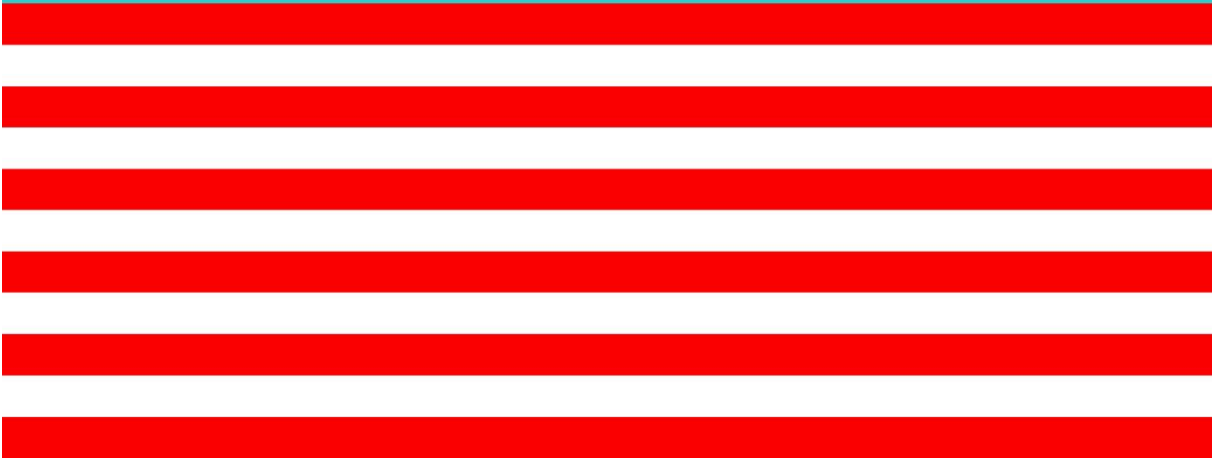
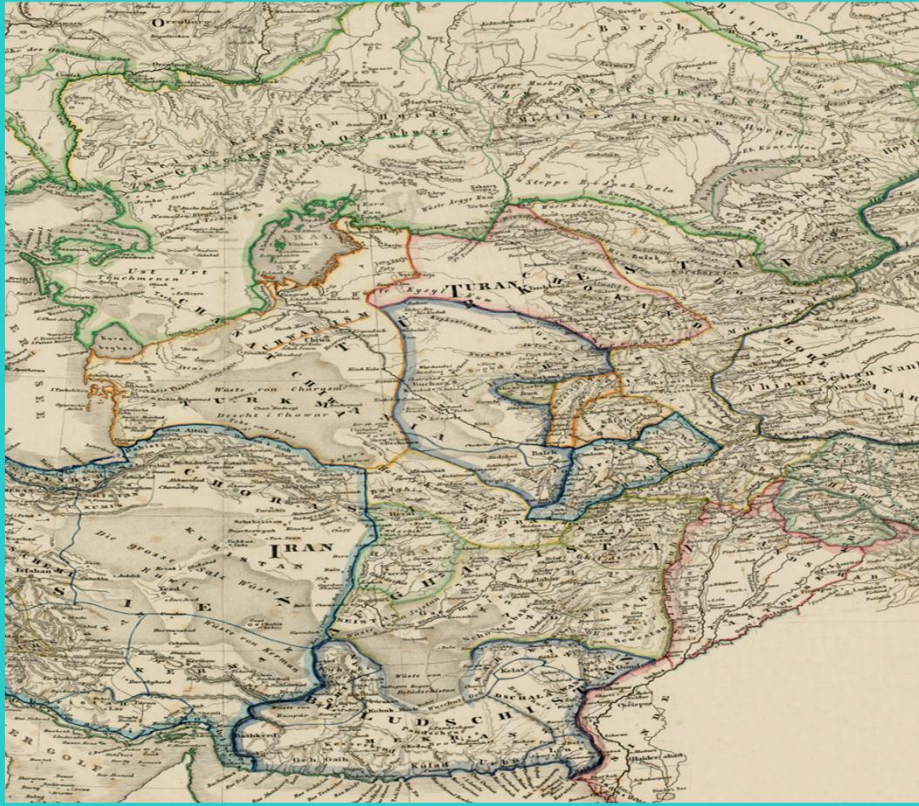

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl: 2020 Cilt: 2 Sayı:3

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner And Managing Editor

Dr. Gökçe Yükselen PELER

Editörler / Editors

Dr. Selahittin TOLKUN – Dr. Gökçe Yükselen PELER

Yazı İşleri / Secretarial Work

Saffet YILMAZ – Utku IŞIK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Dr. Abdürreşit Celil KARLUK / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Andas Biro ZSOLT / Macar Turan Vakfı / Macaristan

Dr. Aziz ŞAKİR / Sofya Üniversitesi / Bulgaristan

Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü / Azerbaycan

Dr. Elvira LATİFOVA / Bakü Devlet Üniversitesi / Azerbaycan

Dr. Ercan ALKAYA / Fırat Üniversitesi / Türkiye

Dr. Erkin EMET / Ankara Üniversitesi / Türkiye

Dr. Feride TAGİROVA / Tataristan Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü /
Tataristan – Rusya Federasyonu

Dr. Feyzi ERSOY / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Gülnür NABIULLİNA / Akmolla Başkırt Devlet Üniversitesi / Başkurdistan – Rusya
Federasyonu

Dr. Joliboy ELTAZAROV / Semerkant Devlet Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Kayırbek KEMENGER / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Maral TAGANOVA / Türkmenistan İlimler Akademisi Milli Elyazmalar Enstitüsü /
Türkmenistan

Dr. Nazim MURADOV / Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC

Dr. Nurdin USEEV / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Zeynep ELBASAN / Indiana Üniversitesi / Amerika Birleşik Devletleri

İdare Merkezi / Adress

Yenidoğan Mahallesi, Alperen Caddesi, Köşker Konağı, Bina No: 11, Kat 13, Daire 40.

Talas / Kayseri. Tel: +90 507 041 54 09

ijvuts.org / ijvuts@gmail.com

Yayın Türü / Type of the Periodical

Altı aylık, uluslararası hakemli dergi / Biannually, international refereed journal

İçindekiler / Context***Araştırma Makalesi / Research Article***

1 – 27 Doğu Türkçesi Tarihî Metinlerinde *-(X)P Turur* Biçimbiriminin Kullanımı Üzerine

Selahittin TOLKUN

28 – 55 Dinis Bülekov'un Yabancı ve Ömür Tektir Romanlarında Tematik Yapı

Nigâr KALKAN

56 – 81 Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası Bezemeleri

Kifayet ÖZKUL

82 – 108 Mukay Elebayev'in "Uzun Yol (Узак Жол)" Romanında Kırgız Kültürünün İzleri

Onur TARLACI

109 – 118 Kırgız Atasözlerinde Diğer Toplumlarla İlgili Kullanımlar

Hilal ÇAĞLAR

119 – 149 Kazakistan - Tataristan İlişkilerine Analitik Bir Bakış

Hayrettin SAĞDIÇ

150 – 175 Türkiye'de Yayımlanan Çuvaş Türkçesi, Edebiyatı ve Folkloruna İlişkin Çalışmalar Üzerine Bibliyografya Denemesi

Dogukan ÖZEY

Çeviri / Translation

176 – 212 19. Yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan'ın Durumu: Sosyoekonomik Bir Çalışma

K. B. WARİKOO

(Çev. Utku IŞIK)

Kitap İncelemesi / Book Review

213 – 218 Ana Türkistan Hasreti

Selahittin TOLKUN

219 – 224 Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî (1878- 1954)

Tuğçe Burcu DEMİR

225 – 230 Hoca Ahmed Yesevî Dîvân-ı Hikmet Hikmetler Mecmuası Mısır Nüshası 1650

Selahittin TOLKUN

231 – 236 Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri

Beytullah KOCABAŞ

Bilim Kurulu / Scientific Board

Dr. Abdumurat TİLAVOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Abid Nazar MAHDUM / İstanbul Üniversitesi / Türkiye

Dr. Adnan R. KARABEYOĞLU / Kocaeli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Ahmet ALBAYRAK / Erciyes Üniversitesi / Türkiye

Dr. Alimcan İNAYET / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Almira Kayırtaykızı KALİYEVA / M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü /
Kazakistan

Dr. Anarkul SALKYNBAY / Al-Farabi Ul'tyq Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Assem KASSYMOVA / Kazak Yenilikçi Beşeri Bilimler ve Hukuk Üniversitesi /
Kazakistan

Dr. Bahadır KERİMOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Bilge Özkan NALBANT / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye

Dr. Birsal ORUÇ ASLAN / Balıkesir Üniversitesi / Türkiye

Dr. Bülent BAYRAM / Kırklareli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Cemile KINACI / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Danagül MAHAT / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Dilnavoz YUSUPOVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Ebubekir GÜNGÖR / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye

Dr. Elçin İBRAHİMOV / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Azerbaycan

Dr. Gatibe Vakıfkızı GULİYEVA / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Azerbaycan

Dr. Gaybullah BABAYAR / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASON / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi /
Türkiye

Dr. Güven ARIKLI / Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC

Dr. Habibe Yazıcı ERSOY / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Hamidulla DADABAYEV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Ibodat BOZOROVA / Nevai Devlet Pedagoji Enstitüsü / Özbekistan

Dr. İlham SAYITQULOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. İlseyar ZAKİROVA / Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Tataristan,
Rusya / Tataristan – Rusya Federasyonu

Dr. Jañagül Serdalıkızı SULTANOVA / Kazak Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi /
Kazakistan

Dr. Kalamkas KALIBAYEVA / Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi / Kazakistan

- Dr. Kayrat BELEK / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan
Dr. Konuralp ERCİLASUN / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Kutluk Kağan SÜMER / İstanbul Üniversitesi / Türkiye
Dr. Kürşat YILDIRIM / İstanbul Üniversitesi / Türkiye
Dr. Maktagül Sotsialkızı ORAZBEK / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi /
Kazakistan
Dr. Mehmet Mâhur TULUM / Anadolu Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mehmet Vefa NALBANT / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mukaddes ABDURAHMONOVA / Mirza Ulug Bey Özbekistan Milli Üniversitesi /
Özbekistan
Dr. Murat CERİTOĞLU / Ankara Üniversitesi / Türkiye
Dr. Murat ÖZŞAHİN / Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mustafa ARGUNŞAH / Erciyes Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mustafa ÖNER / Ege Üniversitesi / Türkiye
Dr. Nergis BİRAY / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
Dr. Nevzat ÖZKAN / Erciyes Üniversitesi / Türkiye
Dr. Oxana MANOLOVA YALÇIN / Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC
Dr. Özkan ÖZTEKTEN / Ege Üniversitesi / Türkiye
Dr. Qiyas ŞÜKÜROV / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye
Dr. Rita Bekjankızı SULTANGALİYEVA / Mahambet Ötemisov Batı Kazakistan Devlet
Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Rysbek ALİMOV / İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye
Dr. Rysgul Abilkhamitkyzy / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Sabahat BAZAROVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
Dr. Sagymbai ZHUMAGULOV / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Sarvinaz SOTİBOLDİYEVA / Ali Şir Nevai Üniveristesi / Özbekistan
Dr. Sevinj AKHUNDOVA / Hitit Üniversitesi / Türkiye
Dr. Sinan GÜZEL / İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye
Dr. Stoyan DİNKOV / Sofya Üniversitesi / Bulgaristan
Dr. Şamil SADIQ / AMEA Huseyn Cavid Ev Müzesi / Azerbaycan
Dr. Uzak JORAQULOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
Dr. Yasin KAYA / Ege Üniversitesi / Türkiye
Dr. Yıldız KOCASAVAŞ / İstanbul Üniversitesi / Türkiye
Dr. Yılmaz ÖZKAYA / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Zaynabidin ABDİRASHİDOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Zuhra ALTYMYSHOVA / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Zuhra Usmanbekkızı İSLAMBAYEVA / T. K. Jürgenov Kazak Sanat Akademisi /
Kazakistan

Dr. Zulhumar HOLMANOVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Bu Sayıdaki Hakemler / Reviewers In This Issue

Prof. Dr. Adnan Rüştü KARABEYOĞLU	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent BAYRAM	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Fatih KİRİŞÇİOĞLU	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa KURT	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Rysbek ALİMOV	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Selahittin TOLKUN	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Ali TAN	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Selim KAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emrah BOZOK	Millî Savunma Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gökberk YÜCEL	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Günay TULUM	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halit BİLTEKİN	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Levent YENER	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sinan GÜZEL	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Talat KOÇAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÖZKAYA	Ege Üniversitesi
Dr. Buğra Oğuzhan ULUYÜZ	Anadolu Üniversitesi
Dr. Gürhan ÇOPUR	Ardahan Üniversitesi

Editör Notu / Editorial Note**3. Sayımızı Sunarken**

İdil-Ural ve Türkistan bölgesine yönelik konuların yer almasını amaçladığımız dergimizin üçüncü sayısı ile sizlerin karşısına yeniden çıkmamızın sevinci içerisindeyiz. Dergimizin bu sayıdan itibaren [ASOS indeksi](#) tarafından taranmaya başlaması bizler için bir başka sevinc vesilesi oldu. Önümüzdeki dönemde müracaat ettiğimiz diğer indekslerden de olumlu cevaplar bekliyoruz.

Dergimizin bu sayısında özgün araştırma makalesi olarak *dil, edebiyat, sanat tarihi, halkbilim, uluslararası ilişkiler, bibliyografya* alanında şu yedi yazı yer almaktadır: *Doğu Türkçesi Tarihî Metinlerinde -(X)p turur Biçimbiriminin Kullanımı Üzerine, Dinis Bülekov'un Yabancı ve Ömür Tektir Romanlarında Tematik Yapı, Mukay Elebayev'in "Uzun Yol (Yzak Жол)" Romanında Kırgız Kültürünün İzleri, Sivas Divriği Ulu Cami ve Dariüşşifası Bezemeleri, Kırgız Atasözlerinde Diğer Toplumlarla İlgili Kullanımlar, Kazakistan - Tataristan İlişkilerine Analitik Bir Bakış, Türkiye'de Yayımlanan Çuvaş Türkçesi, Edebiyatı ve Folkloruna İlişkin Çalışmalar Üzerine Bibliyografya Denemesi.*

Bu sayımızda "19. Yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan'ın Durumu: Sosyoekonomik Bir Çalışma" başlıklı bir adet de çeviri yazısı bulunmaktadır.

Bu sayımızda ayrıca şu dört kitap tanıtım yazısı bulunmaktadır: *Ana Türkistan Hasreti, Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî (1878- 1954), Hoca Ahmed Yesevî Dîvân-ı Hikmet Hikmetler Mecmuası Mısır Nüshası 1650, Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri.*

Bu sayımızda da bizlere gerek çalışmalarıyla gerekse bu çalışmaları değerlendirmedeki hakemlikleriyle katkıda bulunan bütün akademisyen dostlara teşekkürlerimi bildirmek istiyorum. Aynı şekilde derginin yayım aşamasında emeği geçen başta Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER olmak üzere Saffet YILMAZ ve Utku IŞIK adlı arkadaşlarıma da burada şükranlarımı sunmak istiyorum.

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 21-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 26-02-2020

Araştırma Makalesi / Research Article

**INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND
TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 1 -27.**

**ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 1- 27.**

DOĞU TÜRKÇESİ TARİHİ METİNLERİNDE - (X)p turur BİÇİMBİRİMİNİN KULLANIMI ÜZERİNE

Selahittin TOLKUN*

Özet

Karahanlı devrinden itibaren Doğu Türkçesi metinlerinde -(X)p turur şeklinde yeni bir çekim eki karşımıza çıkar. Başlangıçta hem şimdiki zaman hem de öğrenilen geçmiş zaman işlevinde kullanılan ekin takip eden dönemlerde öğrenilen geçmiş zaman işlevi yaygınlık kazanmıştır. Ek, ortaya çıkmasından kısa süre sonra -(X)p turur > -(X)p DUrUr > -(X)ptUr > -p biçimlerine dönüşmüş; günümüz Türk yazı dilleri kurulana kadar da bu biçimler değişen sıklıkla kullanılmıştır. Başlangıçtan bugüne şahıs zamiri menşeli eklerle çekimlenen bu yeni biçimde, özellikle I. ve II. şahıslarda turur ve değişiklikleri çok defa düşürülmüştür. III. teklik şahısta ise -(X)ptur hâkim iken yer yer turur ve değişikliklerinin kullanılmadığı da görülmektedir: barıp turur ~ barıpdurur ~ barıptur ~ barıp “varmış, vardı, varır, varıyor”. Eski Türkçeye nazaran yeni sayılan bu biçimbirim günümüzde bütün Türkistan - Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen, Uygur - Türk lehçelerinde varlığını sürdürmektedir. Bu biçimbirim ayrıca Azerbaycan ve Kerkük ile Kafkasya’daki Nogay Türkçesinde de bulunur.

Anahtar Kelimeler: *Klasik Doğu Türkçesinin sorunları, Doğu Türkçesinde -(X)p zarf-fiil eki, Klasik Doğu Türkçesinde -(X)p turur çekim eki.*

ON THE USE OF - (X)p turur MORPHEME IN HISTORICAL TEXTS OF EASTERN TURKISH

Abstract

From the period of Qarakhanids, we encounter a new conjugative particle in the form of -(X)p turur in Eastern Turkish texts. In the beginning, both the present and past tense functions were common, but later the learned past tense function of this supplement became more common. The suffix has transformed into forms -(X)p turur > -(X)p DUrUr > -(X)ptUr shortly after its appearance. Thus, these allomorphs had frequently used until the contemporary Turkish writing languages were established. This new form has been conjugated with suffixes that emerged from personal pronouns from the beginning to the present. Besides when used with some personal pronouns (especially 1st and 2nd), "turur" and its allomorphs may fall. It is also seen in historical texts that the turur and its allomorphs are not used sometimes in the 3rd person: barıp turur ~ barıpdurur ~ barıptur ~ barıp “She/he had reached, reached, reaches, is reaching”. Especially in Eastern Turkish poetry language, (X)p turur and its allomorphs were used by poets in all periods. This morphemes, which has considered new compared to

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: stolkun@anadolu.edu.tr.

Old Turkish, continues to exist in all Turkistan dialects today (Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen, Uigur). This morpheme is also found in Azerbaijan, Kirkuk and Nogai Turkish (in the Caucasus).

Keywords: *Problems of Classical Eastern Turkish, the gerundium suffix -(X)p in Eastern Turkish, the morpheme -p turur, the inflexional suffix -(X)p turur in Classical Eastern Turkish.*

Giriş

Orta Türkçe döneminde bilhassa Doğu Türkçesinde iki yeni zaman eki gelişmeye başlar: *-A turur / -y turur* ve *-(X)p turur*. Bu iki yapıdan ikincisi *-(X)p turur* ve değişimleri hâlen bütün Türkistan lehçelerinde ilâveten Batı Oğuz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi ile onun uzantısı olan Kerkük Türkmen ağzında görülür. *-(X)p turur* ve değişimleri günümüz lehçelerinde Batı Anadolu ağzlarında şimdiki zaman, diğer bütün lehçe ve ağzılarda esasen öğrenilen geçmiş zaman çekim eki olarak kullanılır:

Türkistan - Karluk grubundan Özbek ve Uygur, Kıpçak grubundan Kazak, Kırgız ve Karakalpak ile Oğuz grubundan Türkmen -Türkçelerinde bu yapının 3. şahıslarda kesinlikle *turur* biçimbirimi kalıntılı olarak kullanılır. *bil-* fiili temelinde 3. şahıs olumlu ve olumsuz çekimi: *bilipti / bilmäpti* (Özbek), *biliptu / bilmeptu* (Uygur), *bilipti / bilmepti* (Kazak, Karakalpak ve Nogay), *biliptir / bilbeptir* (Kırgız). Bu coğrafyada yalnızca Türkmen lehçesinde farklılık görülür: Yapı, tek heceli fiillerde *-XpdIr (bilipdir, görüpdır)*, çok heceli fiillerde *-Ipdir (doldurıpdır, govşurıpdır)*; olumsuz çekimde ise *-mÄndir (bilmändir)* biçimindedir. Söz konusu biçimbirim İdil-Ural; Kafkasya ve Sibiryâ Tatarlarında - Nogay lehçesi hariç - bulunmaz.

Aşağıda görüleceği gibi *-p turur* biçimbirimi, klasik dönemde 3. şahıslarda *-(X)p* şeklinde de kullanılmıştır. Günümüzde *-(X)p* değişimi yalnızca Azerbaycan ve Kerkük Türkçelerinde yalnızca 2. ve 3. şahıslarda bulunmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman için hem *-mXş* hem de *-Xb* eklerinden yararlanır: Ancak birinci şahıslarda yalnızca *-mXş*, diğerlerinde ise her ikisi kullanılır: *baxmışam, baxmışsan, baxmışdır, baxmışıq, baxmışsınız, baxmışlar; baxıbsan, baxıbdır, baxıbsınız, baxıblar* (Abdullayeva, 2013, s. 79-80). Irak Türkmen ağzında ekin 1. şahıslarda kullanımı tıpkı Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi bulunmaz. Bunun için *-mXş* ekinde yararlanır. İkinci yalnız *-Xp (durupsan / durupsuz)*; üçüncü şahıslarda ise hem *-Xp* hem de *-mXş* ekleri (*durup, durmuş / duruplar, durmuşlar*) kullanılır (Bayatlı, 1996, s.392).

Eski Türkçeden beri yaygın olarak kullanılan *-(X)p* zarf-fiil eki, diyebiliriz ki, Batı Oğuz (Anadolu-Azerbaycan) lehçeleri dışında hemen birçok lehçede Eski Türkçeye nazaran işlevliğini arttırmıştır.

Mesela Anadolu-Azerbaycan sahasında fiillerden türetilen ikilemelerde *koşa koşa, düşe kalka* örneklerinde olduğu gibi esasen *-A* zarf-fiili kullanılırken; Türkistan lehçelerinde de *-A /-y* bulunur; ancak *-(X)p* zarf-fiili daha yaygındır. Mesela, birçok lehçede *-abil-* şeklinde kullanılan yeterlik çatısı Türkistan Oğuzcası olan Türkmen lehçesinde de bulunur; ancak *-Xp bil-* daha yaygın kullanılır. (Türkmen, 2015, s. 28). Keza Özbek ve Kırgız lehçelerinde *-A / -y başla-* şeklinde görülen tasvir birleşik fiil yapısı yine Türkmen lehçesinde *-p başla-* biçimindedir (Türkmen, 2017, s. 614)

-(X)p zarf-fiil ekinin bütün Türkistan - Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur - lehçelerinde yalnızca olumlu fiil tabanlarına getirilmesi ekin sonradan kazandığı dikkat çekici özelliğidir. Bu durumun Çağatay dönemi için de büyük ölçüde geçerli olduğu görülür.

The suffix *-(X)p* is added generally to positive stems. With negative stems it occurs rarely: *turmap* (Babur105v:8) ‘not able to resist’. (Bodrogligeti, 2001, 262).

-(X)p turur çekiminin yapısı

Bu yapının oluşmasında Türk dilinin çok işlek iki unsuru kullanılmıştır. Yapı; görüldüğü gibi üzerine *-p* zarf-fiil eki gelmiş fiilin *tur-* tasvir yardımcı fiili ile birlikte geniş zaman çekiminde kullanılmasıyla oluşmaktadır. Eski Türkçeden itibaren tasvir fiil birleşik yapılarında asıl fiilin yardımcı fiile bağlanmasında esasen üç zarf-fiil eki kullanılmıştır: *-A / -U*, *-p*, *-GAI*. Bunlardan *-GAI* ve değişimleri artık Kazak, Kırgız gibi birkaç lehçede kalmış, diğerlerinde bu görev ya diğer iki zarf-fiil ekine yahut *-mAYA*, *-mAYI* vb. işlevdeki başka yapılara devredilmiştir.

-p zarf-fiil eki, *-A / -U* ekiyle çok defa alması olarak kullanılır. Gabain, Eski Türkçe dönemi kapsamında bu eke ilişkin “iş ve hareketin kendisinden sonra gelen fiilden önce olup bittiğini gösterir.” (1988, s. 84) derken Eckmann Çağatay Türkçesi dönemi için “Bağlayıcı gerundium, bilhassa aynı şahıs, kip ve zamanlı, iki veya daha fazla fiili birleştirmek için kullanılır; gerundiumlarla gösterilen hareketlerin ve asıl fiilin zamanı, aynı veya birbirini takip eden zamanlarda olabilir.” (1988, s. 114) tespitinde bulunmaktadır. Öyleyse ekin işlevlerinde asıl fiille aynı veya birbirini takip eden zamanlar söz konusudur. Öte yandan bu yapıdaki *tur-* fiili, bilindiği üzere tasvir birleşik fiil yapılarında asıl fiile süreklilik anlamı kazandırır (*tur-* fiilin tasvir yardımcı fiili olarak Klasik dönemin devamı olan Özbek Türkçesindeki işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tulum, 1997, s. 189).

İşte *-p turur* yapısının iki unsurunun bu özellikleri bir araya geldiğinde - özellikle *-p* ekinin kullanımında asıl fiille aynı veya takip eden zamanların söz konusu olması, ilaveten *tur-* fiilinin süreklilik anlamı - söz konusu yapıda hem öğrenilen geçmiş zaman hem de şimdiki zaman işlevlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bugün *-p turur* değişimlerinin Türkistan, Azerbaycan ve Kerkük Türkmen Türkçelerinde öğrenilen geçmiş zaman, Batı Anadolu ağızlarında ise şimdiki zaman işlevinde kullanılması bu durumun somut göstergesidir.

Yaptığımız taramalarda Doğu Türkçesinde, yapının başlangıçta hem şimdiki ve geniş hem de öğrenilen, bazen de görülen geçmiş zaman işlevinde kullanıldığını görmekteyiz.

-(X)p turur çekiminin geçmişi, işlevleri, olumsuz çekimi

-(X)p turur yapısı ilk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkar. *Atebetü'l-Hakayık*'tan alınan aşağıdaki örnekte de görüleceği gibi *turur* > *+durur* > *+DUr* biçimine dönüşmesi daha Karahanlı döneminde başlar.

507 'ayıpka koyuptur hıalayık ara

508 gılaṭ ma' nilerni ayıtımış yana

(Arat, 1992, s. 81)

Bir çoğu (Edib'in sözüne) yanlış anlamlar yükleyerek kendilerini halk arasında utanılacak vaziyete koymuşlardır.

Ata, bu yapıyı Harezmi-Altın Ordu sahasındaki II. tip belirsiz geçmiş zaman eki olarak ele alır ve şunları söyler:

Örneklerine Çağatay Türkçesinde sıkça rastladığımız *-Ip / -Up* zarf-fiil eki üzerine 1. ve 2. tekil ve çoğul şahıslarda şahıs zamiri, 3. şahısta *-dUr* getirilerek yapılan belirsiz geçmiş zaman görevinde kullanılan zaman eki, KE, MN ve MR'de birkaç örnekte geçmektedir:

KE: *ant içip-men* (48r10), *işitip-men* (20r20), *kelip-men* (204v8), *fıkr kılip-sen* (186v11), *yaḥşı kılip-dur* (90v10), *uyuḳlap-dur* (170r18), *körüp-miz* (88r12), *kelip-siz* (93v13).

MN: *bolup-dur* (142)

MR: *körüp-men* (21-1)

Bu şekilde bir zaman çekimi bugün Güney-batı Türk lehçelerinde Azerbaycan Türkçesinde, Güney-doğu Türk lehçelerinden Özbek ve Uygur Türkçelerinde, Kuzey-batı grubunda ise özellikle Kırgız ve Kazak Türkçelerinde aynı işlevde kullanılmaktadır (74-75)

Doğu Türkçesi üzerine yapılan dil bilgisi çalışmalarında çok defa bu yapının *öğrenilen geçmiş zaman* için kullanıldığı belirtilmektedir (Ata, 2002, s. 74; Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 136; Eraslan, 1999, s. 78; Ergin, s. 1992, 215; Karaağaç, 1997, s. XXXVIII). Buna mukabil ekin *görülen geçmiş zaman* için de kullanıldığına değinenler vardır (Argunşah, 2013, s. 161). Ölmez ve Yücel ise yapıyı doğrudan *Görülen Geçmiş Zaman (II)* başlığı altında ele alır (Ölmez, 1996, s. 99; Yücel, 1995, s. 84-85). Ekin bu işlevleri yanında emir değeri taşıdığından ise Abik söz etmektedir (Abik, 1998, s. 34).

Eckmann; ilginç biçimde Harezmi döneminde *-p turur* biçim birimini *belirli geçmiş zaman* başlığı altında (*alıp turur män* çekimini “aldım, almışım”) vermekte ve ilâveten bu biçim birimin aynı zamanda “başlanmış ve hâlâ devam etmekte olan eylem” bildirdiğini örnekle göstermektedir: Pâygâmbâr ewiñä kirdi baḳar bir za' ifa olturup turur “Peygamber evine girdi bakar (baktı) ki bir kadın oturmaktadır” (Eckmann, 1996, s. 34).

Eski Türkçeye nispetle yeni sayılan söz konusu yapı, asıl işlekliliğini Doğu Türkçesinin Çağatay döneminde kazanmış; asırlarca süren bu dönemde aşağıda da görüleceği gibi esasen dört biçimde ve *-mXş* ile birlikte aynı işleklilikte kullanılmıştır. Şiir dili dikkate alındığında, bu durumun günümüz Özbek şiirinde - geleneğin etkisiyle nadiren de olsa- hâlen sürdüğü söylenebilir (bk. Tolkun, 2013).

Ekin Çağatay dönemiyle ilgili olarak Eckmann, *-p gerundiumundan yapılan kipler* başlığı altında *geçmiş zaman II: Fiil tabanı + -p(dur/tur, seyrek olarak durur/turur) + şahıs ekleri* altında açıklamayı yapar:

Birinci ve ikinci teklik ve çokluklar, sık sık *-tur* olmadan da kullanılırlar: *qoyup mën* “koymuşum”, *kélib siz* “gelmişsiniz”; üçüncü teklik şahıs çekimi *-tur*’suz olarak sadece şiirde bulunur: *dép ki: Yâ Rab, né hâlet érkin bu* “(o) demiş ki: Ey Rabb(im), nasıl (bir) haldir bu.” SS 68:60. Hattâ normal olarak çekimli fiil şekillerinde bulunmayan arkaik *-ban / -ben* gerundiumu bile, şiirde, üçüncü teklik şahıs için çekimli bir fiil şekli olarak yer alır: *her ğamî, ki yétiben devrândın, mën tapıp barça necâtın andın* “talihten gelen her bir gamdan kurtuluşu, ben onda bulmuşum” FK225a:2. (1988, s. 138-139).

Argunşah da konuyla ilgili olarak Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi için üç tip ek verir ve bunlardan *b. -p, -ptİr, -ptUr, -p turur* başlığı altında ise şunları söyler:

-p zarf-fiil ekiyle bu ekin *tur-* yardımcı fiilin geniş zamanı olan *turur* ile birlikte oluşturdukları bir öğrenilen geçmiş zaman çekimidir. *tur-* fiiline gelen geniş zaman eki çoklukla düşmüş ve ekleşme meydana gelmiştir. Kimi örneklerde *tur-* yardımcı fiili kullanılmadan *-p* zarf-fiil ekine doğrudan şahıs ekleri getirilerek de geçmiş zaman ifadesi yapılır. Kullanımı sıklığı eserden esere değişmektedir. *tur-* yardımcı fiili yerine bazen *ér-* fiili de kullanılır (2013, s. 161).

-(X)p turur ve değişiklikleri hakkında Bodrogligeti şu önemli notu düşer:

3.6.5.13 The Perfect Tenses

The perfect tenses are based on the gerund in *-p* or *-y* [radely *-map / -mâp* and *-mayın / -mäyîn*] and retain the basic semantic characteristics of this form: The action is cut or comes to an end and is relevant to the present time. It is, however, not the material result that is emphasized but rather the accomplishment itself.

3.6.5.13.1. The Perfect Tenses

A typical representative of the perfect tenses is the present perfect tense. It express a past action the completion of which affected the present time.

It consists of the perfective gerund, positive or negative, followed by the theme particle *-tur* [*~turur*] and the pronominal personal sings *mân, sãn, biz, siz*. (2001, s. 242)

Note: Sometimes the negative form is based on the rare negative in *-map / -mâp*. (2001, s. 242)

Bodrogligeti, bu bölümde verdiği olumlu olumsuz çekim örneklerinden bazıları şunlardır (2001, s. 242):

<i>körüp tur män</i> ‘I have seen’	<i>barıp tur män</i> ‘I have gone’
<i>körüp tur</i> ‘he has seen’	<i>barıp tur</i> ‘he has gone’
<i>körmây tur sen</i> ‘you have not seen’	<i>barmay tur sän</i> ‘You have not gone’
<i>körmây tur</i> ‘he has not seen’	<i>barmay tur</i> ‘he has not gone’

Bodrogligeti, daha sonra ekin bünyesindeki *turur* ve *tur* değişiklerinin düşürülerek kullanıldığı notuyla birlikte örnekler verirken yapının üçüncü şahıslarda yalnızca *-p* şeklinde kullanılmasından söz etmez.

Note: Removal of the partical *tur* [~ *turur*] from the first and second persons of the paradigm deemphasizes the lasting or repetitive aspect o the verb.

körüp män, barıp sän, körüp tur, barıp tur (2001, s. 242).

Doğu Türkçesi özellikle şiir dilinde *-(X)p turur* ve değişikleri, aşağıda Nevâî’den alınan örneklerde olduğu gibi, başlangıcından son döneme kadar değişen sıklıkta olmak kaydıyla hemen her şairde görülür.

-(X)p turur Dip idiñ yitküñ Nevâyî’ğa çatıgrağ tüşe iş
Uş bu dem kim hecr qasd eylep turur qanıñğa yit (Karaörs, 2016, s. 78)

-(X)p dUrUr Yâ Rab ol şehd ü şeker yâ leb durur
Yâ meğer şehd ü şeker yalap durur
Cânıma peyveste nâvek atqalı
Ėamze oqın qaşığa yalap durur (Türkay, 2002, s. 519)

-(X)pdUr / - Bu sebebdin yarumış güyâ Ėurâsân kişveri
(X)ptUr Kim cıkıptur Bâhterdin âftâb-ı Ėâveri (Türkay, 2002, s. 465)

-(X)p Ni ‘aceb pervâne dik köysem yüzi şem‘ iğa kim
Köp bolup-min vaşl ümidi birle ser-gerdân aña (Karaörs, 2016, s. 9)

Rûğ ‘ışyân tofrağıdın evc tapmas eyle kim
Bir melek cürm eyleben ‘âli mekânıdın tüşüp (Türkay, 2002, s. 39)

-(X)p yerine -(X)bAn ekinin yüklem olarak kullanılması

Bilindiği gibi Eski Türkçeden beri bu ekin bünyesindeki *-p* zarf-fiilinin pekiştirmeli *-(X)bAn* biçimi de bulunmaktadır. Eckmann'ın da belirttiği gibi ender olmakla birlikte bu ekin de *-p turur* işlevinde kullanıldığı görülmektedir (1988, s. 138-139). Aşağıdaki örnek Nevâî'den alınmıştır.

Tenini gonca kibi tonga <u>çırmban</u> kat kat	<i>Bedenini gonca gibi kat kat giysiyle <u>sarmalamışsın</u>,</i>
Velik telfesedin gül dik <u>açılıp</u> geh-gâh	<i>ancak aceleden gül gibi zaman zaman <u>açılmışsın</u>.</i>

(Kut, 2003, s. 418)

Nevâî'nin *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevisinden bir beyite aşağıda yer verilmektedir. *Velî* bağlacının kendisinden önceki ve sonraki kısımların birer cümle olması gereği dikkate alındığında buradaki *qılıbân* kelimesini *kılmış* anlamında yüklem kabul etmek gerekmektedir.

İçerge şan <u>kılıban</u> lâleni cām	<i>Kan içmek için laleyi kadeh <u>yapmış</u>; ancak mavi</i>
Velî kök cāmı ki bolğay şafağ-fām	<i>(yeşil) kadeh kızıl renk olmuş.</i>

(Şâmsiyev, 1964, s. 294)

Ekin olumsuz çekimi

Ekin olumsuz çekiminde günümüz Türkistan lehçelerinde doğrudan *-mA-* eki ve değişiklikleri kullanılır: *kelibdi / kelmâbdi; kelipti / kelmepti / keliptir / kelbeptir* vb. Oğuz lehçelerinden Azerbaycan ve Kerkük lehçesinde *bilib / bilmeyib*; Türkmen lehçesinde ise *-GAn* ekinden gelişen üçüncü bir geçmiş zaman çekimine dayanan yapı kullanılır: *-mA-gAn turur > -mAndIr* örnek: *gelipdir / gelmândir*.

Tarihî dönemlerde ekin olumsuzu için *-may turur* ve değişikliklerinin kullanıldığı bütün araştırmacıların ortak görüşüdür. Yalnızca Eckmann, Harezmi dönemi için ekin *-madın turur* ve *-may turur* biçimlerinden söz etmektedir (1996, s. 34). Bodrogligeti ise bu amaçla *-may turur* yanında nadiren de olsa *-map turur* veya *-mayın turur* biçimlerini ve değişikliklerinin kullanıldığını belirtmektedir (2001, s. 241). Yine aynı şekilde, ekin öğrenilen geçmiş zaman işlevinde olduğunu düşünenlerin de belirttiği gibi bu kipin olumsuzu için *-mXş* ekinden de sıkça yararlanılmıştır.

Doğu Türkçesine ait kimi metinlerin Türkiye'de yapılan yayımlarında *-mAydUr*, aynı metnin Özbekistan baskılarında ise *-mAbdUr* geçmektedir. Bundan dolayı mesela Nevâî ve Babür'ün

nesrinde olumsuz çekimde ilginç bir durumla karşılaşılıyor. Buradaki değişiklik nüsha farklılıklarından kaynaklanıyor olmalıdır. Aşağıda değişik eserlerin önce Türkiye sonra Özbekistan baskısından konuyla ilgili örnekler verilmektedir:

Not: Kiril veya Latin kökenli Özbek alfabesiyle yayımlanmış olan metinler, Türkiye'deki yayımlarda kullanılan 34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabetesine uyarlanarak verilmiştir.

Mecâlisü'n-Nefâis

Mevlânâ Emîrî

Türk irdi ve türkçe şi'ri yahşî vâkı' boluptur, ammâ şöhet tutmaydur (Eraslan, 2001, s. 22)

Mâcâlisün-Nâfâis

Mâvlânâ Ämiriy – türk erdi vâ türkçâ şe'ri yâxşî väqe' bolubdur, ämmâ şuhrät tutmäbdur. (Gäniyeva, 1966, s. 22)

Aşağıda Nevâî'nin aynı eserinden iki alıntı bulunmaktadır. İlkinde aynı, ikincisinde ise farklı yapıların kullanıldığı görülmektedir.

Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve

Ve hâzret-i şeyh Ferîdü'd-dîn 'Attâr quddise sirruhu bitigen Tezkiretü'l-evliyâdın ba'zî kibârî- meşâyih kim Nefehâtü'l-ünsâ dâhil bolmaydurlar irdi /.../ (Eraslan, 1979, s.2)

Ve Hâzret-i Risâlatni şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem ol körmeydür irdi ve ol hâzret hem anı zâhir közi bile körmeydür irdi (Eraslan, 1979, s. 12).

Näsâimul Muhäbbät

Şäyx Färiduddin Ättâr bitigän "Täzkirätul-ävliyâ"dın bä'zî kibârî mäşâyixkim, "Näfähätul-Uns"ğä dâxil bolmäydur erdi, /.../ (Qäyumov, 1968, s. 66)

Vä häzrätî Risâlatni körmäbdür erdi vâ ul häzrät häm äni zâhir közi bilä körmäbdür erdilär. (Qäyumov, 1968, s. 75)

Son nesir örneği Babürnâme'den alınmıştır.

Almalık ve Almatu ve Yanı kim kütüblerde Otrar kent bitipler, Moğul ve Özbek cihetidin bu târihde bozuluptur, aslâ ma'mûre qalmaydur (Eckmann, 1988, s. 221)

Älmâlıq vâ Älmätü vâ Yängi kim kütüblärdä Oträrkent bitirler, moğul vâ özbäk cihätidin bu târixdä buzulubtur, äslâ mä'murä qälmäbdur (Şämsiyev– Mirzäyev, 1960, s. 60)

Aşağıda ise nazımda olumsuz kullanım için sırasıyla Nevâî'den iki beyit, Şeyh-zâde Atâyî'den bir beyit ve Babür'den bir rübaî örnek verilmiştir.

çu hür hüsün iter vaşf hâzin-i cennet
siniñ cemâliñe güyâ nezâre kılmaydur

*Cennet bekçisi, senin güzelliğini görmemiş gibi
hurilerin güzelliğini vafeder.*

tekebbür iyleme dihkân di kim bu gül-şende
kaçan güli açılıptur ki ol saçılmaydur

*Ey bahçıvan büyüklemeden söyle bu gül
bahçesinde ne zaman hiç solmayan bir gül
açılmıştır?*

(Türkay, 2002, s. 123)

Dil ü cân şayd kılmakta kişi körmey turur hergiz
Munuñ dék nâzenin kaşlar anıñ dék dil-rübâ közler

*Gönül ve can avlamakta insanoğlu asla böylesi
nazenin kaşlar ve gönül uğrusu gözler
görmemiştir.*

(Köktekin, 2019, s.51)

Hicriñde ni kan kaldı ki yutmaydur min
Köz yaşını bir lahza kurutmaydur min
Dîdâriñniñ haqqını iy yüzi kıyaş
Tiñri haqqı bir zerre unutmaydur min

*Ey sevgili senden ayrıken yutmadığım kan
kalmadı. Gözyaşımı bir an olsun kurutmadım.*

*Ey yüzü güneşe benzer sevgili, Tanrı için
yüzünün hakkını bir zerre unutmadım.*

(Yücel, 1995, s. 225)

Aşağıda 1809-1874 yılları arasında yaşamış son devrin önemli şairlerinden Âgehî'ye ait bir beyit verilmektedir. Bu beyitten de anlaşılacağı üzere demek ki *-p turur* biçimbiriminin olumsuzu için *-may durur* kullanımını -büyük ihtimalle geleneğin etkisiyle- son zamanlara kadar sürmüştür.

Né üçün yüz çâq qılmışdur yâqâsın, ey pârî,
Gül yüzing körgaç ägâr bolmäydurur devânâ gül

*Ey peri; gül, eğer senin gül gibi yüzünü görünce
delirmediyse neden yakasını parça parça etmiştir?*

(Dâlimov, 1971, s. 327)

-(X)p turur ve değişiklerinin bildirdiği zamanlar ve kipler

Yaptığımız taramalarda *-(X)p turur* yapısını oluşturan iki biçimbirimin özelliklerinden dolayı yapının tarihi ve yer yer günümüz lehçelerinde farklı zamanlara karşılık gelmesine yol açtığı görülmektedir. Bundan dolayı tarihî metinlerdeki bu yapı, günümüz Türkiye Türkçesine *-DX*,

-mXş, -Ar ve -(I)yor ekleriyle çevrilebilmektedir. Bunların dışında bir örnekte 3. teklik şahıs emir-istek işlevinde de kullanılabildiği belirlenmiştir.

Geniş zaman ve şimdiki zaman işlevleri

Bu işlevlerde kullanımına örnekler sırasıyla Lutfi, Harezmlî Hâfız, Hüseyin Baykara, Muhammed Sâlih ve Şeyh-zâde Atâyî'den alınmıştır.

Hecrinde közümnîñ şadefindin <u>tökülüp</u> dür	<i>Ayrılığından dolayı aklıma o sözlerin geldiği</i>
Her dem ki kilür yādıma ol lafz u ‘ ibâret	<i>her dem gözümün sedefinden inciler <u>dökülür</u>.</i>
(Karaağaç, 1997, s. 29)	

‘ Âşıkñı men’ kılma ‘ aşk yolıdın <u>körüb sen</u>	<i>Ey sevgili sen âşığı, aşk yolundan men etme;</i>
Kim pādşāh-ı vaqtdur dervîş hâli birle	<i><u>görüyorsun</u> ki o dervîş hâliyle zamanın padişahıdır.</i>
(Toparlı, 1998, s. 150)	

Cân Vefâ az kişi birle hâşıl	<i>Can Vefâ az kişi ile beraber şehir içinde gâfil</i>
Şehr içinde <u>turuptur</u> gâfil	<i>bir şekilde <u>durmaktadır</u>.</i>
(Kocasavaş, 2003, s. 171)	

Dime ışıkımdın ni <u>asrap sin</u> nihân köğsünj ara	<i>“Aşkımın göğsünde ne <u>saklıyorsun?</u>” diye sorma; her tarafında (servet, hazine) gibi hicran yarası saklıdır.</i>
Anda her yan nakd yañlığ dâğ-ı hicrândur nihân	
(Eraslan, 1987, s.72)	

Öte çıktı bağırđın tîr-i ğamzenj	<i>Yan bakışının okları bağrımdan geçip çıktı;</i>
Velî peykânı cânda <u>olturuptur</u>	<i>ancak temreni hâlâ canımda <u>oturmaktadır</u>.</i>
(Köktekin, 2019, s.52)	

Ancak söz konusu yapı, kimi zaman *Şecere-i Terākime*'den alınan aşağıdaki bölümde işaretli *dip tururlar* yüklemine olduğu gibi “demişler / derler” şeklinde hem öğrenilen geçmiş hem de geniş zaman çekimi olarak yorumlanabilmektedir.

Yâfeşni ba‘zılar peygâmbir irdi dip tururlar ve ba‘zılar peygâmbir irmes dip tururlar “Yafes için bazıları peygamberdi demişler / derler ve bazıları peygamber değildi demişler / derler” (Ölmez, 1996, s. 118).

Bu noktada *érdi* ve *érmîş* ile birleşik çekimlerinde ekin şimdiki zaman işlevi, aşağıdaki *Nehcü'l-Ferâdis*'ten alınan örnekte görüldüğü gibi daha belirgindir.

Abû Sufyân Mekkeniñ uluğı erdi ol Şâmka barıp turur erdi ticâret üçün “Ebu Sufyân Mekke’nin ulusu idi, o Şam’a ticaret için gidiyordu.” (Eckmann, 1983, s. 29)

Hâlid ibnü’l-Velîd taķı ‘İkrime taķı Süheyl Mekke kâfirleri birle bakıp turur erdiler “Halid bin Velid, İkrime ve Süheyl Mekke kâfirleri ile bakıyorlardı” (Eckmann, 1983, s. 29).

Öğrenilen ve görülen geçmiş zaman işlevleri

Hemen bütün araştırmacıların ortak kabulü olmakla birlikte ek, en çok *öğrenilen geçmiş zaman çekim* eki işlevinde kullanılır Aşağıdaki sırasıyla Nevâî’den üç, Muhammed Sâlih ve Âgehî’den birer örnek verilmiştir:

Қуяш hemânâ kök atlasın libâs itmîş
Veyâ kiyiptür ol ay nîl-gûn nesîc ile nâĥ
(Karaörs, 2016, s. 108)

*Güneş ya mavi atlası kendisine elbise etmiş ya da o
aya benzer sevgili mavi dokumadan elbise giymiş.*

Lebiĥ hecriñde bağrımdın barur ĥan
Meger ol zaĥımdın merhem tüşüptür
(Karaörs, 2016, 168)

*Dudağından ayr düştüğümde bağrımdan kanlar
akmaktadır. Galiba o yaradaki merhem düşmüş.*

Sepib-sin mü gül-âb al yüzge yâĥûd
Gül-i sūrî üze şebnem tüşüptür
(Karaörs, 2016, 168)

*Acaba al yüze gülsuyu mu serpmişsin yoksa kızıl gül
üzerine çiğ mi düşmüş?*

Barça ‘âlemdin anı sileptür
Özige anı ĥabîb eyleptür
(Kocasavaş, 2003, s. 59)

*Bütün âlemden O’nu üstün tutmuştur ve kendisine
O’nu habîb eylemiştir.*

Qısturubdurmu bâşı âtrâfiğâ cânânâ gül,
Yâ mägâr ruxsâr şâm’igâ érür pârvânâ gül
(Dâlimov, 1971, s. 327)

*Sevgili, başının kenarına gül mü kıstırmıştır yoksa
gül sevgilinin yüzünün ışığına pervane midir?*

Aşağıda sırasıyla Nevâî, Hüseyin Baykara ve Muhammed Salih’ten alınan beyitlerde ise ekin *görülen geçmiş zaman* çekiminde kullanıldığı görülmektedir.

Kûh-ı gamıñnı köñlüm çekkende körmedi renc

*Bu gönlüm; senin dağ gibi olan derdini çekerken
hiç eziyet görmedi; ancak ayrılığının üzüntüsünün*

Hecrin ğamı yükiniñ astıda tavşalıptur

yükü altında ezildi.

(Karaörs, 2016, s. 171)

Cihân ehli köyüp âhımdın ey yâr

Ey sevgili, cihan halkı âhımdan yandı, sense bu

Bu âhımdın tevehhüm kılmadıñ hîç

âhımdan hiç ürkmedin.

(Eraslan, 1987, 26)

Biz başımızın körüp-biz anda

Biz bu yola baş koyduk ve canla işimiz hiç yoktur.

Yok turur hîç işimiz cânda

(Kocasavaş, 2003, s. 193)

Babür'e ait aşağıdaki rubaide ise hem öğrenilen hem de görülen geçmiş zaman olarak değerlendirilebilecek bir yapı ortaya çıkar:

Qayğuñnı çike çike karıptur Bâbür

Acını çeke çeke kocadı Babür,

Rahm iyle ki özidin barıptur Bâbür

Merhamet et çünkü kendisinden geçti Babür.

Nârec yiberdi saña kim bilgey sin

Sana nasıl sarardığını anlayasın diye

Ya'ni ki bu nev' sarğarıptur Bâbür

narenciye yolladı, Babür.

(Yücel, 1995, s. 222)

Burada bir başka nokta daha dikkati çekmektedir. Gerek tarihî gerekse günümüz lehçelerinde *-mXş* ekinin çok defa *turur* ve değişikleri ile pekiştirilerek kullanıldığı görülür: *bilmiş ~ bilmiştir. -p turur* ve değişiklerinde ise böyle bir duruma rastlamadık; ancak bu yapının aşağıda Nehcü'l-Ferâdis'ten alınan örnekte görüldüğü gibi, kimi zaman Türkiye Türkçesine *pekiştirmeli öğrenilen geçmiş zaman* yani *-mXştXr* ile çevrilmesi gerekmektedir.

Sizlerniñ islâmlarıñız taqı imânlarıñız köñlünüzde ornap turur, andağ muhkem bolup turur kim neçeme uluğ belâ u mihnet kelse, sizler şabur kılu bilür-siz taqı imânıñı içğınmaz-siz, velikin bular yanla musulmân bolup tururlar “Sizlerin Müslümanlığınız ve imanınız gönünüzde yerleşmiştir, öyle sağlam olmuştur ki ne kadar büyük bela ve eziyet gelirse gelsin sizler sabredebilirsiniz ve imanınızı bırakmazsınız, ancak bunlar yeni Müslüman olmuşlardır.” (Eckmann, 1983, s. 56).

-p turur yapısının pekiştirmeli öğrenilen geçmiş zaman yani *-mXştXr* ile çevrilebildiği bir diğerk örnek ise Nevâî'den alınmıştır.

tekebbür iyleme dihkân di kim bu gül-şende

Ey bahçıvan büyüklenmeden söyle, bu gül bahçesinde

kaçan gülî açılıptur ki ol saçılmaydur

ne zaman hiç solmayan bir gül açılmıştır?

(Türkay, 2002, s. 123)

Emir-İstek kipi işlevi

Ekin *emir-istek kipi* işlevi meselesine daha önce Abik değinmiş, ancak verdiği örnek cümleler için “Bu beş cümlede kim bağlacından sonra gelen zarf-fiil şekilleri emir anlamıyla değerlendirilebileceği gibi belirli geçmiş zaman işlevinde de değerlendirilebilir.” (1998, s. 34) açıklamasında bulunmuştur.

Gerçekten de ekin *emir-istek kipi* işlevi nadir görülür. Örnek olarak aldığımız aşağıdaki beyitte geçen *bolub* kelimesi bu nadirliği bünyesinde taşımaktadır. Doğu Türkçesinde *-(X)p* zarf-fiil ekinin *-Xp*, *-ArAk*, *-DXğXnda*, *-XncA*, *-Xrken*, *-All beri* gibi işlevlerinin hiçbirisi beyti yorumlamada yardımcı olmamaktadır. “Ömrün Hızır’ın ömründen uzun olduğunda / olurken sen ömrünün her gününü bayram say!” demek mümkün değildir. Çünkü kimse Hz. Hızır’dan daha uzun yaşayamaz. Dolayısıyla bu beyti gramatikal olarak değil, dolaylı çıkarımla yorumlamak gerekmektedir. Sonuç olarak beytin anlamı da dikkate alındığında beyitteki *-(X)p* ekini emir-istek 3. teklik şahıs işlevinde anlamak uygun düşmektedir.

Müddat-i umriñ ziyâda Xizr ümridin bolub,

Har küni bu ümriniñ navroz bayram boldı tut.

I

(Kârimov, 1971, s. 118)

Ömrünün süresi Hızır’ın ömründen uzun olsun
ve sen bu ömrünün her gününü Nevruz oldu,
bayram oldu, farzet.

Biz benzer kullanıma, *Atebetü'l-Hakayık*’tan alınan aşağıdaki işaretli kelimedede rastlıyoruz. Yazarın bu türlü yapıyı tercih etmesinin tek sebebi vezindir. Çünkü aruzun *faûlün faûlün faûl* kalıbıyla yazılan eserde *tolup* yerine *tolsun* dendiğinde vezin bozulmaktadır.

73 anıñ vuddı birle köñüller tolup

74 anıñ yadı birle ajun tolsu tip (Arat, 1992, s. 46)

Onun sevgisiyle gönüller dolsun, onun yâdıyla

dünya dolsun diyerek bu kitabı çıkardım.

Ekin birleşik çekimi, irkin zarf-fiili ve irkin / ikin şüphe edatıyla kullanımı

Bu biçimbirim, *öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti*, *hikâyesi* ve *şartı* çekimi yanı sıra *irken* zarf-fiili ile *irkin* şüphe edatıyla kullanıldığında yapının nadiren *-(X)pdur* ancak esasen *-(X)p* değiştiğinden yararlanılmıştır.

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi çekiminde *-(X)pdur* kullanılmasına örnek Hârezmi Hâfızdan alınmıştır:

Bādedin tevbe kılıbdur irdim

Velī tapdı lebidin tevbe şikest

(Toparlı, 1998, s. 187)

*İçkiye tövbe etmiştim; ancak onun
dudağından dolayı tövbem kırıldı.*

Ekin *öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi* çekimine ilk örnek Babür'den diğer ikisi Nevâî'ye aittir.

Olturup irdi koyup kitmekke çün ‘azm iyledi

Yana tırgüzdi mini el-ḥamdü-li'lillāh öltürüp

(Yücel, 1995, s. 151)

*(Sevgili) bırakıp gitmeye kalkıştığında (tekrar)
oturmuştu; elhamdülillah sanki beni öldürüp tekrar
diriltti.*

Saḡa zamān ilidin yitse köp cefā muni di

Ki kim körüp edi bu ḡayldın vefā hergiz

(Türkay, 2002, s. 330)

*Sana feleğin elinden çok cefalar gelirse sen “Zaten bu
topluluktan kim ne zaman vefā görmüştü ki?” de!*

Çun Nevâyî vaşldın kiçti anı hecr otida

Örtemey dip iylep irdin ‘ahd u peymān örteme

(Kaya, 1996, s. 534)

*“Seni ayrılık odunda yakmayacağım!” diye söz
vermişin, Nevâî kavuşmaktan geçti, sen de onu
yakma artık!*

Ekin, *öğrenilen geçmiş zamanın rivayetine* ait örnekler Nevâî'den alınmıştır. Ancak bu örnekler, görüldüğü gibi, Türkiye Türkçesine basit biçimde öğrenilen geçmiş zaman ile çevrilmesi yeterli olmaktadır.

‘Azım itip ırmış Nevâyîni sorarğa ol Meşih

Ey ecel cānıḡ üçün cānımğa raḡm it bir zamān

(Türkay, 2002, s.330)

*O Mesih (sevgili), Nevâyî'nin halini sormaya
niyetlenmiş, ey ecel kendi canının haturına, benim
canıma bir zaman için merhamet et!*

Hecr ara derdim devāsın yār müşkil dip imiş

Raḡm eger kılsa anıḡ allıda āsāndur deva

(Türkay, 2002, s. 25)

*Yar, ayrılıkta benim derdimin iyileşmesinin müşkül
olduğunu söylemiş; (hâlbuki sevgili) eğer merhamet
ederse onun için iyileştirmek kolaydır.*

Öğrenilen geçmiş zamanın şartı çekimi için örnek Hârezmi Hâfız'dan alınmıştır.

İrmes 'acebî dām-ı ğamıġa tüşüb irsem

Dām-ı ğamıdın kim bu zamān reste bolubdur.

(Toparlı, 1998, s. 235)

Eğer ben sevgilinin gamının tuzağına düşmüşsem hiç tuhaf değildir. (Zaten) bu zamanda sevgilinin gam tuzağından kim kurtulmuştur ki?

Lutfî'den alınan beyitte *-(X)p* eki *irken* zarf-fiiliyle birlikte kullanılması görülmektedir:

Şadef içre gevher tek közümde yir kılib irken

Ni yandın bilmesem kim ol dür-i ğalṭān cüdā tüşdi

(Toparlı, 1998, s. 161)

Sevgili, sedef içindeki inci gibi gözümde yer etmişken ne sebepten bilmiyorum o yuvarlanan inciden (gözyaşlarımdan) ayrı düştü.

-(X)p eki şüphe edatı *irkin* ile öğrenilen geçmiş zaman çekim ekine örnekler Nevâî'den alınmıştır.

Nevāyini didim 'ışık içre sāmānī tapıp irkin

Velī kördüm hem ol dīvāne-i bī-ḥānumān irmiş

(Türkay, 2002, s. 200)

Nevâî için "Aşkta bir servet kazandı galiba!" dedim; ancak onun evsiz bir deli olduğunu gördüm.

Ol ana kim bar idi ferzendi sin dik dür-i pāk

Yup idi irkin şadef dik levşlerdin kırsağın

(Kaya, 1996, s.482)

Senin gibi temiz bir inciye benzer yavrusu olan ana, midesini sedef gibi pisliklerden yıkamış mıydı acaba?

Ekin soru edatıyla kullanılması

Aşağıda Nevâî'den alınan örnekte *mU* soru edatıyla kullanımı görülmektedir:

Yā Rab anlap mu ikin ol ay kim anıḡ zārı-min

Kiçeler sevdāsıdın andaḡ ki zülfi tāri-min

(Kaya, 1996, s.460)

Ya Rab, o sevgili, benim onun zavallısı ve aşkıdan dolayı geceleri saçının karanlığında tutsak olduğumu anlamış mıdır acaba?

Ekin +DA bulunma hâli eki ile birlikte zarf-fiil işlevinde kullanılması

Kuzey ve Doğu Türkçelerinde bulunma hâli eki sıfat fiillerle kullanıldığında onları zarflara çevirir. Bir iki örnekte *-p turur* biçimbiriminin de bu şekilde kullanıldığı görülmektedir. İlk örnek Nehcü’l-Ferâdis’ten ikincisi Şîban Han divanından alınmıştır.

Bir kün ‘Osman *razhu* kuğuğ yaķasında kuđuğķa bakıb tururda elgindeki yüzükni kuđuğķa tüşürmiş
“Bir gün Osman (r.a.) bir kuyunun kenarında kuyuya bakıyorken elindeki yüzüğü kuyuya düşürmüş”
(Eckmann, 1983, s. 57).

Muħâlif Vahşni kıslap tururda

Muhalifler Vahş bölgesinde kışlamaktayken

Turuş birmey turur turmaķ içinde

savaşıa dayanamadılar.

(Karasoy,1998, s. 78)

Şahıs işaretleyicilerinin durumu

Söz konusu biçimbirimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır. Esas itibarıyla birinci ve ikinci şahıslarda çok defa şahıs eki, üçüncü şahıslarda ise *turur* veya değişikleri (+*durur*, +*dur*) kullanılmaktadır. Ancak bunların dışında kullanımların da bulunduğunu görüyoruz. Bu konuda iki ayrı problemle karşılaşmaktayız: 1) Şahıs ekleri bulunması beklenen yerde değildir. 2) Şahıs işaretleyicisi hiç bulunmaz.

Biz; bu konuyla bir noktada ilgili olarak “Klasik Doğu ve Batı Türk Edebiyatlarında Bildirme Ekinin Yeri Meselesi” (Tolkun, 2017a) başlıklı yazımızda, *turur* biçimbiriminden gelişen yapıların yerinin nasıl oynak olduğunu, hatta bu biçimbirimin düşmesinin daha eski Türkçe devresinde bile görüldüğünü göstermiştik.

Söz konusu yazımızda da verdiğimiz Ahmedî’ye ait aşığıdaki örnekler durum net biçimde görülmektedir.

Didi gül gibi neçünsin perîşân

Bu gönlüñ nişe gonca gibi vîrân (Akalm, 1975, s. 96)

Bu örnekte görüldüğü gibi şiirde vezin ve kafiye gereğince *neçin perîşânsın* (< *neçin perîşân durursen*) yerine *neçinsin perîşân* şeklinde kullanılmıştır. Tabii bu durum şöyle bir gelişim sonucu ortaya çıkmıştır:

neçin perîşân durur sen > neçin durursen perîşân > neçindürsen perîşân > neçinsin perîşân

Benzer durum Nevâî’nin *Leylî vü Mecnûn* mesnevisinden aldığımız aşığıdaki beyitte açıkça görülmektedir. Hemen belirtelim ki beyitteki *kılıp* ve *aķızıp* kelimeleri zarf-fiil olarak kabul

edildiğinde bunların bağlandığı bir yüklem ne önceki ne de sonraki beyitlerde bulunmaktadır. Öte yandan şahıs eki bulunan *nédin-sên* kelimesini de yüklem olarak kabul ettiğimizde beyti “Sen üzüntüyle feryat ederek nedensin? Gözyaşını hazin hazin akıtarak nedensin?” şeklinde çevirmek de anlamlı değildir. Dolayısıyla beyitteki işaretli kısımlar bütünleştirilerek yüklem kabul edilmelidir.

Sên nâle kılıp gamîn nêdin-sên

Eşkiñ akızıp hazîn nêdin-sên

(Çelik, 1996, s. 119)

Sen neden üzüntüyle feryat ediyorsun? Göz

yaşını neden hazin hazin akıtıyorsun?

Nevâî’ye bir başka beyitte ise yüklemde herhangi bir şahıs unsuru yoktur; yüklemde şahıs metindeki *min* “ben” zamiri yoluyla anlaşılmaktadır.

Ol çopup atlangalı merkeb sarı ser- hoş barıp

Min başım açıp ayağığa koyup yüz yalbarıp

(Kaya, 1996, s. 53)

O kalkıp gitmek için bineğine doğru sarhoş varınca,

ben başımı açıp yalvararak ayağına yüzümü koydum.

Şahıs ekinin farklı yerde bulunması dışında doğrudan şahıs ekinin bulunmaması da söz konusu olabilmektedir. Biz benzer durumu “Türk Dil ve Lehçelerinde Şahıs Bildirmeyen Yüklemeler” (Tolkun, 2017b) başlıklı çalışmamızda ele almıştık. Bilindiği gibi zamir soylu şahıs ekleri 1. ve 2. şahıslar için kullanılır. Taramalarımızda nadiren de olsa bu şahıslar için yüklemde ek kullanılmadığı görülmüştür. Aşağıdaki Şeybanî’ye ait beyitte herhangi bir şahıs işaretleyicisi yoktur. Yüklemde şahıs, ancak klasik edebiyattaki şairin nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir.

Kiçeler yüz ümîd birle turup-min ne için bîdâr

Moğuldın bes kerem bolğay ki zülfidin kılıp zünnâr

(Karasoy, 1998, s.132)

Geceleri sonsuz ümitle niçin uykusuz kalırım?

Ben onun zülfünden (belime) zünnar yaptığım için (Moğol gibi) zalim sevgiliden (bana) kerem olursa kâfidir.

Ekin etken fiili anlamca edilgen yapması

Taramalarımız esnasında *Nehcü’l-Ferâdis*’te geçen aşağıdaki cümlede ekin etken fiili anlamca edilgen yaptığı tespit edilmiştir.

Bitig içinde andağ bitip turur erdi /.../ “Kitapta şöyle yazılmıştır /.../ (Eckmann, 1983, s. 59)

Ekin $-(X)p$ değişiminin yol açtığı sorunlar

Yukarıda da belirtildiği gibi $-p$ *turur* biçimbiriminin $-(x)p$ değişimi de bulunmaktadır. Bu durumu daha önce “Klasik Doğu Türkçesi Şiirinde - (X)p Ekinden Kaynaklanan Yüklem Sorunu” başlıklı bildirimizde ele almıştık (Tolkun, 2019). Bu değişik, beyitlerde ne zaman zarf-fiil ne zaman yüklem olduğu noktasında sorun oluşturmaktadır. Bu durum Nevâî’ye ait aşağıdaki beyitte açıkça görülmektedir. Gerçekten de beyitteki hangi $-(x)p$ biçimbiriminin yüklem olduğu tartışmalıdır.

<p>Dem-be-dem cām-ı tarab ğayr ile ol māh <u>çikip</u> <u>Min</u> yıraqtın baķıban şan <u>yutup</u> u āh <u>çikip</u> (Kut, 2003, s.74)</p>	<p><i>O sevgili sūrekli ellerle <u>ıçki kadehini yuvarlamaktadır</u> (<u>ıçmektedir</u>); ben ise uzaktan kan yutarak <u>bakmakta</u> ve <u>ah çekmekteyim</u>. (veya ben uzaktan kan yutarak ve ah çekerek <u>bakmaktayım</u>.)</i></p>
---	--

Ancak $-(x)p$ biçimbiriminden kaynaklanan bu mesele daha çok bağlaçlı cümlelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu sebepten bağlaçlardan sonraki kısmın nasıl yorumlanacağını ele almak gerekmektedir. Klasik metinlerde kullanılan özellikle *çu, çun, çunki velf, lıkîn, ki, kim, meger* vb. yanında *andağ kim, anıñ dik kim, kaçan kim, böyle kim* birleşik kelime tarzındaki bağlaçlardan sonra eğer bir yüklem yoksa bu durumda $-(X)p$ ile çekimlenen fiili çok defa yüklem saymak doğru olacaktır.

Nevâî’den alınan aşağıdaki beşlik, *çu* ve *kim* bağlaçlarının Farsçadaki kullanım özellikleri dikkate alınarak yorumlandığında bunlardan sonra yan cümle bulunması gerekir. Bundan dolayı da aşağıdaki altı çizili kelimeleri *çikip* “çekmişsin”, *koğalıp* “ayaklanmışır” *alıp* “almışsın”, *kalıp* “kalmışır” *salıp* “salmışsın” olarak yorumlamak icap eder.

<p>Sin çū tığ-i kın <u>çikip</u> şabrım sipāhı <u>koğalıp</u> Könlüm alıp ‘azm itip zār ü şazın cismim <u>kalıp</u> İmdi kim könlüm alıp hicrān otı içre <u>salıp</u> Dime ni kıldım ni kıldım nātüvān könlün alıp Örtediñ ey kätıl-i nāmıhribānım örtediñ</p>	<p><i>Ey sevgili, sen; kin kılıcını <u>çekmişsin</u> (<u>çektığın zaman</u>), şabrımın askerleri <u>ayaklanmışır</u>, (sen) gönlümü alıp gidince perişan ve hazin bedenim <u>kalmışır</u>. Şimdi ise gönlümü alarak hicran oduna <u>salmaktasın</u>, “(artık) senin zavallı gönlünü alarak ne yaptım?” deme, yaktın ey acımasız katilim, yaktın!</i></p>
--	--

(Levent, 1966: 51)

Nevâî’ye ait aşağıdaki bir başka beyitte ise *kim* bağlacından sonraki cümlelerin öznesini klasik edebiyat geleneğine istinaden - ve cümlede gönül anlamına gelen başka bir kelime olmadığı

için *-ben* olarak yorumlamak, dolayısıyla da yüklemi *çāk itip* “parçaladım, parçalamışım” olarak anlamak gerekir.

Ni cünündür veh bu kim yırtuğ yağanı çāk itip *Ev yah bu nasıl bir deliliktir ki gözyaşlarım
akarken sevgilinin gülüp durduğu zaman yırtık
yakayı parçaladım.*
(Türkey, 2002, 337)

Yine Nevâî’yi ait diğer bir beyitte altı çizili *kilip* yüklemine şahsını, bağlaçtan önceki cümlelerin yüklemi olan *barğuş* “gidersin, gideceksin” yardımıyla ve anlam gereği 2. teklik şahıs olarak “gelmişsin, geldin” olarak yorumlamak gerekmektedir.

Şubh çün barğuş kilip külbemğa pinhân kiçkürün *Sabah, geceleyin kulübeme gizli geldiğin gibi
gidersin. Ayrılık okunu da canıma sen tan atmadan
önce atma.*
(Türkey, 2002, s. 335)

Nevâî’ye ait bir başka beyitte ise *çu* bağlacından önceki cümleyi “min körgeç sini bî-hoş olup” olarak, anlamı da “ben seni görünce kendimden geçtim” şeklinde yorumlamak icap etmektedir. Ancak *çu* bağlacıyla bu cümleyi bir zarf-fiil grubu hâline getirerek “ben seni görünce kendimden geçtiğim için” veya “benim seni görünce kendimden geçtiğim zaman” olarak; bağlaçtan sonraki cümlesinin öznesi Ferhâd ile Mecnûn olduğu için yüklemi de *iltip* “götürmüşler” olarak yorumlamak gerekmektedir.

Çü min körgeç sini bî-hoş olup şefkat bile iltip *Benim seni görünce kendimden geçtiğim zaman
Kirip ikki kolumğa yığılayu Ferhâd ile Mecnûn
şefkatle götürmüşler.*
(Türkey, 2002, s. 335)

Aşağıdaki Nevâî’ye ait beyitte sorun açıkça görülmektedir. İlk mısradaki yüklem kişisi 3. teklik, ikinci mısradaki ise 1. tekliktir.

Ol ay kaşdıma tîğ-ı bürrân çıkıp *O sevgili beni öldürmeğe keskin kılıç çekmiştir; ben
ise onun huzurunda şükranımı bildirmek için can
atıyorum.*
(Kut, 2003, s.75)

Nevâî’ye ait aşağıdaki ikinci beytin ikinci mısrasının redifi şahıs yönüyle sorunludur. Şahsı ilk bakışta 3. teklik görünmektedir. Ancak ilk beyti ve klasik dönem şiirinde âşığın kim olduğunu

ilâveten niteliklerini dikkate aldığımızda buradaki $-(X)p$ çekim ekinin şahsının 1. teklik olduğu anlaşılmaktadır.

Ol perî ‘ışkıda yok kim min-i divâne köyüp

Yasağanlar hem özin ‘âkil ü ferzâne köyüp

*O perinin aşkında sadece divane olan ben yanmadım,
kendisini akıllı ve bilge sananlar bile yanmıştır.*

‘İşk otıdın kişi bir kıtla köyüp bolsa hâlâş

Çun yana kıyıtban ol şu‘ le sarı yana köyüp

*İnsanlar aşk ateşiyle bir defa yanarak kurtulurken;
(ben ise) yeni baştan (döne döne) o ateşle tekrar
yanmaktayım.*

(Türkay, 2002, 46)

Aşağıda sırasıyla Hüseyin Baykara, Babür, Lutfî, Harezmlî Hâfız ve Meşreb’den konuyla ilgili örnekler verilmiştir.

Ol ciğer pergâlesi veh kim tilip mindin ferâğ

Nâ-tüvân köñlümge koydı firkatı dâğ üzre dâğ

(Eraslan, 1987, s.58)

*Eyvah, o ciğer parçası (sevgili) benden
kurtulmak diler, ayrılığı güçsüz günlüme
dâğ üzerine dâğ koydu.*

Közleri şayd iyler üçün tilbe köñlümni minin

Kaşı yasını kurup kirpik okını toldurup

(Yücel, 1995, s. 151)

*Benim deli gönlümü avlamak için
kaşının yayını kurmuş, kirpik okunu
doldurmuş.*

Körseñ işikiñda mini biñhød tüşüp ‘ayb itme kim

‘Aqlımni gâret kılguçı ol gamze-i ‘ayyâr irür

(Karaağaç, 1997, s. 76)

*Beni kapında kendinden geçerek düşmüş
görürsen ayıplama; çünkü aklımı
yağmalayan senin o ayyar bakışlarındır.*

Yaş ferzenden yügürtüp yüz sarı her dem közüm

Çün seniñ iriñni tapmas çapturur gülgün burâk

(Karaağaç, 1997, s.96)

*Senin dudağımı bulamayınca kızıl atların
koşturduğu gibi, gözüm, yüzümde her an
gözyaşı yavrularını koşturur.*

Gülsitân irdi visâli bile köñlüm illâ

Hâr-ı hasret tikilib ol gül ü gülzârimğa

(Toparlı, 1998, s.134)

*Sevgilinin visâli ile gönlüm çiçek
bahçesiydi; ancak o çiçeklerin ve çiçek
bahçesinin yerine hasret dikenini
dikilmiştir.*

Işqing otigä küydi nä äyläy ki bu cismim
 Yoq säbr u qârârim
 Ävvâzâ-i hüsnüng ki sâlib âlämä ğulğul
 El bärçäsı häyrân

Aşkın oduna bu bedenim yandı ne
 yapayım çarem yok. Güzelliğinin şöhreti
 âlemi kargaşaya salmış, bu yüzden
 halkın hepsi sana hayrandır.

(Yusupov, 1990, s. 259)

Sonuç

Örneklerden anlaşılacağı üzere *-(X)p turur* biçimbiriminden gelişen şekiller daha Karahanlı Türkçesinde, yukarıda *Atebetü'l-Hakayık* örneğinde gösterildiği gibi, *-(X)ptur* olarak kullanılmıştır. Hatta *-(X)p turur* ve değişiklikleri, günümüz Özbek şiirinde nadiren de olsa karşımıza çıkmaktadır. Diyebiliriz ki *-(X)p turur* biçimbirimi, günümüz Özbek ve Uygur yazı dilleri ortaya çıkana kadar klâsik geleneği sürdüren bütün şairlerce kullanım sıklığı değişmekle birlikte bütün değişiklikleri ile kullanılmıştır.

-(X)p turur biçimbirimini oluşturan *-p* zarf-fiili ve *tur-* tasvir yardımcı fiilinin özelliklerinden dolayı ifade ettiği zaman değişkendir. Doğu Türkçesinin tarihî metinlerinde bu biçimbirim - esasen öğrenilen geçmiş zaman ağırlıklı olmak üzere - geçmiş zaman yanında şimdiki veya geniş zaman işlevlerinde de kullanılmıştır. Yapının bu şekilde yorumlanması gerektiği Doğu Türkçesi metinleri üzerine çalışanların Türkiye Türkçesine yaptıkları çevirilerden de anlaşılmaktadır.

Söz konusu yapıdaki *turur* biçimbiriminin düşme eğiliminden dolayı yapının *-(X)p* biçiminde kullanılması özellikle 3. şahıslarda ne zaman zarf-fiil ne zaman çekim eki olduğu noktasında sorunlar teşkil etmektedir. Söz konusu yapının bu tür kullanımlarındaki sorun ancak klasik edebiyattaki âşık ve nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda çözülebilmektedir.

KAYNAKÇA

ABDULLAYEVA G. (2013). *Azərbaycan Dili II hissə (Morfologiya, sintaksis)*. Bakı: Elm və təhsil.

ABİK, A. D. (1988). “Nevâyî’de -P Zarf-fiilin Bazı Yönleri”. *Bir 9-10*, s. 27-39.

AKALIN, M. (1975). *Ahmedî Cemşîd ü Hurşîd İnceleme-Metin*, Ankara: Atatürk Ü.

ARAT, R. R. (1992) *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK.

ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit.

- ATA, A. (2002). *Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- BAYATLI, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK. 1996
- BODROGLIĞETI, A. J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay*. Muenchen: Lincom Europa. Languages of the World/Materials 155.
- ÇELİK, Ü. (1996). *Alî-Şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK.
- DAĞISTANLIOĞLU, B. E. (2018). *Keşfü'l-Hüdâ Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi*. Ankara: TDK.
- DÂLİMOV, S. (1971). *Muhämmäd Rizâ Mirâb Erniyâzbek Oğlı Âgâhiy Âsârlâr I Cild Devân*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- ECKMANN, J. (1983). *Nehcü'l-Feradis. Uştmağlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): II* Metin, yayınlayanlar: S. TEZCAN- H. ZÜLFİKAR. Ankara: TDK.
- ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: İ. Ü.
- ECKMANN, J. (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TDK.
- ERASLAN, K. (1979). *Alî Şîr Nevâî Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*. İstanbul: İ.Ü.
- ERASLAN, K. (1987). *Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- ERASLAN, K. (1999). *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK
- ERASLAN, K. (2001). *Alî-Şîr Nevâî Mecâlisü'n-Nefâis I (Giriş ve Metin)*. Ankara: TDK.
- ERGIN, M. (1992). "Doğu Türkçesi (Çağatayca)". *Türk Dünyası El Kitabı İkinci Cilt Dil-Kültür-San'at*. Ankara: TKAE. s. 211-215.
- GABAIN A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara: TDK.
- ĞÄNİYEVA, S. (1966). *Älişer Nāvāiy Äsārlār On Beş Tomlik Mācālisün-Nāfāis On İkinçi Tom*. Taşkent: Özbekistân SSR Fānlār Akademiyası.
- KARAAĞAÇ, G. (1997). *Lutfi Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.
- KARAÖRS, M. M. (2016). *'Alî-Şîr Nevâyî Nevādirü's-Şebâb*. Ankara: TDK.
- KARASOY, Y. (1988). *Şibân Han Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK.

- KÄRİMOV, Ğ. (1971). *Muhämmäd Rizâ Mirâb Erniyâzbek oĝlı Ğâhîy Âsârlâr I Cild Devân*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- KAYA, Ö. (1996). *‘Alî-Şîr Nevâyî Fevâidü’l-Kiber*. Ankara: TDK.
- KOCASAVAŞ, Y. (2003). *Muhammed SÂlih Şeybânî-Nâme (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*. İstanbul: Çantay.
- KÖKTEKİN, K. (2019). *Şeyh-zâde Atâyî Dîvân*, Ankara: TDK.
- KUT, G. (2003). *‘Alî-Şîr Nevâyî Ğarâ’ibü’ş-Şîğâr İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: TDK.
- LEVENT, A. S. (1966). *Ali Şir Nevaî II. Cilt Divanlar 4 Türkçe, I Farsça Divan*. Ankara: TDK.
- ÖLMEZ, Z. K. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- QÄYUMOV, Ä. (1968). *Älişer Nāvâiy Âsârlâr On Beş Tomlik Nâzmul-Cävâhir, Ârbâin, Näsâimul/Muhâbbât, Târixi Ânbiyâ vâ Hukâmâ’dân On Beşinçi Tom*. Taşkent: Özbekistân SSR Fânlâr Akademiyası.
- ŞÄMSİYEV, P. – MIRZÄYEV S. (1960). *Zâhiriddin Muhâmmâd Bâbur BâbirNâmâ*. Taşkent: SSR Fânlâr Akademiyası. Özbekistân
- ŞÄMSİYEV, P. (1964). *Älişer Nāvâiy Âsârlâr On Beş Tomlik Hâmsâ, Fârhâd vâ Şirin Yettinçi Tom*. Taşkent: Özbekistân SSR Fânlâr Akademiyası.
- TOLKUN, S. (2013). “Yaşayan Çağatayca veya İki Dilli Özbek Şiiri”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008 IV*, Ankara. s. 4235-4246.
- TOLKUN, S. (2017a). “Klasik Doğu ve Batı Türk Edebiyatlarında Bildirme Ekinin Yeri Meselesi”, *Türkiyat Mecmuası*, Yıl: 2017 Cilt: 27/1, s. 327-341.
- TOLKUN, S. (2017b). “Türk Dil ve Lehçelerinde Şahıs Bildirmeyen Yüklemler”. *Türk Dünyasının Ulu Çınarı Mertol Tulum Kitabı*, İstanbul: s. 685-692.
- TOLKUN, S. (2019). “Klâsik Doğu Türkçesi Şiirinde - (X)p Ekinden Kaynaklanan Yüklemler Sorunu” *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı 16-18 Ekim 2019 Samsun*, s. 1916-1927.
- TOPARLI, R. (1998). *Hârezmlî Hâfîz’in Divanı İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.

- TULUM, M. M. (1997). *Özbekçede Tasvir Yardımcı Fiilleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- TÜRKAY, K. (2002). *‘Alî-Şîr Nevâyî, Bedâyi‘u ‘l-Vasaf Üçünçü Dîvân*. Ankara: TDK. 2002
- TÜRKMEN, E. (2015). *Türkmen Türkçesinde Zarf-Fiiller*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Eskişehir.
- TÜRKMEN, E. (2017). “Türkmen Türkçesinde -Xp Zarf-Fiil Ekinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri” *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 10, Aralık 2017, s. 607-620.
- YUSUPOV, C. (1990) . *Bâbârâhim Mâşrâb Mehribânım Qäydäsân*. Taşkent: Ğafur Ğulâm.
- YÜCEL, B. (1995). *Bâbüür Dîvânı*. Ankara: TDK.

EXTENDED ABSTRACT

From the period of Qarakhanids, we encounter a new conjugative particle in the form of $-(X)p$ *turur* in Eastern Turkish texts. In the beginning, both the present and past tense functions were common, but later the learned past tense function of this supplement became more common. The suffix has transformed into forms $-(X)p$ *turur* > $-(X)p$ *DUrUr* > $-(X)ptUr$ shortly after its appearance. Thus, these allomorphs had frequently used until the contemporary Turkish writing languages were established. This new form has been conjugated with suffixes that emerged from personal pronouns from the beginning to the present. Besides when used with some personal pronouns (especially 1st and 2nd), "turur" and its allomorphs may fall. It is also seen in historical texts that the *turur* and its allomorphs are not used sometimes in the 3rd person: *barıp turur* ~ *barıpdurur* ~ *barıptur* ~ *barıp* "She/he had reached, reached, reaches, is reaching".

Especially in Eastern Turkish poetry language, $(X)p$ *turur* and its allomorphs were used by poets in all periods. The following in the poem which written by Nevâî, these uses are shown as examples.

$-(X)p$ *turur* Dip iding yitküm Nevâyî'ğa qatıgraq tüşse iş
Uş bu dem kim hecr qasd eylep turur qanımğa yit (Karaörs 78)

$-(X)p$ *dUrUr* Yâ Rab ol şehd ü şeker yâ leb durur
Yâ meğer şehd ü şeker yalap durur
Cânıma peyveste nâvek atqalı
Ġamze oqın qaşığa yalap durur (Türkay, 2002, p. 519)

$-(X)pdUr$ / - Bu sebebdin yarumış güyâ Ġurâsân kişveri
 $(X)ptUr$ Kim çıkıptur BâĠterdin âftâb-ı ħâveri (Türkay, 2002, p. 465)

$-(X)p$ Ni 'aceb pervâne dik köysem yüzi şem'ığa kim
Köp bolup-min vaşl ümidi birle ser-gerdân aqa (Karaörs 9)

Rūḥ ʿiṣyān tofrağıdın evc tapmas eyle kim

Bir melek cürm eyleben ʿālī mekânıdın tüşüp (Türkay, 2002, p. 39)

This morphemes, which has considered new compared to Old Turkish, continues to exist in all Turkistan dialects today (Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen, Uigur). This morpheme is also found in Azerbaijan, Kirkuk and Nogai Turkish (in the Caucasus).

The *turur* form in the 3rd person is used as archaic in the Uzbek Turkish and Uigur Turkish from the Karluk group, Kazakh Turkish, Kyrgyz Turkish and Karakalpak Turkish from the Kipchak group and Turkmen Turkish from the Oguz group. On base of "bil-" (know) verb, positive and negative conjugations of 3rd person are as follows: *bilipti / bilmäpti* (Uzbek), *biliptu / bilmeptu* (Uigur), *bilipti / bilmepti* (Kazakh, Karakalpak and Nogai), *biliptir / bilbeptir* (Kyrgyz). In this geography, only Turkmen dialect differs: The morpheme is in the form of *-XpdIr (bilipdir, görüpdır)* in monosyllabic verbs, *-Ipdlr (doldurıpdur, govşurıpdur)* in multi-syllabic verbs, and *-mĀndir (bilmāndir)* in negative conjugation. This morphem is not found in İdil-Ural, Caucasus and Siberian Tatars (except for Nogay dialect).

This suffix initially has appeared in positive verb bases. As seen in the couplet of Nevâî below, *-mAy turur* and its allomorphs were used in its negative conjugations:

tekebbür iyleme diḥkân di kim bu gül-şende

kaçan güli açılıptur ki ol saçılmaydur

(Türkay, 2002, p. 123)

However, over time, this suffix has started to come to negative verb bases. In today's Turkish dialects, the suffix is used in negative verb bases (apart from Turkmen Turkish). In editions in the Turkey and Uzbekistan of the *Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve* written by Nevâî, this can be seen. This is probably due to the reproduction dates of the manuscripts used in the prints:

Printing in Turkey

Ve ḥazret-i şeyḥ Ferîdü'd-dîn ʿAtṭār ḳuddise sirruhu bitigen Tezkiretü'l-evliyâdın ba'zı kibârı- meşâyıḥ kim Nefeḥâtü'l-ünsḳa dâḥil bolmaydurlar irdi /.../ (Eraslan, 1979, p. 2)

Ve Ҳазрет-i Risālatni šalla'llāhu 'aleyhi ve sellem ol körmeydür irdi ve ol Ҳазрет hem anı zāhir közi bile körmeydür irdi (Eraslan, 1979, p. 12).

Printing in Uzbekistan

Şäyx Färiduddin Ättār bitigän “Täzkirätul-ävliyâ”dın bä'zı kibarı mäşâyıxkim, “Näfähätul-Uns”ğä dâxil bolmäydur erdi, /.../ (Qäyumov, 1968, p. 66)

Vä häzräti Risälätni körmäbdür erdi vä ul häzrät häm anı zāhir közi bilä körmäbdür erdilär. (Qäyumov, 1968, p. 75)

The suffix has used mainly in the -p format in the compound verb conjugation: *қılıptур ирдиm, олтуруп ирди, көрүп ирди, p -i(r)miş itip irmiş, dip imiş, түшүб ирsem* etc. In addition, when the suffix is used with the adverb of *iken* and the doubt proposition of *irkin ~ ikin*, the -p format is preferred: *қılıб иркен, тапıp ирkin* etc.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 13-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 24-02-2020

Araştırma Makalesi / Research Article

**INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND
TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 28-55.**

**ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 28-55.**

DİNİS BÜLEKOV’UN YABANCI VE ÖMÜR TEKTİR ROMANLARINDA TEMATİK YAPI¹

Nigâr KALKAN²

Özet

20. yüzyıl Başkurt edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Dinis Müzerisoğlu Bülekov (1944–1995)’un, Yabancı (Kilmışäk) ve Ömür Tektir (ĞümİR BİR GİNÄ) romanlarından Yabancı, 1988 yılında Ağizil dergisinde tefrika edilmiş, 1994’te kitap olarak yayımlanmıştır. Başkurt araştırmacı ve eleştirmenler adı geçen romanın, Başkurdistan’ın sorunlarını yeni bir bakış açısıyla anlattığını belirtmektedir. Siyasi, ekonomik, sosyal problemlerin yanı sıra doğaya bağlı sorunları cesur bir şekilde anlatan Ömür Tektir ise Başkurdistan’da “Salavat Yulayev Devlet Ödülü”nü almıştır. Bülekov’un eserlerindeki temalar, konuyu ele alma biçimleri ve eserlerinde kullandığı anlatım teknikleri Başkurt edebiyatı için yeni bir anlayışın ürünüdür. Yaşadığı dönemin sorunlarını anlattığı bu romanlarda Başkurdistan’ın demokrasiye geçiş sürecinden önceki dönemlerdeki siyasi ve sosyal çarpıklıkların anlatıldığı Yabancı romanı ile demokrasiye geçişin ilk yıllarındaki düzensizliğin ele alındığı Ömür Tektir romanı kısaca tanıtılmıştır. Dinis Bülekov’un eserlerindeki özellikler, kahramanlar, konular yazarın doğduğu yer ve kişiliği ile yakından ilgilidir. Bundan dolayı çalışmada Dinis Bülekov’un hayatı ve edebî şahsiyetine de kısaca yer verilmiştir. Yazar, kendi ana dilinde Başkurt Türkçesi ile yazdığı bu eserlerde mekân olarak da Başkurdistan’ı seçmiş ve topraklarının tüm güzelliklerini anlatmasının yanında toplumsal ve bireysel bir duyarlılığı da olay örgüsü içinde anlatmıştır. 1980’lerden sonra kaleme alınan söz konusu eserlerde ele alınan tema, sorunlar ve konular “Toplumsal Temalar”, “Politik Temalar” ve “Bireysel Temalar” başlıkları altında değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde Türk Dünyasının diğer coğrafyalarındaki ortaklıklar da belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinis Bülekov, Başkurt edebiyatı, roman, tema.

THEMATIC STRUCTURE IN DINIS BULEKOV’S NOVELS “THE FOREIGNER” AND “LIFE IS UNIQUE”

Abstract

One of the novels of “The Foreigner” (Kilmışäk) and “Life is Unique” (ĞümİR BİR GİNÄ) by Dinis Müzerisoglu Bülekov who is one of the important representatives of 20th century Bashkir literature, “The Foreigner” was

¹ Bu çalışma Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalında hazırlanmış olan “Dinis Bülekov’un Kilmışäk ve ĞümİR BİR GİNÄ Romanlarının Üslup ve Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi” adlı doktora tezinden faydalanılarak üretilmiştir.

² Öğr. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, nkalkan@gazi.edu.tr.

serialized in Agizil magazine in 1988 and published as a book in 1994. Bashkir researchers and critics state that the novel describes the problems of Bashkortostan with a new perspective. "Life is Unique", boldly describes the problems related to nature besides political, economic and social problems, has received the "Salavat Yulayev State Prize" in Bashkortostan.

The themes in Bulekov's works, the ways of handling the subject and the narrative techniques used in his works are the product of a new understanding in Bashkir literature. In these novels where he discusses the problems of his time, "The Foreigner" which describes the political and social confusions in the periods before Bashkortostan's transition to democracy and "Life is Unique" which deals with the disorder in the early years of transition to democracy are briefly introduced. The characteristics, heroes and topics in Dinis Bulekov's works are closely related to the author's place of birth and personality. Hereby, Dinis Bulekov's life and literary personality are mentioned briefly in the study. The author chooses Bashkortostan as the place in these works he wrote in his native language, Bashkir Turkish, and as well as explaining all the beauties of his hometown, he also describes a social and individual sensitivity in the plot.

The theme, problems and topics in these works written after 1980s are evaluated under the titles of "Social Themes", "Political Themes" and "Individual Themes". In these evaluations, the partnerships in other geographic regions of the Turkish World are also tried to be determined.

Key Words: Dinis Bulekov, Bashkir literature, novel, theme.

Giriş

Türkiye'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk lehçeleri ve edebiyatlarına dair çalışmalar artmıştır. Türk dünyası edebiyatı metinleri yayımlanmaya ve incelenmeye devam etmektedir. Bu çalışma da Başkurt edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Dinis Müzerisoğlu Bulekov'un Türkiye Türkçesine de aktarılmış olan Yabancı (Kilmışäk) ve Ömür Tektir (Öümür Bır Gınä) romanlarındaki tematik yapının belirlenmesi için hazırlanmıştır.

Dinis Bulekov'un Yabancı ve Ömür Tektir romanlarındaki tematik yapıyı değerlendirmek için öncelikle "Tema nedir?" sorusunu açıklamak gerekmektedir. Çalışmalarda tema için farklı açıklamalar, tanımlar ve terimler kullanılmaktadır. Türkçe Sözlük'te edebiyat terimi olarak tema "Öğretici veya edebî bir eserde işlenen konu, düşünce, görüş, tem, ana konu." (TS 2011, s. 2315) olarak tanımlanmıştır.

Başkurt Türkçesi sözlüğünde ise "Öyküleme, betimleme ve inceleme için belirlenmiş olan mesele." (BTH II, s. 342) tanımı yapılmıştır.

Tem, izlek, izdem gibi terimlerle de araştırmalarda açıklanan tema, bazı açıklamalarda şiirle sınırlandırılmış ve ana düşünce veya duygu olarak değerlendirilmiştir (Karataş, 2011, s. 575; Gencan, vd., 1974, s. 75).

Şiirde veya nesirde asıl konuyu değil de onun bir ayrıntısı; açıklanan, anlatılan, tasvir edilen olayın tek bir yönü, parçası (Yalçın, 1989, s. 160) açıklamasında da hem şiir hem nesir içinde bir unsur kabul edilmektedir.

Şerif Aktaş, temanın romanın yapısı içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirterek temayı, "Olay örgüsünü meydana getiren parçalar arasındaki çatışma veya karşılaşmanın en kısa ve

kesin ifadesi temadır.” diye açıklar (Aktaş, 2013, s. 69). Ayrıca kıskançlık, aşk, tabiat sevgisi, cimrilik, ölüm, yardımseverlik, vatan sevgisi vb. soyut kavramlarla ifade edilen temaların, olay örgüsü, kişiler, mekân, zaman gibi yapısal unsurlarla somut hâle geldiğini söyler. Aktaş’a göre, aynı tema üzerine sayısız eser yazılabilir ve bu eserlerin her biri, birbirinden farklıdır (2013, 69). Edebî eserlerdeki tema, yazıldığı dönemden bağımsız düşünülemez. Dönemin sosyal hayatıyla doğrudan veya dolaylı bağlantısı vardır (Aktaş, 2013, s. 69). Temanın bu özelliğinin Yabancı ve Ömür Tektir romanlarına yansımalarını anlatmak için öncelikle yazar Dinis Bülekov’un yaşamı ve eserlerin yazılma tarihleri ile ilgili açıklamalara yer vermek istiyoruz.

Dinis Bülekov’un Hayatı ve Edebî Kişiliği

Yaşadığı dönemin olaylarını oldukça cesur bir şekilde dile getiren ve çağdaş Başkurt edebiyatında önemli bir yere sahip olan Dinis Müzerisoğlu Bülekov, 8 Mayıs 1944’te Başkurdistan’ın Meleviz ilçesi, Arıslan köyünde çiftçi bir ailede dünyaya gelir. İlkokulu, doğduğu köy olan Arıslan’da ve Meleviz’de okur; Smak köyünde altıncı sınıfı tamamladıktan sonra ilçenin Voskresen Ortaokuluna okumaya gider (Kinyebulatov, 1994, s.3). Daha sonra kendi köylerinde (Geynullin, vd, 1988, s. 83) “Nögöş” adlı kolhozda makineli tarım uzmanı olarak çalışır. 1960-1964 yıllarında Belebey’de, Ziraati Mekanikleştirme ve Elektrikleştirme Teknik Okulunu tamamlar. Belebey ilçesine mühendis olarak atanır (Kinyebulatov, 1994, s. 3). 1964-1965 yıllarında (Geynullin vd., 1988, s. 83), Belebey, Bişbülek, Yermeky ilçeleri için Rusça, Tatarca ve Çuvaşça çıkarılan “Yiniw Bayrağı” gazetesinde edebî çalışmalar yürütür. 1965 yılında askere gider. Askerde radyotelgrafçılığı ve telgrafçılığı öğrenir ve bu alanda orduda önemli hizmetler yerine getirir (Kinyebulatov, 1994, s. 3). Üç yıl Sovyet Ordusunda hizmet ettikten sonra tekrar gazetecilikle uğraşır (Geynullin vd., 1988, s. 83). Askerden döndüğü yıl Moskova’daki A. M. Gorki Edebiyat Enstitüsüne öğrenci olarak kabul edilir. 1968-1986 yılları arasında “Sovyet Başkurdistanı” gazetesi, “Ağizil (Ak İdil)” ve “Piyoner” dergilerinde müdürlük ve başmuharrirlik yapan Bülekov, Başkurt çocuk edebiyatının gelişmesine katkıda bulunur.

Dinis Bülekov, 1986 yılı Ağustosunda Başkurt ASSR’nin Radyo ve Televizyon Devlet Komitesi başkanı ve hükümet vekili olarak görevlendirilir. Gazeteciler Birliğinde yöneticilik de yapan Bülekov, 1988 yılında ülke edebiyatçılarının seçimiyle Başkurdistan Yazarlar Birliğinin 10. Dönem Başkanı olur. 1993 yılı Ekiminde, tekrar başkan seçilir (Kinyebulatov, 1994, s. 4). Ayrıca, aynı yıl Türkçe konuşan ülkelerin yazarlarının Başkurdistan temsilcisi olur (Küzbekov, 1997, s. 216). Ğ. Selem Gençler Ödülü ve “Ğümır Bır Ğinā” (Ömür Tektir)

romanyla Salavat Yulayev Devlet Ödülü alan, Başkurdistan'ın 11. Dönem Yüksek Şûra halk milletvekili (Kinyebulatov, 1994, s. 4) de olan Bülekov, 14 Mart 1995 tarihinde Ufa'da vefat eder (Küzbekov, 1997, s. 216).

Edebiyatla gençlik yıllarında ilgilenmeye başlayan Bülekov'un ilk eserleri farklı süreli yayınlarda okurla buluşur. Bülekov'un "Maqtansıq Zarif" (Övünen Zarif) adlı ilk hikâyesi 1959 yılında "Başkurdistan Piyoneri" gazetesinde basılır. "Qüyaş Yarsığı" (Güneş Işığı) adı altında hikâyelerinin toplandığı ilk kitabı, 1971 yılında neşredilir. "Awılımdıñ Aq Üyzäri" (Köyümün Ak Evleri), "Harı Handuğas Balahı" (Sarı Bülbül Yavrusu), "Aqbuź Alışqa Sığa" (Akboz Dövüşe Çıkıyor), "Qıñğırav Säskä" (Çan Çiçeği) kitaplarında yer alan povest³ ve hikâyeleri yazarın edebî ustalığının gelişme gösterdiğini belgeleyen eserlerdir. Yazar epik hikâye üslubunu başarılı bir şekilde uygular ve ilgi çekici karakterler ortaya çıkarır (Kinyebulatov, 1994, s. 4).

1988 yılında "Ağizil" dergisinde yayımlanan "Kilmışäk" (Yabancı) romanı (Rafikov, 1994, s. 7) ve "Ğümür BİR Gİnä" (Ömür Tektir) adlı roman Bülekov'un yeni edebî ürünleridir. Bu eserler yazarın, insanların kaderleri ve zamanın keskin dönemeçleri hakkında daha da derinleşen düşüncelerinin özetidir. Yazarın son eseri, "Tuźzırılğan Tamuq" (Dağıtılan Cehennem) adlı romandır (Kinyebulatov, 1994, s. 4). Ayrıca Bülekov, "Tüñgü Üjmax" (Geceki Cennet) adlı bir tiyatro oyunu da yazmıştır.

Eserlerinde halkın beklediği sözleri, siyasi sistemdeki çarpıklıkları bazen eleştirel bir dille, bazen de kahramanların cesur davranışlarıyla açık bir dille ifade eden Bülekov'un eserleri, Başkurt Türkçesinde, Tatar Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde ve Rusça yayımlanmıştır.

İNCELEME

Yabancı Romanında Tematik Yapı

Pek çok hikâye ve povest yazan Bülekov'un ilk romanı olan Yabancı, 1988 yılında Ağizil dergisinde tefrika edilmiş; 1994'te de kitap olarak basılmıştır. Romanın ilk yayımlanma tarihi 1988 olsa da 1994'te yayımlanan kitapta, romanın sonuna yazar tarafından düşülen notta, bu eserin 1984-1987 yılları arasında Pitsunda, Dubiltı ve Akmanay'da yazıldığı belirtilmiştir. Otuz yedi bölümden oluşan romanda her bölümün başına başka bir alt başlık olmaksızın bölüm sayısı yazılmıştır. Dinis Bülekov, eserlerinde devrinin sosyal problemlerini anlatmıştır. Yabancı romanında da oldukça önemli ahlaki sorunlar ele alınmıştır. Bu roman kolhoz

³ Konuyu, romana göre daha kısa ve sade anlatan edebî tür.

başkanı Gilman Nurihanov ile Yabancı diye adlandırılan tarım uzmanı Heyrulla Yavbasarov arasındaki mücadele ve psikolojik farklılıkların anlatımına dayalıdır.

Roman, Başkurt edebiyatında 1970-1980 yılları arasında “proizvodstvo (üretim) romanları” (Bayimov, 2007, s. 177) olarak adlandırılan eserlerde işlenen ve oldukça yankı bulan bir konu yani, toprak sahipleri ve yabancılar arasındaki çatışmalar, üzerine kurulmuştur.

Başkurt edebiyatında 1980’li yılların sonu 1990’ın ilk yıllarında yazılan romanlarda ideal insanın nasıl olması gerektiği anlatılmaya çalışılmıştır. Bülekov’un “Yabancı”, “Dağıtılan Cehennem” ve “Ömür Tektir”; R. Sultangariyev’in “Yaşadığımız Yer”, E. Hekimov’un “Kuş Yolu” romanlarında da Yavbasarov, Azamat Bikbayev, Ferit Bahtiyarov gibi roman kahramanları vasıtasıyla da erdemli, ahlaki değerlere sahip insan tipi anlatılmıştır (Nabiullina, Alibayev, 2013, s.10).

Roman, yabancı olarak adlandırılan bir kişinin merkezinde yerleşik düzen ile yenileşme çabası çatışması çerçevesinde, kişisel çıkarlar uğruna halkın menfaatlerinin göz ardı edilmesi, toplumun yeniliğe açık hâle gelmesi ve ilerlemesi gerektiğinin dikkate sunulması; çevrenin güzelliğini, zenginliğini yok edenlere karşı mücadelenin, toprağa bağlılığın anlatılması bakımından Başkurt edebiyatında yenilikçi bir nitelik taşır.

Romanın ana teması, yerleşik düzenin, toplumdaki yenileşme ve gelişmeye karşı olmasıdır. Bu karşı çıkış, idari yapı içinde en küçük birimlerden biri olarak nitelendirilebilecek olan bir kolhozda bile varlığını göstermektedir.

“Bu toprağın sahipleri kim? sorusuna cevap arayan “durgunluk dönemi” (Gereyava, 2007, s. 190) olarak adlandırılan yıllarda yazılan roman, işlediği kişiler ve olaylar açısından otobiyografik bir roman olarak da değerlendirilebilir.

Ufa’da yaşasa da köyünden kopmayan (Taştimirov, 2007, s. 102) Bülekov’un doğduğu yerdeki güzelliklere hayranlığı, memleketinin sorunlarına karşı duyarlılığı Yabancı romanına da yansımıştır. Roman da Bülekov’un doğduğu toprakları geliştirme gayretinin bir ürünü kabul edilebilir. Yukarıda da belirtildiği üzere romanda “Bu toprağın sahibi kim?” sorusuna cevap aranırken bu toprak üzerinde var olan pek çok problem de ele alınmıştır. Yazar, ele aldığı tema ve kurguladığı olaylar ile ülkede görülen sorunlara karşı toplumsal bir duyarlılık oluşturmak istemektedir. Romanda ele alınan ana temanın dışında işlenen yan temalar ile diğer sorunlar şu şekilde sıralanabilir.

1. Toplumsal Temalar

1.1. Toprağa Bağlılık: Romanda insanların doğdukları ve yetiştikleri topraklara bağlılığı, ana tema olan yenileşme çabasını ortaya çıkarmaktadır. Toprağa bağlılık, farklı vesilelerle romanın geneline yayılmıştır. Bu tema, olay örgüsü içinde ilk önce Mevsile'nin hisleri ile ortaya konmuştur. Romanda Mevsile'nin toprağa bağlılığı şu cümlelerle anlatılmıştır:

Mevsile, bu memleketinden ayrılırsa sararıp ölür. Ufa'ya enstitüye pek çok kez davet etseler de gitmedi. Daha doğrusu, yola çıktı, gitti, geldi ve köyünden tekrar dışarı çıkmamaya kendi kendine söz verdi. (Bülekov, 2012a, s. 3).

Romanda, Mevsile, doğduğu yerden başka bir yere gitmek istemese de farklı sebepler dolayısıyla memleketinden göç edenler vardır. Ancak, zaman içinde kendi topraklarından başka yerlere göç edenler de yurtlarından hiç ayrılmayanlar gibi topraklarına bağlıdır. Romanın son bölümlerinde köyden göç edenlerin de tekrar köye dönmeleri için düzenlenen “Hemşehriler Bayramı”nda ifade edilen şu sözler bu özelliği anlatmaktadır:

Baksanıza, ömrümüzün çoğu boşuna geçmiş. Önceden göçüp gelmemişiz de. Yabancı yerde, sultan olana kadar kendi yerinde pençe olmak daha iyidir, – diye üzülerek konuşuyor bir misafir. Ona hemen başkaları ekleniyor. (Bülekov, 2012a, s. 313).

Yüzşişme köyünde başlayan işlerin zaman içinde çevreye karşı zararlı olacağını bilimsel olarak ortaya koyan Yavbasarov'un yönetici olan Umurzakov'a sorduğu “Siz başka bir köyden misiniz?” sorusuna verilen cevap da memleket sevgisini ifade etmek içindir:

Bu Yüzşişme'de doğup büyüüp... Heyrulla birden durup Umurzakov'a doğru baktı. Siz, afedersiniz, başka bir köyden misiniz?

– Yok, yok ben yabancı değilim. Yüzşişme'denim.

– O zaman, bu akıl almaz güzellikteki Yüzşişme'de doğup büyüdüğünüz için onunla gururlanıyor musunuz, seviyor musunuz onu? ... Ha-ha! Doğduğu tarafları sevmeyen, doğduğu yerde gururlanmayan insan yoktur ki. (Bülekov, 2012a, s. 236).

Romanın ilk sayfalarında işlenmeye başlayan bu tema, romanın sonunda da Yavbasarov'un doğduğu yer olan Yüzşişme'ye bilmeden de olsa tekrar döndüğünün ortaya çıkmasıyla söylenen “Ayakları doğduğu toprağa değdi ya.” (Bülekov, 2012a, s. 339) sözleriyle belirginleştirilmiştir.

1.2. Çevre Sorunu: Romanda ele alınan önemli konulardan biri de çevre sorunlarıdır. Fikir ve edebiyat alanında 80'li yıllardan itibaren özellikle 1985 yılından sonra çevre meseleleriyle ilgili ilmî makale ve şiir, roman gibi edebî eserlerin bir patlama seviyesinde arttığını görmekteyiz (Deliömeroğlu, 1991, s. 31). Ayrıca, çevre sorununun, Türkistan Cumhuriyetlerinde milliyetçilik duygularının artışında önemli olduğu (Deliömeroğlu, 1993, s. 54) da ifade edilmektedir.

1984-1987 yılları arasında yazılmış olan Yabancı romanı da bu konunun işlendiği edebî eserlerin arttığı dönemde yazılmıştır. Başkurdistan'ın bir bölgesinde ortaya çıkan çevre

sorununu kendi yurduna, toprağına, dağına, suyuna sahip çıkan güzel insanların çözeceğini vurgulayan Bülekov'un bu romanı, yukarıda ifade edilen duyarlılıkla kaleme alınmıştır. Romanda çevre sorunu, ilk olarak her ikisi de parti içinde yönetici olan Ayıtkulov ve Batırşin'in konuşmalarıyla dikkate sunulur. Bu konuşmada petrol çıkarılan yerlerde tarım alanlarına verilen zararlar ifade edilmektedir. "Türk Dünyasında Çevre Hareketleri" başlıklı yazısında Deliömeroğlu (1991, s. 30), İdil-Ural bölgesindeki petrol rafinerilerin oluşturduğu toksik kirlenmelerden bahsetmektedir. Bülekov da bu romanında petrolün çevreye verdiği zararları şöyle anlatmaktadır:

Parti Ülke Komitesi buna çok büyük önem veriyor, İlğuca Giniyetoviç. Petrolcülere saygı gösterirken, bunları da unutmamanızı rica ediyorum. Örnek için uzağa gitmeyelim: Cumhuriyetimizin, petrol çıkan kuzeydeki ilçelerinin birisinde, meselâ, yüz hektara yakın yer telef oldu. Bu meydana eğer ekin ekilseydi, çok ürün alınırdı. Öyle değil mi? (Bülekov, 2012a, s. 42).

Romanda bir başka çevre sorunu olarak su kaynaklarının durumu ele alınmıştır. Köyde tarım alanlarının genişletilmesi için Atbatkan bataklığının kurutulması çalışmaları konusunda köyün yaşlılarından Haris Yapparov'un, ilmî araştırmalar için köye gelen Yavbasarov'a söyledikleriyle bu sorun ortaya konur. Bataklığın kurutulması bir çözüm değil, bir felaketin başlangıcı olarak değerlendirilir. Çünkü zamanla su kaynakları da bu kurutma çalışmalarından zarar görecektir ve suları azalan nehirler de kuruyacaktır. Romanda, Yavbasarov'un konuşmaları ve duyarlılığı ile anlatılan çevre sorunuyla aslında o topraklara sahip çıkan bilim adamının "yabancı" olmadığı, o toprakların evladı olduğu anlatılmıştır.

Romanda, Atbatkan bataklığı kurutulmak istenmektedir. Bu bataklık kurutulduktan sonra olacaklar eserde Yavbasarov'un sözleriyle şöyle ifade edilmektedir:

–Buranşa Necmiyeviç, eğer Atbatkan'ı kurutursak, Aknögöş de kuruyacak. Evet, evet şaka yapmıyorum. Önce yarı yarıya azalacak suyu. Aktübe'yi kurutmaya başlarsak vahşet daha da artacak. Biz tabiatı düzeltmek yerine ona kötülük yapacağız. (Bülekov, 2012a, s. 239).

Başkurdistan'da yazılmış olan ve o bölgedeki sorunların anlatıldığı romandan alınan yukarıdaki bölümde "vahşet" olarak nitelendirilen su kaynaklarının kurutulması, Türkistanlı bir şairde de şöyle ses bulmuştur:

Aral ölüp giderken / Kimse ah demez

Ölüp giden vatandır / Su değil. (Deliömeroğlu, 1991, s. 60).

Türk dünyasındaki pek çok hareket, çevreyi vatana, insana, tarihe, kültüre, bugüne ve geleceğe sahip çıkmak olarak değerlendirmektedir (Deliömeroğlu, 1991, s. 60).

Başkurdistan'da akan Aknögöş'ü "kutsal ırmak", "sevgi elçisi" olarak nitelendiren Bülekov, bu romanında kendi vatanına, kültürüne, o vatanda yaşayanlara sahip çıkmak gerektiğini

vurgular ve toprağa bağıllık gibi çevre sorunu da onun ele aldığı toplumsal temaların başında yer alır.

1.3. Savaş: Romanda işlenen temalardan biri de savaştır. Savaş ve savaşın izleri, satır aralarında işlenmiştir. Geçmişe ve savaşta kaybedilenlere saygı duyulmaktadır. Ancak, savaş kahramanlarına karşı duyulan saygı, savaşın sonucunda yaşanan acıları örtmez. Romanda, çocukları kimsesiz bıraktığı belirtilen, açlığı ve çaresizliği ortaya çıkaran savaş eleştirel bir dille anlatılmıştır.

Savaş her ne kadar eleştirilmiş olsa da savaş kahramanlarının ardından köye dikilen anıt bir saygı göstergesidir. Kahramanlara ve geçmişe duyulan saygı aşağıdaki bölümde açıkça görülmektedir:

Evet, bizim köyden de pek çok kişi dönmedi. İşte, okulun yanındaki bahçede bulunan anıtta iki yüz altmış bir isim yazılmış. Savaşta ölenler... Kız biraz sustu. Ama birden başını yukarı kaldırıp konuştu: Onlar her hâlde bize döndü. Ruhları göçtü. Bizim gönüllerimizde yaşıyor onlar, dul kadınların gözyaşları olarak, onlara duydukları sevgileri doğdukları topraklara damlamış. Demek ki dönmüşler... (Bülekov, 2012a, s. 169).

Savaş, romanda savaşı yaşamış olan, yaşlı Feyzrahman Dede'ye göre kaderlerin mahvolma sebebidir. Yavbasarov'un kendi topraklarından ayrılmasına da savaş neden olmuştur. Kaderleri değiştiren savaşa dair romanda, Feyzrahman'ın dilinden şu eleştiriler yapılmıştır: "Savaş mahvetti bu kaderi." (Bülekov, 2012a, s. 259). "Kahrolası savaş!... Pek çok kişinin kaderini allak bullak etti... Lanetli savaş!..." (Bülekov, 2012a, s. 339).

Savaş, aydın bir kişilik olan Yavbasarov'un düşünceleriyle güçsüzlerin işi olarak tanımlanmış ve savaş muhalifi bir söylem gerçekleştirilmiştir. Bu karşı duruşun aynı zamanda Sovyet ideolojisi içinde de var olduğu ifade edilmiştir. Yöneticilik kusurları ve savaşla ilgili olarak romanda şunlar ifade edilmiştir:

Kızgın yöneticiler önce de olmuş, muhtemelen, gelecekte de onlar bulunur. Ama tarih gösteriyor ki, öylelerin ağı çok yanmış.... Savaş benim düşünceme göre güçsüzlerin işi, tarih de insanlık önünde suçu olanların düşüncesi. Bu tehdit ile kalan günahlarını yıkayıp kurtulmaya çalışanlar da yok değil. Haydi bunları politikaya bırakalım. Bizim parti, hükümet, barışı sağlamlaştırma, savaş çıkarmama yönünde pek çok iş yapıyor. Tarih buna da zamanı gelince, yüksek bir değer verecek... Böyle giderse ekmek yemeden savaşmak da, savaşa karşı çıkmak da olmayacak bence. İşte biz barışı savunup daha da sağlam mücadele etmek için çok ekin yetiştirelim, daha bol ürün toplayalım. (Bülekov, 2012a, s. 109).

Eserde, insanların kaderini değiştiren savaş, II. Dünya Savaşı'dır. Ancak savaşa dair yapılan değerlendirmeler II. Dünya Savaşı ve sonuçları ile sınırlandırılmamış, romanın yazıldığı tarihlerde devam eden Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgaline de değinilmiştir. Romanda bu, bir işgal olarak nitelendirilmemiş "Afgan ülkesini düşmandan kurtarma" olarak değerlendirilmiştir. Romanda, ülkelerin silahlanma sorununa ve Amerika Birleşik

Devletleri'nin tutumuna dair de eleştirilerde bulunulmuştur. Yapılan değerlendirmeler ve eleştiriler romanda şöyle anlatılmaktadır:

Dünya çok farklı bir zamanda yaşıyor. Silahlanıyoruz. Ne hakkında konuştuğumu anlıyorsunuz. Dünya önünde atom savaşı vahşeti var. Onlarda, para çuvalları çok olan istediği kişiyi başkanlığa aday gösterebiliyor. Tamamen bugünkünden de daha kötülerini, daha akılsızları otursun? Az mı yani akli sisle kaplanmış adamlar? İşte şimdi evrene de bu silahı götürme niyetindeyiz. ABD hükümetini göz önünde bulundurarak konuşuyorum şimdi ben. Yani ben şöyle söylüyorum, tohum yetiştirmekle falan uğraşarak, her şeye şükredip, yaşamaya çalışsak daha iyi olmaz mıydı ki? (Bülekov, 2012a, s. 108).

Dünyadaki sorunların anlatımı, romanda yalnızca savaş ve silahlanmayla sınırlandırılmamıştır. Dağlık bölgelerde bile yetiştirilecek bir buğday türü geliştiren ve idealleri uğruna yaşadığı şehirdeki tüm konfordan vazgeçen Yavbasarov'a göre dünyadaki en önemli sorunlardan biri de açlık ve karın doyurmak için başkalarına kulluk edilmesidir:

Devlete ekin satmaya başlamak gerek...Şimdi ülkeye çok ekmek gerek. Sadece kendi halkımızı doyurmak için değil, bizim gezegende açlıktan, sefaletten cefa çeken kişiler var yani hâlâ. Onlara yardım etmek gerek. Yirminci asırda yaşıyoruz, ama insanoğlunun utancı olan kulluk hâlâ bitmiyor. (Bülekov, 2012a, s. 107-108).

1.4. Muhafazakâr tutum: Bu tema, “yabancı olmayı” ortaya çıkaran temadır. Romanda, muhafazakârlık, köy halkının kendini korumak amacıyla bilinmeyene karşı olmasıdır. Köye daha önceleri gelen yabancılar, köyü geliştirmek için bir şey yapmamıştır. Bu da köye gelen yabancılar karşı halkın ön yargılı olmasına sebep olmuştur. Yabancıları istememek, onlara karşı olmak aslında halkın kendini gelebilecek kötülüklerden koruma çabasıdır. Ancak, hiçbir sebebe bağlı olmaksızın da yabancılar sevilmmez. Bunu da bilinmeyene karşı olma olarak değerlendirebiliriz. Ayrıca, yabancıların sevilmemesinin nedenlerinden biri de halkın geleneklere bağlı olmasıdır. Bunlar romanda şöyle ifade edilmektedir:

Bizim Yüzüşme halkı elinden gelse başka köyden gelin de almazdı. Eskiden de böyleymiş ...köyde başı çekip beni çok uzaktan gelin olarak getirdi. Yabancıları sevmiyorlar burada. (Bülekov, 2012a, s. 126).

Yabancı birini, nasıl söyleyeyim şimdi, bizde pek sevmezler. Gördüğün bütün kötülük, onlardandır, diyorlar. (Bülekov, 2012a, s. 112).

Romanda, muhafazakâr tutum, “halkın gurur duygusu” olarak nitelendirilmiş, yabancıların sevilmemesi buna bağlanmıştır. Olay örgüsü içinde, Nurihanov'un kolhoz başkanı olması sırasında söylenenler de romandaki temalardan biri olan muhafazakâr tutumu açık bir şekilde anlatmaktadır:

– Vekil yoldaş, doğ-ru-u? Kahrolsun yabancılar! Bizden biri başkan olsun!...

– Yabancılar gerekmez!...

– Nurihanov'u kendi yiğidimizi seçelim!...

İşte böyle, Nurihanov, kolhoz başkanı oldu o yıllarda. Halkın gurur duygusundan Ayıtkulov çok ustaca faydalandı. şimdi dışarıdan bir kişi gelip de baksın, hey yabancısın, deyip ellerinin tersiyle iterler... (Bülekov, 2012a, s. 36).

2. Politik Temalar

2.1. Sovyet İdeolojisi: Yabancı romanında bazen diyaloglarla kahramanların bazen de anlatıcının dilinden okura “Komünist kimdir?”, “Komünizm nedir?” soruları yöneltilmektedir. Cevaplarda ortaya çıkan ikilem, bu ideolojinin toplumda nasıl benimsendiğini ve sistemin algılanmasındaki karmaşayı açıkça anlatmaktadır.

Bülekov’un Başkurdistan’da bir roman içinde sorduğu bu sorular Türk dünyasının başka bir yurdunda, Özbekistan’da, Muhammet Sâlih tarafından da sorulmuş ve cevaplanmıştır. Sâlih, “Komünistler kimdir?” sorusunu “*Onlar, ayrı bir ırk değildir. Onlar, bizimle beraber yaşayan yakınlarımız, babalarımız ve kardeşlerimizdir. Fakat onlar evden çıkararak devlet memuru, aydın, çiftçi oldular. ...Çalışmaya başlayınca imtiyazlı hâkim sınıf oldular. Bu hakimiyet, devlet idaresinde, sosyal münasebetlerde ve hatta ailevi ilişkilerde dahi tesir gücüne sahiptir.*” diye cevaplar (1997, s. 133). Salih’in verdiği bu cevaptaki tesir gücünün ailevi ilişkilerde dahi kendini göstermesi romanda Yavbasarov’un eşinden boşanmasını gizlemesiyle anlatılmıştır.

Sovyet ideolojisine bağlı olan birinin durumları ve olayları, söylenenleri sorgulama yetkisi yoktur. Sistemin bu özelliği romanda, “*Evet, komünist birinin böyle bir zamanda itiraz edemeyeceğini sen de iyi biliyorsun.*” (Bülekov, 2012a, s. 82) cümlesiyle anlatılmaktadır.

Bu ideolojiye inanan, kendilerini komünist olarak nitelendiren kişilerin dine bakışı romanda şu cümlelerle aktarılmaktadır:

- *Sen kardeş, şöyle söyleyeyim, bana kendimizdekilerden daha yakınsın... Vallahi ya!*
- *Komünist değil misin sen ya ağabey?*
- *Ama, bu sözde sadece işte. Söyledim ya, önce muallimimizi köy mollası harap ettikten sonra benim için Allah bitti.* (Bülekov, 2012a, s. 207).

Sistem içindeki çürümeler de bu tema içinde ele alınmıştır. Emeğe saygının önemli olduğu Sovyet ideolojisinde başka birinin çalışmasını kendisi hazırlamış gibi sunmuş ve enstitüde yönetici olmuş biri kurgulanarak sistem eleştirisi yapılmıştır. Romanda anlatılan bu kişinin yolsuzluğunu ortaya çıkaran Yavbasarov’un iç konuşmasıyla aktarılan olayın sonuçlanma biçimi sistem içindeki çarpıklıkları göstermektedir. Romanda “*Ama, o adam partide nasıl kaldı, bunu Yavbasarov’un hâlâ aklı almıyor.*” (Bülekov, 2012a, s. 257) cümlesiyle anlatılmıştır.

Romanda sistemin işleyişine dair eleştiriler yer alsa da karşıt bir söylem gerçekleştirilmemiştir. Sâlih’in “Bugünkü komünistler nasıl insanlardır?” sorusuna verdiği cevapta olduğu gibi çıkarlar söz konusu olunca komünistlerin “Şartlara uyum sağlama

kabiliyetlerinin fevkalade (Sâlih, 1997, s. 134)” oluşunu gösteren sistem eleştirilerinden biri romanda şöyle ifade edilmektedir:

Şimdilerde insanlar değişti. Heyrulla buna çok üzülüyor. Ekim devriminde, ondan sonraki iç savaş ya da Büyük Vatan Savaşı yıllarında doğan parlak idealler için mücadele eden kişiler azaldı. Pek çok kişinin ortaya çıkan bu duruma uyması, her şeyden nasıl olsa da pay almalı demesi, ya da bu durumdan kendi menfaati için faydalanmaya çalışması düşündürüyor Yavbasarov'u. Bunlar hakkında o, çok sık düşünüyor. Komünist olup da cebine parti bileti koyan birileri bile uygun bir zaman denk geldiğinde, aşağılık her türlü işle uğraşmaktan kaçınmaz. Tabi burada, suçlarını fark ettirmemek için, parti biletine sığınanlar da oluyor. (Bülekov, 2012a, s. 256).

Romanda sistem eleştirisinin yanında sistemin değişmeye başladığı da vurgulanmaktadır. Bu değişim, “demokrasi” olarak ifade edilmekte ve romanda “*Artık demokrasi var yoldaşlar, genel toplantı azaları kimi isterse onu seçer...*” (Bülekov, 2012a, s. 307) cümlesiyle ortaya konmaktadır.

2.2. Halk: Bülekov’un romanda ele aldığı temalardan biri de halktır. Halk tanımı, kolhoz başkanı Nurihanov ve köyde “yabancı” olarak anılan Yavbasarov’un konuşmalarıyla romanda ortaya konmaya çalışılmıştır. Komünist olarak nitelendirilen Nurihanov’a göre halk “sürü”dür. Nurihanov’un “uysal bir buzağı ve komünist” (Bülekov, 2012a, s. 186) olması için başına vurulması gerektiğini belirttiği Yavbasarov’a göre halk “güç”tür. Bülekov’un Başkurdistan’da yayımlanan bu romanında yapılan değerlendirmelerin bir benzeri Özbekistan’da Muhammed Sâlih’in sözlerinde de ortaya çıkmıştır. Sâlih, Sovyet sisteminin eğitimini almış yeni yöneticilerin kendi aralarındaki sohbetlerinde ortaya çıkan halka bakışı şu cümlelerle ifade etmektedir. “Halk mı, halk bir sürü, sopayı kaldırıp ne tarafı gösterirsen o tarafa gider.” (1997, s. 197) Sâlih’in bahsettiği yöneticilerin halka bakışıyla kolhoz başkanı komünist Nurihanov’un sözleri aynıdır. Nurihanov tarafından demokrasi temsilcisi olarak nitelendirilen ve eleştirilen Yavbasarov’un halka bakışı, Abdülhamid Süleyman Çolpan’ın “*Halk dengizdir, halk toktandır, halk küçüktür, / Halk isyandır, halk alavdır, halk öçdür (Halk denizdir, halk dalgadır, halk güçtür, halk isyandır, halk alevdir, halk öçtür)*” (Sâlih, 1997, s. 199) dizelerindeki gibidir ve halk güçtür.

Nurihanov ile Yavbasarov’un konuşmalarıyla, halkın kim olduğuna dair değerlendirmeler romanda şöyle aktarılmıştır:

– *Halk? Halk nedir, sürü. Nereye sürersen oraya gider o.*

– *Demek sürü? Halk sürü oluyor yani? Çok yanılıyorsunuz! Bütün güç, eğer bilmek isterseniz, işte bu halktır! Kendi ensenize bakmayın. Halka düşmanlık yapılamaz, zamanı da değil.* (Bülekov, 2012a, s. 253).

2.3. Sovyet İnsanı Olma: Romanda, toprağına bağlı bir kişi olan Mevsile, köyün yaşlılarından Haris Yapparov ve köye idealleri uğruna gelen Yavbasarov kendilerini “Sovyet

insanı” olarak nitelendirir. Sovyet ideolojisinin ortaya çıkardığı “Sovyet insanı” olma, bu romanda milî yapıdan tamamen uzaklaşmak demek değildir. Kalıplaşmış ve alışılmış bir ifade gibi kullanılmıştır.

Sovyet insanı, Mevsile’ye göre özgürdür; Yavbasarov’a göre ise olanlara karşı tepkisiz kalmamalıdır. Bu romanda kendilerini Sovyet insanı olarak gören kişiler idealist ve toprağına bağlı kişilerdir. Romanda bu özellikler şu cümlelerle anlatılmıştır:

Zenginlerin zamanı çoktan geçti. Sovyet insanı nerede isterse orada yaşar,” (Bülekov, 2012a, s. 189).

“Sovyet insanını rezil etmeye kimsenin hakkı yok. El âleme daha çok da.” (Bülekov, 2012a, s. 204).

“Ben namuslu bir Sovyet insanı olarak, aynı zamanda bir bilim adamı olarak bu işe göz yumup, kenarda duramam.” (Bülekov, 2012a, s. 254).

3. Bireysel Temalar

3.1. Aşk: Yabancı’da yer alan önemli temalardan biri de aşktır. Olay örgüsü içinde, Mevsile-Taştımır, Yavbasarov-Bibinur, Nefise-Nurihanov, Baygildi-Bibinur, Zöfer-Nefise arasındaki çatışmalar/karşılaşmalar aşk temasına bağlıdır. Mevsile-Taştımır ilişkisi saf bir aşkı anlatılırken, Baygildi’nin Bibinur’a, Zöfer’in Mevsile’ye aşkları karşılıksız aşkı anlatmaktadır. Yazar, aşk temasını romanın ilk sayfasından son sayfasına kadar değerlendirmiştir. Romandaki aşkların sonu, bilinen bir kavuşma ile sonlanmaz. Mevsile askerden dönen Taştımır’in köye döndüğünü romanın sonunda bilmemektedir. Yavbasarov ve Bibinur arasındaki aşk Yavbasarov’un yaralanması ile Nurihanov ve Nefise arasındaki aşk da Nurihanov aşkına sahip çıkmadığı için Nefise’nin başka bir şehre gitmesiyle sonuçlanır. Aşk, bir alın yazısıdır, yaşa bakmaz. Ayrıca aşk pınar metaforuyla anlatılmıştır. Pınar bir gözeden çıktıktan sonra devam eden, çevresine hem hayat hem de zaman zaman aşırı sudan dolayı zarar veren, insanların en temel ihtiyaçlarından biri olan su kaynağıdır. Bu metaforla da aşk için temizlik, devamlılık vurgusu yapılmıştır. Mevsile’nin düşünceleriyle romanda aşk şöyle anlatılmaktadır:

İnsan doğduğunda yarım aşklı olarak yaratılmış. Sonra o, kendisinin ikinci yarısını arayıp kavuşmuş diye. Alın yazısı Mevsile’ye de gelir. Geleceği, gün gibi açık. (Bülekov, 2012a, s. 4).

Çünkü aşk yaşa bakmaz, derler. Mevsile’nin bunun hakkında daha önce işittikleri de var. Bu duygu, günah endişesi, ne kadar beklese de hiç gelmiyor. Yanlışlıkla onun yanından geçip gitmesinden korkuyor kız. Artık Mevsile de kendi pınarını bulmalı. Onu hiç şüphesiz bulacak o. (Bülekov, 2012a, s. 3).

Daha önce âşık olmuş, hayatta pek çok acı tatlı olay yaşamış yaşlı kadınlar ise aşkı “Uçan kuşla bir.” kabul etmiş, gelip geçici bir duygu olarak da değerlendirmişlerdir. Burada yaşam içinde yaşlı ve gençlerin aşka bakışlarındaki değişkenlik anlatılmıştır. Roman kişilerinden

Nefise ise birbirini sevmenin bile cesaretle ilişkili olduğunu söyler. Eserde aşk, cesaret duygusu ile de eşleştirilmiştir.

Aşk, roman kişilerinin kişilik özelliklerinin ortaya çıkmasında önemli bir paya sahiptir. Taştimir, köye gelen bir yabancısıdır. Ama Mevsile'ye olan aşkıdaki sadakat, onun temiz kalpli, güler yüzlü, sözüne sadık biri olduğunu ortaya çıkarır. Baygildi, aşkına karşılık bulamayınca başkalarına zarar verecek kadar kıskanç bir kişilik olarak karşımıza çıkar. Nurihanov kendini düşünen biridir. Nefise'nin hamile olduğunu öğrenince Nefise'yi başka biriyle evlendirmek isteyen Nurihanov'un bencilliği, bir kez daha ispatlanmış olur. Bibinur, Gendelip'le evlenmeden bir ilişki yaşadığı için eleştirilen bir kadındır. Ama Yavbasarov'a âşık olunca, onun aslında çocuk kadar saf bir kişi olduğu anlaşılır. Aşk farklı kişilikler etrafında anlatılarak "Gerçek aşk nedir?" sorusuna cevap aranmıştır.

3.2. Kıskançlık: Kıskançlık, olay örgüsü içinde farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Romanda, Mevsile'nin yaşıtı olan kızlar kendilerini çok seven bir delikanlı olmadığı için Mevsile'yi, onun güzelliğini kıskanırlar. Bu romanda şu cümleyle anlatılır. "*Bizden yani fazla bir yeri de yok, nereden onu böyle bir yiğit seviyor ki?*" (Bülekov, 2012a, s. 156).

Romanda, yaşlı olarak anlatılan Haris ile Merziye, kıskançlık sebebiyle boşanmak isterler. Haris, gençliğinde başka bir kızı sever ama o kız başka biriyle evlenir. Haris'in karısı Merziye de Haris'in gençken sevdiği kızın adının geçtiği şarkıyı bile söylemesini kıskanır ve bu sebeple boşanmak ister. Merziye'nin Haris'i kıskanmasına sebep olan olay romanda şöyle anlatılır:

– *Ne demek ne, şu şarkıyı işte:*

Düşünme, işitme Eklime,

Sadece sen benim düşüncemde...

– *Ya, bu, yenge, halkın bildiği bir şarkı.*

– *Olsun, bitti mi yani başkası? "Sarman"ı, o "Hakmar"ı söyle. şarkı hep diline takılıyormuş. Kendi Aknögüşümüz hakkında da çok güzel bir ezgi var. Dahası bu gece işte şafak sökerken sığır sağmak için toparlanıyorum, koltuk altına başını tıkmış bir de sataşıp duruyor. Dinliyorum onu dinliyorum aman bu şeyin adını söylemez mi? Estağfurullah, tövbe tövbe..* (Bülekov, 2012a, s. 129).

Romanda, Baygildi ve Zöfer aşklarına karşılık bulamadıkları kızları kıskanırlar. Zöfer, Mevsile'yi Taştimir'den, Baygildi ise Bibinur'u önceleri Gendelip'ten, daha sonra Yavbasarov'dan kıskanır. Baygildi'nin kıskançlığı sevdiğine zarar verebilecek kadar güçlüdür. Gendelip'le olduğunu düşündüğü Bibinur'u yakmak ister. Bibinur'u yanmaktan kurtaran Yavbasarov kurtarır ancak Yavbasarov'a arabayla çapar ve onu yaralar. Nurihanov da kendine rakip olarak gördüğü Yavbasarov'un Bibinur'la yaşadığı aşktaki serbestliği

kıskanır. Yavbasarov-Bibinur aşkını, kendisinin Nefise'yle olan yasak aşkıyla kıyaslar. Nurihanov'un kıskançlığı ve çıkarıcılığı Yavbasarov'a kin beslemesine yol açar. Nurihanov ve Baygildi'nin kıskançlığı ise başkalarına zarar verir.

Bir üstünlük karşısında ya da sevilen birine başkası ilgi gösterdiğinde ortaya çıkan, bazen de acı çekmeye sebep olan bu duygu, romanın bütününe yayılan çatışmalar ve karşılaşmalarda işlenmiştir.

3.3. Çalışkanlık: Eserde yer alan temalardan biri de çalışkanlıktır. Sovyet ideolojisinin bir parçası olan çalışkanlık, sistem tarafından ödüllendirilir. "Kızıl Bayrak Hizmet Nişanı" ile ödüllendirilen Nurihanov'dan ve onunla aynı köyde yaşayan insanlardan takdirle bahsedilmektedir. Romanda bu konuda, RAPO Sovyeti Başkanı Aznağol Hibetoviç tarafından yapılan değerlendirme şöyledir:

Bu Yüzüşme'yi kayırıyorsun imiş. Belki günah vardır bende. Ama yoldaşlar çalışıyorsunuz işte. Hizmetiniz güzel. E, hizmet varsa, hürmeti de var. Öyle değil mi? Ya-ni... Evet, burada başkanınızı, Gilman Semirhanoviç'in kendisini de değerlendirelim. Onun göğsünü Kızıl Hizmet Bayrağı Nişanı niye bezemiş diye düşünüyorsunuz? İş yaptığından, yoldaşlar, geleceğe cesaretle bakarak yaşadığı için büyütüyor hükümet kendi oğullarını. Elbette, bu üst nişan komünist yoldaşlar, sizin de büyük gayretlerinizin bir ürünüdür. (Bülekov, 2012a, s. 149).

Ömür Tektir Romanında Tematik Yapı

Bülekov'un ikinci romanı olan Ömür Tektir 1992 yılında Ağizil dergisinde basılmıştır. Okurla buluşmasından bir yıl sonra da 1993 yılında Başkurdistan'ın en önemli ödülü olan Salavat Yulayev Devlet Ödülü'nü almış 1994 yılında da kitap olarak yayımlanmıştır. Bülekov'un bu romanı, 1996'da "Jizn Dayetsya Odnajdı" (Ömür Bir Defa Veriliyor) adıyla Rusça olarak Ufa'da G. Şafikova'nın çevirisiyle yayımlanmıştır. 2005 yılında da Belskiye Prostorı (Akidil Ovaları) dergisinde Rusça olarak tefrika edilmiştir. Tatar Türkçesine ve Türkiye Türkçesine de aktarılan bu roman otuz bir bölümden oluşmaktadır. Bölüm sayısını gösteren açıklamanın altında "yägñi (yani)" denerek o bölümde anlatılan konu hakkında ipucu olabilecek bir cümle yazılmıştır. Eserin başında romanda anlatılan konu ile ilgili yazarın "Eserde olaylar uzun sürmüyor ancak, bu arada söylenebilenler de baştan aşkın." açıklaması yer alırken romanın sonunda, eserin Peredilkino, Akmanay, Peredilkino'da 1990'da yazıldığı notu bulunmaktadır.

Eser ad olan "Ömür Tektir." felsefi düşüncesinin yazarın pek çok eserinde işlendiğini belirten Fenil Küzbekov (2007, s. 207) yazarın diğer eserlerinden örnekler vererek romanda ömür tektir ifadesinin bir leitmotiv olduğunu ve kahramanlar arasındaki çatışmanın, hayatın kendisini, yaşamın anlamını farklı şekillerde anlatmak için işlendiğini belirtir. Gölfire Gereyeva (2007, s. 192-194) da romanda halkın, ülkenin, toprağın ve suyun kaderi, milletin

geleceği hakkındaki düşüncelerin; cesur bir mücadele ruhunun bulunduğunu belirtmektedir. Romanda Bülekov'un Tużzırılğan Tamuq adlı eserinde olduğu gibi macera ve gizemin yer aldığını ve "Ömür Tektir"deki İlğuca ile Gülşan'ı, Tużzırılğan Tamuq'taki Enver ile Leysen'i esere kattıkları romantik bir ruhtan dolayı eşleştirmektedir. Yaşadıkları kötü kaderlerle de "Qıñğırav Säskä" povestindeki Reyse'yi, "Ömür Tektir"deki Kemeriye ve "Tużzırılğan Tamuq"taki Naza ile eşleştirir. Gereyeva, eserde siyasi, ekonomik, içtimai problemlerden daha ziyade medeniyete, dile, tabiata bağlı sorunların çok cesur bir şekilde anlatıldığını vurgular.

Ömür Tektir romanını, Dinis Bülekov'un eserlerinin yeni bir basamağı olarak değerlendiren Ehyer Hekim (1994, s. 620), romanda yer alan olayların asıl konu dışında geliştiği kanısının oluşmasına rağmen konuların ustalikle tek bir merkezde toplandığını ve "Ömür Tektir." düşüncesiyle romandaki asıl çatışmanın anlatıldığını belirtir. Hekim, eserin olay örgüsü içinde anlatılan bazı bölümleri "Hacimli eserin ucu ucuna denk gelmemiş yerleri de var." diyerek eleştirmektedir. Bu eleştirisini roman kişilerinden Kaznabayev'in milletvekilliğine seçilmemesine dayandırmaktadır. Çünkü Bülekov'un gerçek yaşamında katıldığı milletvekilliği seçimlerinde, olayların böyle sonuçlanmamıştır.

Yazdığı dönem ve yazarın hayatı düşünüldüğünde otobiyografik bir roman olarak değerlendirebileceğimiz Ömür Tektir'in başında yer alan "*Eserde olaylar uzun sürmüyor ancak, bu arada söylenebilenler de baştan aşkın.*" ifadesine dikkat çeken Bikbayev (2007, s. 10-11), bu sözlerin Bülekov'un nesrinin asıl özelliğini gösterdiğini söyler. Ayrıca Bikbayev, Başkurt edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan Remi Garipov'un "Ni mäğänä dürüş hüz äytiwzän (Ne anlamı var doğru söz söylemenin), / Dürüş hüzin äğär huñlaha? (Doğru söz eğer gecikirse?)" dizelerini örnek göstererek romanı, ömrün ve namusun tek olduğunu herkese hatırlatan ilahî bir eser ve parola olarak nitelendirir.

Ömür Tektir romanında, 1990'larda Başkurdistan'ın yaşadığı değişimleri ortaya çıkaran durumların insanların psikolojisine, iç dünyalarına etkileri anlatılmaktadır. Eserde, çevre sorunlarının ve nükleer faaliyetlerin bir millete vereceği zararlardan, kültürel yozlaşmaya kadar pek çok önemli konu ele alınmıştır. Kendini insanların hayatını kurtarmaya adanmış Arınbasarov ile menfaati uğruna, kötü düşüncelerini harekete geçirmek için halkın kendine olan güveninden faydalanmak isteyen Kaznabayev etrafında gelişen olayların anlatıldığı romanda siyasi ve sosyal hayattaki çarpıklıklar, eleştirel bir dille ifade edilmektedir.

Bülekov, bu romanı yazmadan önce kendisi de seçime katılmıştır. Romanda seçim sürecinde yaşananların hepsinin gerçek hayatta da olduğu belirtilmektedir (Gereyeva, 2007, s.192).

Bulat Rafikov, Dinis Bülekov'un katıldığı seçimden sonra yazılan bu roman için "Seçim vakaları soğumadan okuyuculara ulaştı (1994, s. 7)" değerlendirmesini yapmaktadır. Otobiyografik roman olarak değerlendirebileceğimiz bu romanda, Bülekov'un seçim sürecinde yaşadıkları temelinde, siyasi değişim, çevre sorunu, kültürel yozlaşma, aşk gibi tema, konu ve sorunlar ele alınmıştır. Romanın yapısından hareketle tespit ettiğimiz bu tema, konu ve sorunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Toplumsal Temalar

1.1. Memleket Sevgisi: Romanda dile getirilen tüm sorunlar memleketini seven aydın tavrının göstergesidir. Romanda Başkurdistan'ın tüm güzellikleriyle gözler önüne serilmeye çalışılması da bu sevginin sonucudur. Olay örgüsü içinde memleket sevgisinin en açık ifadesi, ünlü bir halk sanatçısı olarak anlatılan Ziyada Dimskaya'nın ölümünden sonra söylenenlerde saklıdır. Sevilen, takdirle anılan biri olarak tanıtılan bir halk sanatçısına bakış, romanda ele alınan memleket sevgisini açıkça ifade etmektedir. "*Türkiye'ye ya da İran'a gitme fikri doğuyor. Ama bitmez tükenmez yeteneğini mahvetmekten ve kendi halkını mahrum etmekten korkuyor; en büyük aşağılanmalara düşürülse de ülkede kalıyor.*" (Bülekov, 2012b, s. 146).

Eserde Arınbasarov'un konuşmalarıyla da memleket sevgisi dile getirilmektedir. Nükleer denemelerin vereceği zararlardan bahsedilirken kullanılan şu ifadeler de ülkesini koruyan, bir seven aydın tavrını göstermektedir. "*Öyleyse, – Arınbasarov göz ucuyla Beziğolov'a baktı, niye nükleer patlamaları kendinize götürmüyorsunuz? Başkurdistan'ı tamamen helak etmeyi mi düşünüyorsunuz?*" (Bülekov, 2012b, s. 213-214).

1.2. Kültürel Yozlaşma: Romanda değerlendirilen konulardan biri de kültürel yozlaşmadır. Kültürel yozlaşmanın bir sonucu olarak da halkın düşüncesizleştiği, toplumsal olaylara duyarsız kaldığı belirtilmektedir. Romanda milletvekilliği seçimine katılan Tanağol Kanbulatov'un miting konuşmasında ülkedeki kültürel yozlaşma şöyle anlatılmaktadır:

Ama halkı, dili, kültürü koruyacak biri yok. Bizde yirmi yıl boyunca yönetimin başında sanayi yöneticileri oturdu. Onlar ülkemizin kültürünü yarıklı bir tekne hâline getirdiler. Yani bir paradoks..... Bu güne kadar bir toplantıda, genel kurulda, konferansta ülkenin kültürünün ileri götürülmesiyle ilgili konuşma oldu mu? Yok! ... Ama kendi aydınlarını, kültürünü hesaba katmayan halk oturduğu dalı kesiyor. İşte bizde de böyle oldu ya!.. (Bülekov, 2012b, s. 171).

Kültürel yozlaşma da iktidarın duyarsızlığının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Sovyet yönetiminin eleştirilmesi için romanda kültürel yozlaşmadan söz edilmektedir.

1.3. Çevre Sorunu: Ömür Tektir romanında da 1980’li yıllardan sonra Türk dünyası edebiyatında ele alınmaya başlanan çevre sorunu işlenmiştir. Romanda, komünizmin baskıcı dönemi de vurgulanarak çevre sorununa duyarsızlık bir soruyla anlatılmaya çalışılmıştır.

E, ekoloji, akarsular, hava, toprak? Akıl almıyor ki. Hayat böyle devam ederse, ülkedeki halkın on, on beş yıl sonra tamamı ölmese bile yarısı sakat kalacak...Ama otoriter, yani totaliter egemenlik zamanında kime söz söylemesi için fırsat verdiler ki? Bir iki kez cesaret göstererek işaret etmişti, yedek üye olacak olan da oradaymış, o zamanki parti ülke komitesinin birinci sekreteri başkanlığında, dereceden mahrum edildi; ikinci gün de Devlet Güvenliği Komitesine çağırıldılar. (Bülekov, 2012b, s. 133).

Sistem içinde pek çok konu gibi, çevre sorunlarını dile getirmenin yasaklandığı ya da baskı kurularak engellendiği yukarıdaki ifadelerde açıkça ifade edilmektedir. Romanda çevre sorunu, toplumsal bilincin oluşması ve yönetimin konuya duyarsızlığını dile getirmek için kurgulanmıştır. Burada bahsedilen hem Başkurt hem de Rus yöneticilerdir. Roman kişilerinden biri olan Doktor Arınbasarov’un sözleriyle romanda çevre sorunundan şöyle bahsedilmektedir:

Moskova’dan gelip akıtmadılar ki onları Ağizil’e. Bizim aramızdan birileri, bugün kendi işini kolaylaştırmak için, böyle bir cinayete sebep oluyor. Merkez bakanlıklar, arıtma tesisleri kurmaya, üretimi her yıl yenilemeye para ayırmıyor, ayırsa da, bağış paraları... Çünkü onlar bizden, özellikle, hammadde alıyor, fiyatları ne kadar ucuzsa onlar için o kadar iyi. Bizden gaz, zehirli su onlara ulaşmıyor. Ama onlara gidip “Tamam, tamam böyle yaparız.” deyip dönen dalkavuk yöneticilerimiz yüzünden oluyor bu Merkezdeki toplantılarda prestijli yerlere oturmayı, göğsüne madalya takarak dönmeyi seviyor onlar... (Bülekov, 2012b, s. 237-238).

Romanda bir bakan olan Heyirnas Heyirnasoviç’in çevre sorunlarına karşı oluşan bilinçlenmeden rahatsız olduğu için, bu sorunları halka duyuran kişi olan Arınbasarov’u makamına çağırması da, yönetimin tavrını açıkça göstermek için kurgulanmıştır.

2. Politik Temalar

2.1. Siyasi Değişim: Başkurdistan’da komünizmden demokrasiye geçiş sürecinde yaşanan sıkıntıların anlatıldığı romanda, demokrasinin ne demek olduğu roman kişilerinin sözleri vasıtasıyla anlatılmaktadır. Demokrasi kavramının her şeyde serbestlik demek olmadığı roman kişilerinden Arınbasarov tarafından şöyle ifade edilmektedir:

Yoksa demokrasiyi kendilerince anlayan, kendi faydasına kullanmaya çalışan serseriler, bunun için mi baş kaldırıyor? Ama demokrasi; kanunsuzluk, aklına ne gelirse onu yapmak demek değil ki, böyle olursa anarşiye bir adım kalıyor. Tam tersi, ülkede düzen, disiplin olması gerekir. (Bülekov, 2012b, s. 209).

Anlatıcı, romanda her vesile ile demokrasinin halk tarafından nasıl algılandığını ortaya koyar. Milletvekilliği seçiminde konuşmak isteyen biri, kendisini durdurmak isteyen başkana söylediği sözlerle, değişen siyasi sistemdeki fikirleri açıklama özgürlüğünü dile getirerek eski rejimi de şöyle eleştirir: “Artık iktidar bizde, halkta! Bizi,

seçmenleri aldatmak yaramaz. Sovyet egemenliği yıllarında da bizi böyle çok kandırdılar. Artık gözümüz açılıyor.” (Bülekov, 2012b, s. 175).

Eserin genelinde, halkta, demokrasinin bir sonucu olarak hırsızlık, adam öldürme gibi suçların arttığı kanısı hâkimdir. Bu yüzden de eski Sovyet sistemine zaman zaman özlem duyulmaktadır. Romanda, İlğuca'nın yaralıyken yattığı hastanedeki bir doktorun ağzından eskiye özlem ve yeni düzenin yanlış yorumlanmasından kaynaklanan aksaklıklar ve düzensizlik şöyle ifade edilmektedir.

...o bizim alay ettiğimiz durgunluk devri zamanında çok çok azdı cinayet, olduğunda da çözüp sonlandırıyordunuz. Artık pek çoğu serbestçe dolaşiyor serserilerin, avarelerin. Çoğu genç, hiçbir yerde çalışmıyor, ana babalarının omuzlarından geçinip, keyif çatıyorlar! Yaralananlar Şimdi iki kat daha fazla geliyor bize. (Bülekov, 2012b, s. 36).

1990'lı yıllarda yaşanan değişim sürecinde artan suç oranları, batıya bakış ve demokrasi anlayışı, roman kişilerinden Arınbasarov'un cümleleriyle anlatılmaktadır. Burada doğu ve batı kültür arasındaki farklılık da vurgulanmıştır. Tüm bunlar romanda şöyle dile getirilmektedir:

Profesör'ün aklı almıyordu bir şeyi: Yetmiş yıl Sovyet egemenliğinde yaşa, kendine idealler kur, birden tam yüz seksen derece geriye dön. Elbette, dünyayı değiştirmek gerek, şüphesiz. Ama yenilemek için, oluşmuş olanı tamamen dağıtıp atmak, doğru mu, değil mi, bunu hesaba katmamak, analiz etmemek mümkün mü? Ne desen de o da bizim tarihimiz...Demokrasi anarşi demek değildir ya?...İşte batıyı, gerekse de gerekse de övmeye hazırız: Orada insan, bir şahıs, her şeyde özgürmüş. Ama kanunu biraz boz da bak hele, hatta bozma bile, biraz kenara it! Af dilemekle kurtulamazsın. E, burada canı yerde yatıyor, eli arkada bağlı, o hâlâ bizim halkımızın insancılığına, hassasiyetine güveniyor. (Bülekov, 2012b, s. 89).

Halkın egemenliğine dayalı yönetim biçimi olan demokrasiyi kendi çıkarları için kullanmak isteyenler de eski yönetim biçimini eleştirmektedir. Kaznabayev'in seçim kampanyasına katılan Tulıbay'ın şu sözleri bunu açıkça göstermektedir. *“Totaliter iktidarın geri dönmemesi için tamamen yeni fikirleri olan milletvekilleri seçiyoruz.”* (Bülekov, 2012b, s. 121).

Eserde Kaznabayev'in karşılaştığı bir olayla, “demokrasi” zamanı olarak nitelendirilen dönemde yani, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonraki dönemde de eski düzenin devam ettiği belirtilmektedir. Eskiye duyulan özlem “daha önce, o iyi zamanlarda” sözleriyle ifade edilmeye çalışılsa da eski düzendeki adam kayırma, haksızlık eleştirel bir dille romanda şöyle anlatılmaktadır:

Daha önce, mesela, o iyi zamanlarda, bütün iktidarı ülke komitesi kendisi paylaşıyordu. Kaç kez ümitle bekledi Kaznabayev, olmadı. Hep onu atladılar. Bakanların göğsüne taktılar, o kudretli küçük bayrağı, ülke komitesinin bölüm müdürlerine, birinci sekreterlerin hepsine paylaştırdılar... Aralarında göstermelik olsa da – belki bir hesap için gerekmiştir – öncü olarak kabul edilen işçilere verdiler. (Bülekov, 2012b, s. 27-28).

Yeni düzenle beraber gelen kapitalistleşme, kapital düzene bağlanan hayat pahalılığı da romanda dile getirilen konular arasındadır.

Romana göre sistemin değişmesiyle, halk da değişir. Bu, “Artık halk sert, doğrusunu söyleyiveriyor.” (Bülekov, 2012b, s. 294) cümlesiyle belirtilmektedir. Ayrıca mevcut sistem, oluşan siyasi yapının ve iktidar mücadelesinin temel sebeplerinden biridir. Romanın ilk sayfalarında yer alan seçim açıklamaları, olay örgüsü içinde baş gösteren siyasi çekişmenin, Kaznabayev’in Arınbasarov’a duyduğu öfkenin asıl sebebidir.

Romanda, yenileşme sürecinin siyasete yansımaları yanında sosyal hayata, kadın erkek ilişkilerine etkisi de ele alınmaktadır. Geçmişte utangaç olan kadınların yerini artık her şeyi özgürce yaşayan, sevgiden ziyade para ve şöhret sahibi olanı tercih eden kadınların aldığı anlatılmaktadır. Romanda yer alan İlguca-Gülşan aşkı ile Kaznabayev-Meryem, Tulıbay-Kemeriye arasındaki kadın erkek ilişkisindeki ayırım da burada anlatılanlarla doğrudan ilişkilendirilebilir. Yaşanan toplumsal değişim, Kaznabayev’in mukayesesıyla romanda ifade edilmektedir.

Romanın geneline yayılmış olan siyasi değişim ve bu değişimin insanlara etkisi yapı içindeki temel çatışmayı da oluşturmaktadır.

2.2. Sovyet İdeolojisi: Ülkede bir siyasi değişimin yaşandığı ifade edilse de komünist sisteme geçmişten gelen bir bağlılık söz konusudur. Ancak, komünist sistem içinde de bir yenilenmenin gerektiği ifade edilmektedir. Eski sisteme bağlılığı, demokrasinin algılanmasındaki yanlışlıkların neden olduğunu söyleyebiliriz. Alışkanlığın getirdiği bir bağlılık söz konusu olsa da komünist dönemin baskıcı yapısı eserde eleştirel bir dille vurgulanmaktadır.

Ülkede çok partili bir sistem var. Gerekliğinde onlardan birisine girersin. Belki komünist partisi olur tekrar. Elbette, o yenilirse, değişirse, kalıplaşan, eskiyen, çürüyen tüm özelliklerinden arınırsa; ilk ortaya çıkış zamanındaki düşüncelere geri dönerse... İşte ben, artık ömür geçip gidiyor, partiye girmedim. Önceleri layık değilim diye düşündüm. Daha sonra da içimden, bana gerekli olmadığını hissettim. ... Ayrıca, istihbarata da az çağırmadılar. (Bülekov, 2012b, s.164).

Romanda Arınbasarov’un Moskova’dan parti emriyle gelen büyük uzman, misafir olarak nitelendirdiği, Kimya Sanayisinin Başkanı olan Homenko’nun Sovyet dönemi ile ilgili değerlendirmeleri oldukça çarpıcıdır. Bir Rus olan Homenko’nun sözleriyle romanda, ideolojinin baskıcı tutumu açık bir şekilde şöyle dile getirilmektedir:

Asrın başında, burjuvazi devrimi zamanında da, sosyalist devrimde de öldürülmüşüz. Çar hazretlerinin elinin altındayken de ezmişler, iktidara Lenin gelince de çoğunlukla bizim ağabeylerimizi, kardeşlerimizi yok etmişler. Kızıl terörü hatırlıyorsunuzdur... İlk önce, akli fikri olan, biraz ileri görüşlü, zeki görünen adamı – atlar arasında bir karga gibi ayrılıp ilk o göze çarpmış elbette– yok etmişler. Kolektifleşme yıllarında çalışkan ve başarılı insanları zengin ağa diyerek atmışlar, daha sonra da pek çoğumuzu halk düşmanı yaptılar. Diktatör Stalin, ülkenin en iyi, en akıllı, düşünceli, yetenekli insanlarını despotlukla dümdüz ederek yıkıp geçti. Bu durum bugüne dek devam etti. Biraz keskin bir fikir söylense bitti, onu ilk önce

partiden çıkarıyor, ne yapacağımıza da sonra karar veriyoruz. Tabii kimin karar vereceği önemli. (Bülekov, 2012b, s. 233-234).

Bir Rus'un ağzından dile getirilen bu eleştirilerin aksine, bilgiden uzak halk, içkinin ucuz ya da pahalı olması ile siyasi dönemi iyi/kötü olarak nitelendirmektedir. Romanda, toplumda alkolizmi destekleyecek uygulamaların yapılması da eleştirilir. Aşağıdaki diyalogda Sovyet dönemi ironik bir şekilde değerlendirilmektedir:

- *Milletvekili oldu mu insan, keçi oldu mu mal!*
- *Dünya onlardan oluşsaydı, hâlâ komünizmde yaşardık.*
- *Niye fark etmedin mi ya? Komünizmde yaşadık. Yoksa unuttun mu?*
- Hruşev baban, yetmişli yıllarda mısır ekmeğini tattırıp aydınlık bir yola çıkardı ya.*
- *Doğru, Sovyet insanının bugünkü nesli komünizmde yaşayacak dedi. Hi-hi!*
- *Ha-ha!... Herhâlde iyi bir şekilde yaşadık, millet. Brejnev zamanında en azından bolluk vardı.*
- *İçki de vardı.*
- *Yok, Hruşev ucuz içki içirdi. Mağaza rafları eğiliyordu. Onu Brejnev pahalılaştırdı.*
- *Bırak ya, işte Andropov yaşayamadı. İşe ağabeyler, kardeşler, rakının fiyatını indirmekle başladı.* (Bülekov, 2012b, s.120).

Sovyet ideolojisi içinde basın, doğruları dile getirmeden, bilgilendirmeden, toplumun sorunlarını açıklamadan uzak olduğu için romanda “*Tek bir büyük gazete bile Başkurdistan'da yaşayanların durumu nasıl acaba diye bir haber yapamadı.*” (Bülekov, 2012b, s. 235) cümlesiyle eleştirilmektedir:

Romanda, zaman zaman Sovyet ideolojisini tamamen reddetme söz konusu değilse de bu dönemde yaşanan tüm olumsuzluklar eleştirel bir dille ele alınmaktadır.

3. Bireysel Temalar

3.1. Yaşam ve Ölüm: Ömür Tektir romanında ele alınan temalardan biri de yaşamın ve ölümün anlamıdır. İnsanların yaşam ve ölüm anlayışları, romandaki temel çatışmalara zemin hazırlamaktadır. Yaşamın amacı, Yabancı romanında Mustay Kerim'in “Ben yaşamak için ölüyorum.” (Bülekov, 2012a, s.109) dizesiyle de dile getirilmektedir. Bu romanda ölüm bir son olarak anlatılmamıştır. Tam tersine “ikinci bir hayat” olarak nitelendirilmiştir. Yaşam ve ölümün ne ifade ettiği, roman kişileri içinde hep olumlu özelliklerle anlatılan Arınbasarov'un sözleriyle dile getirilmiştir.

Bir düşünürsen hayat çok ilginç...İnsanlar sakın ve güzel bir şekilde yaşamak yerine, tam tersi, ıvır zıvırla kendini bitiriyor; sadece bu da değil, dünyaya sığmayacak gibi dolaşiyor ve başka bir şeye ulaşmadan da herkes gibi dünyadan göçüyor. Ömrün sonu, bütün insanları denkleştiriyor, tabutta sokakları süpüren de, bir bakan da, hatta ondan daha üst makamlardaki adamlar eşitleniyor. ...Bu dünyaya gelmişsin, iyilik yap, başkalarına özen göster! Çünkü senin ikinci hayatın, senden sonraki hayat ileride... (Bülekov, 2012b, s. 230-231).

Türk dünyasında ortak bir düşünce ile yaşam ve ölüm kavramı ele alınmaktadır. Azerbaycan Türkçesiyle ses bulan şu dizeleri de romanda ele alınan yaşam ve ölüm temasını çok açık bir şekilde dile getireceği için buraya kaydetmeyi uygun görüyoruz:

*Ömür bizä verilmir / Ancag yaşamağ üçün
Ömür bizä verilir, / Dünyanın da dârdini,
Gâmini çiyimizdâ/ Çekmek, daşımağ üçün.
Ömür – gâlbın, zâkanın / Min eşgi, min âmâli
Ömür – ömürden sonra / Yaşamağın tāmâli! (Vahabzade, 1994, s. 11).*

Romanda, insan ömrü, ırmaklara benzetilmiştir. Roman kişilerinden Kemeriyе'nin ölümünden sonra Arınbasarov'un düşünceleriyle insanın hayatını nasıl sürdürmesi gerektiği de şu cümlelerle ifade edilmeye çalışılmıştır:

Ömür bir kere yaşamak için veriliyor, ancak bunu da insanoğullarından bazıları koruyamıyor, sonuna ulaştıramıyor. Üzücü, çok üzücü. İnsan bu dünyaya yumruklarını sıkarak, etrafı sarsarak doğuyor, sanki o bununla işte ben geldim, bakın, bütün dünyanızı fethetmeyi düşünüyorum demek istiyor. Ama vedalaşırken... İşte güzel kız Kemeriyе'nin avuçları açık, yumrukları sıkılmamış. Bağışlayınız, affediniz, ben bir şeyinizi bile kendimle götürmüyorum, hepsi de size kalıyor, işte inanmıyorsanız bakın der gibiydi bu... Pınarların, çeşmelerin ne kadar olduğuna bakmadan, çıktığı ya da başladığı yerde yoluna taş dökülse veya yığılsa, onu boğsa, vaktinde kendini yaramazsa, temizleyen de olmazsa, aşınma, ufalma hatta tamamen kuruyarak akışını durma ihtimali bile var. Bunun gibi yani, Allah'ın bir kulu da... (Bülekov, 2012b, s. 302).

Sonuç olarak eserde, yaşam, daha sonra insanlara verilecek bir hayatın yani ölümden sonra iyi ve güzel işlerle anılmanın temeli olarak değerlendirilmekte, ölümün bir son olmadığı, yeni bir başlangıç olduğu ifade edilmektedir.

3.2. Aşk: Aşk teması, romanda Gülşan-İlğuca, Feyrüzе-Arınbasarov, Kemeriyе-Tulıbay aşkları merkezinde ele alınmıştır. Gülşan-İlğuca aşkı, Feyrüzе-Arınbasarov aşkı gerçek ve saf aşkı temsil ederken, Kemeriyе- Tulıbay arasındaki ilişki Tulıbay tarafından aşk gibi algılanmış olsa da ahlaki değerlerin sorgulanması için kurgulanmıştır. İlk kez bir kadın tarafından ilgi gören, horlanmayan Tulıbay'ın Kemeriyе'ye karşı olan hislerini aşk olarak yorumlayan Vesim şu değerlendirmeleri yapar:

E, aşk, çoktandır yok. Aklından çıkar at! Bu meselede ne kadar soğukkanlı olursan senin için o kadar iyi, rahat. Çünkü artık, yirminci yüzyıl sonlarında, her şey satılıyor, satın alınıyor, his de, duygu da, davar da, mal da, hatta paranın kendisi bile paraya satılıyor. (Bülekov, 2012b, s. 256).

Aşkın, yirminci yüzyılda artık kalmadığı fikri Vesim'in yukarıdaki sözleriyle romanda ifade edilmiş olsa da, bu eserde aşk temasıyla anlatılmak istenen saf bir sevgiyle bağlanan kişilerin mutlulukla, tüm güçlükleri yenerek hayatlarına devam edebilecekleridir. Ayrıca gerçek bir aşkla birbirine bağlanan kişilerin yıllar sonra da bu duyguyu kaybetmeyecekleri Feyrüzе-Arınbasarov aşkıyla anlatılmıştır.

3.3. Kıskançlık: Eserde, kıskançlık iki farklı şekilde görülmektedir. Bunlardan ilki kadın ve erkek arasında sevgi bağıyla ortaya çıkan kıskançlıktır. Diğerinde ise mesleki ve insani vasıflarından dolayı hemcinslerden birinin diğerini kıskanması vardır. Burada yetersizlik duygusundan dolayı oluşan bir kıskançlık söz konusudur. Romanda Kaznabayev'in Arınbasarov'u başarılı olmasından dolayı kıskanması, Feyrüse'nin Arınbasarov'u sevdiği için kıskanmasıyla anlatılmaya çalışılan kıskançlık; Arınbasarov Moskova'ya eğitim için gittiği dönemlerde ondan haber alamayan Feyrüse'nin hissettiği bir duygu olarak romanda anlatılır

Yaz tatili idi. Arıslan'ı Moskova'dan dönmüyor da dönmüyor. Feyrüse köyde, annesinin babasının yanında. Ama onun içi rahat değil. Yani, niçin çoktandır bir mektup gelmiyor Arıslan'ından... Bir de içine bir şüphe düşüyor. Kulağından, aynı sınıfta olduğu bir arkadaşının sözü gitmiyor: "Bak ona, dikkatli ol, Moskova'da Rus kızları kötü diyorlar, senin Arıslan'ın gibi esmer delikanlılara asılırlar, diyor..." Şakayla söylese de arkadaşı, Feyrüse'ye yetti. Düğme kadar olan şüphesi büyüdükçe büyüdü, gittikçe bir deveye döndü... (Bülekov, 2012b, s. 47).

Feyrüse-Arınbasarov ilişkisinde kıskançlık çok masumane ortaya çıkmış, birbirlerine olan aşklarının anlatılması için kurgulanmıştır. Bu aşkta kıskançlıkla beraber şüphe duygusu ortaya çıkmıştır. Romanda Tulıbay-Kemeriye ilişkisinde de kıskançlık ele alınmıştır ancak bu ilişkide kıskançlıkla beraber oluşan duygu öfkedir. Kıskançlığın başka birine zarar verecek kadar güçlü bir duygu olması da "*Kocasını kıskanıp birine asit döküyor.*" (Bülekov, 2012b, s. 92) cümlesiyle ifade edilmiştir. Ayrıca, bu duyguyu hisseden birinin karşı tarafa verdiği zararlar, Kaznabayev'in davranışlarıyla da ortaya konmuştur.

Sonuç

20. yüzyıl Başkurt edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan ve edebiyatla gençlik yıllarında ilgilenmeye başlayan Dinis Bülekov (1944-1995) pek çok hikâye, povest ve roman kaleme almıştır. Bülekov'un ilk dönem eserlerinde, güçlü bir ruha sahip, iyi kalpli ve dramatik bir kadere sahip olan ilgi çekici karakterler yer alır. Önce "Ağizil" dergisinde tefrika edilip daha sonra kitap olarak yayımlanan Yabancı ve Ömür Tektir adlı romanları Bülekov'un yeni bir anlayışa sahip edebî ürünleri olarak nitelendirilir. Başkurt Türkçesiyle birçok hikâye, povest ve roman yazmış olan Bülekov'un eserleri Rusçaya da çevrilir. Tatar Türkçesine aktarılarak yayımlanan povest ve hikâyeleri de bulunan yazar Başkurdistan'da önemli idari görevler de yapmıştır.

Bülekov'un ilk romanı olan Yabancı, "yabancı olma" meselesi merkezinde, halkta yerleşik önyargıların zamanla değişebileceğini ispatlayan ilk eserlerden birisi olarak nitelendirilir. Adı geçen roman, döneminde ve sonrasında neşredilen yazılarda; "*Yabancı romanı yazılana dek Sovyet insanının ahlaki kurallarını benimseyerek, "İnsan insana dost ve kardeşdir."* kaidesini tekrarlamaya alışan" bir topluma bunun böyle olmadığını anlatan bir eser olarak başarılı

bulunur. Kitap, toplumun her bölümüne giren açıklık, demokratikleşme prensiplerinin ücra bir ilçe olan Tavlıkay'a, Nurihanov kolhozuna ve orada yaşayan insanların psikolojisine tesirinin ele alındığı bir eserdir. "Bu toprağın sahipleri kim?" sorusuna cevap arayan Yabancı romanı, yerleşik düzenin, toplumdaki yenileşme ve gelişmeye karşı olması üzerine kurulmuştur.

Ömür Tektir romanında ise 1990'lı yıllarda Başkurdistan'ın yaşadığı değişimin insan psikolojisine etkileri anlatılır; siyasi ve sosyal hayattaki çarpıklıklar eleştirel bir dille ifade edilir.

Roman kurgusu açısından birbiriyle benzerlikler gösteren, ancak anlatımda ve dildeki hususiyetlerle birbirinden ayrılan her iki roman da yapı olarak bazı temel çatışmalar üzerine kurulur. Söz konusu iki romanın mevcut düzeni koruma, menfaat düşkünlüğü ile yenileşme ve gelişme gayretinin, idealizmin çatışması üzerine kurulduğu söylenebilir. Başkurdistan'ın 1980-1990 yılları arasında yaşadığı değişimleri ve sorunları her iki romanında da değerlendiren Bülekov, bu yönüyle kendi yaşadığı toplumun sorunlarına duyarlı bir yazar olarak görülür. Bülekov'un bu duyarlılığı romanlarda ele aldığı tema, konu ve sorunlara da yansır. Romanlarında memleket sevgisi, toprağa bağlılık, çevre sorunlarını kendi bakış açısıyla işleyen yazar, bunların yanı sıra Sovyet ideolojisine ve sonrasındaki siyasal ve sosyal yapıya yönelik eleştirilerini de eserlerinde incelikle işler. Bütün bunların yanında aşk ve kıskançlık gibi insani duygular da her iki romandaki kişiler üzerinden okura sunulur.

Bülekov, 1980'lerden sonra yazdığı bu romanlarla Başkurt Türkçesi yazı dilinin ve edebiyatının gelişmesine hizmet etmiş; romanlarında ele aldığı tema ve sorunlarla da devrinin olaylarına ışık tutmuş başarılı bir yazar olarak değerlendirilebilir.

Kısaltmalar

BTH : Başqurt Tiliñiñ Hüzliğı I-II.

TS : Türkçe Sözlük

vb. : Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi

vd. : Ve devamı, ve diğerleri

Kaynakça

Agışev, İ. M. vd. (1993). *Başqurt Tiliñiñ Hüzliğı I-II*. Moskova: Rusya İlimler Akademisi Ufa Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü.

Akalın, Ş. H. vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aktaş, Ş. (1991). *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Aktaş, Ş. (2013). *Anlatma Esasına Bağlı Edebî Metinlerin Tahlili*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Bayimov, R. (2007). “İlhamlı Gümür”, *Dinis Bülâkov Xakında İstäliktär*. Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Bayimov, R., vd. (2003). *Yğirmänsi Bıwat Başqürt Äzäbiyätü*. Üfü: Räsäy Federatsiyahının Mäğarif Ministrlığı, Başqürt Däwlät Universiteti.
- Bikbayev, R. (2007). “Yaqtı Dünyalarzan Kitmäyäsäk...”, *Dinis Bülâkov Xakında İstäliktär*. Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Bilgegil, K. (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri, Belâgat*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Biyiş, E. (1993). *Başqürt Xalqınñ Tarixı Häm Azatlıq Küräşü*. Üfü.
- Boynukara, H. (1997). *Romanda Bakış Açısı ve Anlatılış*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Bülekov, D. (1994). *Gümür Bır Ginä*. Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Bülekov, D. a (2012). *Yabancı* (Çev. Nigâr Kalkan). Ankara: Bengü Yayınları.
- Bülekov, D. b (2012). *Ömür Tektir* (Çev. Nigâr Kalkan). Ankara: Bengü Yayınları.
- Çetin, N. (2013). *Roman Çözümleme Yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap.
- Çetişli, İ. (2004). *Metin Tahlillerine Giriş 2, Hikâye-Roman-Tiyatro*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Deliömeroğlu, Y. (1991) “Türk Dünyası ve Çevre”, *Türk Yurdu*, Temmuz.
- Deliömeroğlu, Y. (1993). “Aral Krizi”, *Türk Yurdu*, Temmuz.
- Deliömeroğlu, Y.; Kavuncu, O. (1991). “Türk Dünyasında Çevre”, *Türk Yurdu*, Ekim.
- Doğan, G. (2002). *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Gencan, T.N. (1974). *Yazın Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gereyeva, G. (2007). “Dinis Bülâkov İjadı”, *Dinis Bülâkov Xakında İstäliktär*. Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Hekim, E. (1994). “Yäşaw Yämın Raşlavısı Äsär”, *Gümür Bır Ginä*, Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Höseynov, G. vd. (1996). *Başqürt Äzäbiyätü Tarixı*, C. 6. Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Kamal, R. (2007). “Üzümä Bır Dünya Astım”, *Dinis Bülâkov Xakında İstäliktär*. Üfü: Kitap Neşriyatı.

- Karakaş, Ş. (1996). “20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 2, Güz.
- Karakaş, Ş. (2008). “Sovyet Edebiyatı Hakkında Tespitler”, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karataş, T. (2011). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Sütun Yayınları.
- Kinyebulatov, İ. (1994). *Dinis Büläkov 50 Yäş*. Üfü: Başqürtüstan RespublikahıYazıwsılar Soyuzu.
- Küzbekov, F. (2007). “Ğümirkäyär BİR GİNä ...”, *Dinis Büläkov Xakında İstäliktär*. Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Küzbekov, F.T. (1997). *Başqürtüstan Qısqasa Entsiklopediya*, Üfü.
- Nabiullina, G. M., Alibayev, Z. A. (2013). *Sovremennaya Başkirskaya Literatura*. Ufa: BDPU Neşriyatı.
- Nurğelin, Z. (2007). “Awılımdıñ Aq Üyzärı”, *Dinis Büläkov Xakında İstäliktär*. Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Rafikov, B. (1994). “Awılımdıñ Aq Üyzärı”, *Ğümır BİR GİNä*. Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Sâlih, M. (Hazırlayan: Şuayb Karakaş) (1997). *Türkistan Şuuru*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Taştimirov, M. (2007). “Yaqtaşım, Awıldaşım Miniñ...”, *Dinis Büläkov Xaqında İstäliktär*. Üfü: Kitap Neşriyatı.
- Tekin, M. (2002). *Roman Sanatı ve Romanın Unsurları I*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Vahabzade, B. (1994). *Vätändaş*. Bakı.
- Xannanov, R. (1998). “Arslan Yığiti”, *Oktyabr Yulı Găziti*. Mäläwiz, 21 Mayıs 1998.
- Yalçın, C. (1989). *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Yalçın Emel Yayınları.

Extended Abstract

After the collapse of the Soviet Union, studies on Turkish dialects and literature in Turkey have increased. Turkish world literature texts have continued to be published and analyzed. This study was carried out to determine the thematic structure of two novels translated into Turkish “*Kilmışäk (Foreigner)*” and “*ĞümİR BİR ĞİNÄ (Life is One)*” written by Dinis Müzerisoğlu Bulekov who is one of the most important representatives of Bashkir literature.

The theme in belles-lettres (literary works) cannot be considered as independent from the period in which it was written. It has a direct or indirect connection with the social life of the period. First of all, we want to include explanations about the life of the author Dinis Bulekov, and the writing dates of his works in order to explain the reflections of this feature of the theme on the novels of ‘*Foreigner*’ and ‘*Life is One*’.

Dinis Müzerisoğlu Bulekov (1944-1995), one of the important representatives of 20th Century Bashkir literature, has begun to interest in literature in his youth. His first story, “Maqtansiq Zarif (Boastful Elegant)”, was published in the newspaper named “Bashkurdistan Piyoneri” in 1959. On the other hand, his first book, in which his stories were collected under the name of “Qūyaş Yarsıĝı (Sunlight)”, was published in 1971. The povest and his stories in the books named “Awılımdıñ Aq Ūyzārı (White Houses of My Village)”, “Harı Handuĝas Balahı (Yellow Nightingale’s Chick)”, “Aqbuż Alışqa Sıĝa (Akboz Comes to Fight)”, and “Qıñĝıraw Säska (Campanula)” are considered by researchers and critics as the works that the author has reached literary mastery. Interesting characters with a strong spirit, kind-hearted and dramatic fate exist in the early works of Bulekov. His novels “*Kilmışäk (Foreigner)*”, which was serialized in the Journal “*Aĝızil*” in 1988 and published as book in 1994, and “*ĞümİR BİR ĞİNÄ (Life is One)*”, which was published in the Journal “*Aĝızil*” in 1992 and as a book in 1994 and translated into Russian in 1996, are described as Bulekov’s literary works with a new understanding. “*Tużzırılĝan Tamuq (Distributed Hell)*” is the last work of the author who received the “Salavat Yulayev State Prize” with the novel “*Life is One*”. The works of Bulekov, who wrote many stories, poetry and novels in Turkic language Bashkir, are also translated into Russian. The author, who has novels, poetry and stories that translated into Turkic language Tatar, also had performed important administrative duties in Bashkortostan.

Foreigner which is the first novel of Bulekov was serialized in the Journal “*Aĝızil*” in 1988 and also published as a book in 1994. Although the first publication date of the novel was 1988, in the book published in 1994, it was stated in the note written by author at the end of the novel that this work was written in Pitsunda, Dubıltı and Akmanay between 1984 and

1987. Although the novel consisted of thirty-seven chapters, the number of chapters was written at the beginning of each section without any subtitles. Dinis Bülekov tells the social problems of the era in his works. In his novel “Foreigner”, very important moral problems are also examined. This novel is based on the expression of both the struggle and psychological differences between Gilman Nurihanov who is the head of the kolkhoz and Heyrulla Yavbasarov who is the agricultural expert and called as foreigner.

Bülekov’s novel is considered as one of the first works providing that prejudices established in the public may change over time in the centre of the issue “being foreigner”. In the writings published in its period and after, the mentioned novel is found successful as a work depicting a society that repeats the principle “*Man is a friend and brother to man*” via “*adopting the moral rules of the Soviet people until the foreign novel is written*” this is not so. The book is a work dealing with the effects of the openness going into every section of the society and democratization principles on Tavlıkay which is a remote district, the kolkhoz Nurihanov, and the psychology of the people living there. The novel *Foreigner* seeking the answer to the question of “Who are the owners of this land?” has been set up on opposition of established order to innovation and development in society.

Life is One, the second novel of Bülekov, was published in 1992 in the Journal “Ağizil”. One year later after meeting with the reader, in 1993, he was awarded with “Salavat Yulayev State Prize”, the most important award of Bashkortostan, and it was published as a book in 1994. This book translated into Russian, Tatar Turkic Language, and Turkish is composed of thirty-one chapters. By saying “yägñi (in other words)” under the description showing the number of chapter, a sentence has been written that can be a clue about the subject described in that chapter. At the beginning of the work, while there is the author’s description “*The events in the work do not last long, but what can be said in the mean time is also over.*” regards the subject described in the novel, at the end of the novel there is a note that the work was written in Peredilkino, Akmanay, Peredilkino in 1990.

The effects of situations revealing the changes that Bashkortostan experienced in the 1990s on people’s psychology and their inner worlds are explained in the novel “Life is One”. In the work, many important issues from damage of environmental problems and nuclear activities on a nation to cultural degeneration are addressed. Political and social distortions are expressed in a critical approach (language) in the novel, which tells about both Arınbasarov devoting himself to saving people’s lives, and Kaznabayev willing to benefit from the public’s self-confidence to activate his evil thoughts.

Both novels, which show similarities in terms of novel fiction, but which differ from each other in terms of expression and language, are built on some basic conflicts as a structure. It can be said that preserving the existing order, self-indulgence with innovation and development efforts in two novels have been established on the conflict of idealism. From the aspect of evaluating the problems and changes experienced by Bashkortostan between 1980 and 1990 in his two novels, Bülekov is seen as a sensitive writer to the problems of the society he lives in. This sensitivity of Bülekov also reflects on the themes, topics and problems in the novels. In addition to the issues such as love of country (patriotism), loyalty to the land, and environmental problems, the writer delicately handles criticism of Soviet ideology and its subsequent political and social structure in his works from his own perspective. Besides all these, human emotions such as love and jealousy are presented to the reader through the characters in both novels.

Bülekov can be considered as a successful writer who served the development of Bashkir Turkic Language and Literature through his novels he wrote after 1980s and shed light on the events of his era with the themes and problems that he dealt with in his novels.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 18-12-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 09-02-2020

Araştırma Makalesi / Research Article

**INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND
TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 56-81.**

**ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 56-81.**

SİVAS DİVRİĞİ ULU CAMİ VE DARÜŞŞİFASI BEZEMELERİ

Kifayet ÖZKUL¹

Özet

Bin yıllık Anadolu İslam medeniyetinin taş kubbeli mührü olarak adlandırdığımız Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası, taşın, sonsuz mana ve figürlerden oluşarak zarafete dönüşmüş halidir. Dışarıdan bakıldığında on iki dilimli ve her bir dilimi üçgen konik olarak mihrap önüne denk gelen taş kubbesi ve darüşşifadaki türbe üzerinde bulunan taş konik kubbesi ile dikkat çekmektedir. Eser, dört taç kapısı olan ve her bir kapısının üzerinde bulunan desenler ve anlamları ile taş oymacılığında son noktayı koymuş muhteşem bir yapıdır. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifa olarak bilinen bu yapı topluluğu, cami, darüşşifa ve türbeden meydana gelen büyük bir külliye'dir. Birbirinden güzel ve eşsiz taş bezemeleri simetrik olarak görünse de her biri farklıdır ve tektir. Yapı Anadolu Selçuklu döneminde bitişik nizamda yapılmış, bir kadın ile erkeğin yaptırdığı eşsiz bir eserdir. Ayrıca mimarı Ahlatlı Hürrem şahın yapmış olduğu tek eser olarak da tarihe geçmiştir. Bu çalışmada taş işlemlerinde bulunan birbirinden farklı, eşsiz ve hala sırları çözümlenememiş ve bu sırlarını korumaya devam eden Divriği Ulu Cami ve Darüşşifanın dört ana kapısı üzerindeki bezemeler, bezemelerden akseden gölgeler, cami kısmında ve darüşşifa kısmında kullanılmış olan semboller, simgeler, figürler ve anlamları üzerinde araştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sivas, Divriği, Ulu Cami, Darüşşifa, Taş Bezeme.

SİVAS DİVRİĞİ ULU MOSQUE AND DARÜŞŞİFA DECORATIONS

Abstract

The Great Mosque and the Darüşşifa of Sivas Divriği, which we call the stone-domed seal of the thousand-year-old Anatolian Islamic civilization, is the state of the stone, composed of infinite mana and figures and transformed into elegance. When viewed from the outside, the stone dome with twelve slices, each part of which corresponds to the front of the mihrab as a triangular conic, and the stone conical dome located on the shrine in darüşşifa stand out. The work is a magnificent structure with four crowned Gates and the patterns and meanings found on each gate and the end point in the stone carving. This building community, known as Divriği Ulu Mosque and Darüşşifa, is a large complex consisting of a mosque, darüşşifa and mausoleum. Although the beautiful and unique stone decorations appear symmetrically, each one is different and unique. The building was built in the adjacent order during the Anadolu Selçuklu period and is a unique work built by a man and woman. It is also the only work made by Hürrem Shah of Ahlat. In this study, the different, unique and still unresolved secrets found in the stone workings, divriği Ulu Mosque and Darüşşifa's four main doors on the decorations, the shadows from the decorations, used in the mosque and the part of darüşşifa symbols, symbols, figures and their meanings were investigated.

Key Words: Sivas, Divriği, Ulu Mosque, Darussifa, Stone Decoration.

¹ Öğretim Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa, kifayet.ozkul@istanbul.edu.tr

Giriş

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Bizans ordusunu bozguna uğratmasından ve Bizans İmparatoru ile yapmış olduğu Anlaşmanın uygulanmamasından dolayı verdiği emir üzerine² Anadolu'nun fethi başlamıştır. Anadolu'nun fethi sonrası Anadolu'ya göç eden Türkler, bu topraklara yerleşerek, bu coğrafyayı kendilerine vatan kılmışlardır. Türkler'in bu topraklara bu kadar ilgi ve alaka göstermelerinin ana sebebi yeni otlaklar ve yeni yaşam alanları bulmaktır (Koçak, 2008, s. 15-18). Yeni kurulmaya başlanılan bir ülkenin hâkimiyetinin kalıcı olabilmesi ve devamlılığı için sadece askeri güç ve üstünlük yeterli değildir, aynı zamanda idari teşkilatların kurulması ve iyi yönetilmesi ile kalıcı kültür eserleri meydana getirmek de gerekmektedir (Koçak, 2019, s.9). Bu bağlamda fetih de bulunan Türkmen komutanlar, alınan bölgelerde kendi beyliklerini kurarak yeni bir kültür ve sanat ortamı oluşturmak adına ve buldukları bölgeyi yaşam alanına çevirmek için imar faaliyetlerine girmişlerdir.

Selçuklular meydana gelen iç karışıklıklar ve savaşlar sebebiyle ancak 13. yüzyılda imar faaliyetlerini tam anlamıyla göstermişlerdir. Sultan II Kılıçaslan zamanında merkezi Konya olmak üzere başlayan yapılaşma, daha sonra Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın hükümdarlık döneminde doruğa ulaşmış, Selçuklu sanatını yeni bir anlayışla İslam Dünyası'na kazandırmıştır (Özkul, 2019, s.3). Ancak 13. yüzyılın ortalarında oluşan Moğol istilası, Devleti politik yönden sarsmış, fakat sanatsal alanda olumsuz bir etkisi yaratmamıştır. Moğolların istilası ile birlikte Anadolu'ya Türkistan, Horasan ve Azerbaycan'dan gelen Türkler, var olan örf ve adetlere, gelenek ve göreneklere, sanata ve kültüre olumlu yönde etki etmişlerdir (Öney, 1976, s.7).

Anadolu Selçuklu sanatının en parlak dönemi 12. yüzyıl sonları ile 13. yüzyılın ilk yarısıdır. Bu zaman dilimi II. Kılıç Arslan'ın sultan olduğu zaman ile Anadolu'nun Moğollar tarafından işgal edildiği zaman arasındaki yaklaşık yetmiş yıldır. Moğol işgalinden sonra da sınırlı da olsa, sanat etkinliklerinin sürdürüldüğü görülmektedir (Durukan, 1998, s.15). 1071'den sonra Anadolu'ya göç eden mimarlar ve sanatkârlar, kendi tecrübelerini ve yeteneklerini burada imar edilen yapılarda, taş eserlerinde ve çini bezemelerinde ortaya koymuşlardır (Arık, 2007, s.30).

Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası Hakkında

Divriği Ulu Cami Mengüceklî Beyi Ahmed Şah tarafından 1228-1243 tarihleri arasında yaptırılmıştır, Divriği Ulu camisinin güneyden bitişik olarak yapılan Darüşşifa Erzincan

² Esasen Malazgirt Zaferinden 3 yıl önce Alparslan'ın komutanlarından Afşin Bey Anadolu'yu baştanbaşa kat ederek bir keşif ve ganimet akını yapmıştır. (KOÇAK, 2017, s. 81; KOÇAK, 2018, s. 62)

Mengücekli Beyi Fahreddin Behram Şah'ın kızı ve Ahmed Şah'ın eşi Melike Turan Melek tarafından yaptırılmıştır. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası olarak bilinen bu yapı topluluğunun mimarı Ahlatlı Muğis oğlu Hürrem Şah'tır. Anadolu Selçukluda bitişik nizamda yapılmış tek eser, bir kadın ile erkeğin yaptırdığı tek eser ve mimar Ahlatlı Hürrem Şah'ın da yapmış olduğu tek eserdir (Resim 1). Cami, darüşşifa ve türbeden meydana gelen büyük bir külliye'dir. Bu külliye içerisinde mahkeme, cami, darüşşifa, sundurma, namazgâh, aşhane, konuk evi, musalla, kuyu ve sebil gibi pek ok yapı bulunmaktayken günümüze cami ve darüşşifa gelmiştir. Yapının eni 32 m. boyu 6 metredir. Darüşşifanın yüz ölçümü caminin yüz ölçümünün 1/3 dür (Yetkin; 196, s.103).

Divriği'deki sanatının büyüklüğüne, yaşadığı bölgedeki çevresinin koşullarını aşan bir sanatçının ve yardımcılarının varlığı ile birlikte Ahmet Şah'ın üstün bir estetik duyarlılık ve süslemelerini engellememiş olması büyük etkindir. Mimar ve sanatçısının önerilerini kabul eden banilerin de özel insanlar olduklarını kabul etmek gerekir. Ahmet Şah ve Melike Turan Melek'in sanat anlayışı, o dönemin bir Türk beyi ve hanımı için kültürel bir tavidir. Sanatçının tavrı ise kültürel birikimi aşan ve uygulayan bir yaratıcılıktır. Böyle bir yapının gerçekleşmesinde çalışan yüzlerce duvarcı ve taş ustası ve işçilerin geldikleri yöreler, etnik kökenleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ahlatlı Hürrem Şah'ın kapıları yontan önemli bir heykeltıraş olduğunu, Tiflisli Ahmet Ustanın minberi sabırla abanoz ağacından işlediğini, diğer Ahmet Usta'nın da doğudaki pencereyi yaptığını kitabelerden okuyarak çözmekteyiz (Kuban, 1997, s.19).

Selçukluların Anadolu'ya yerleşmeye başlamalarından Osmanlı Dönemine kadar uzanan üç yüzyıl içinde, Divriği Ulu cami ve Darüşşifası, Anadolu-Türk sanat ortamının karmakarışık gibi görünse de aslında çok farklı kültürlerin birleşimi ve olağanüstülüğünü anlatan sanat ürünüdür (Kuban, 1997, s.19).

Yapıda örülen duvarlarda, tonozlarda, sütunlarda rastgele bir örgü yoluyla inşa değil, aksine mühendislik hesaplarına uygun muntazam bir sistem tespit edilmiştir (Sakaoğlu, 2017, s.310).

Arseven bu sistemi şöyle izah eder: “*Kesme Taş Duvar inşası büyük bilgi ve beceri gerektiriyordu. İri taş kütlelerden duvarların sıkletini hesap etmek, taşları yerine göre tıraşlamak, sütunları taşıyacakları ağırlıklara göre kalınlıklarını ve oturdukları temel kaidelerini hesaplamak, binanın açıklarını tonoz, kubbe ve kemerlerin, açılma kuvvetlerini bilmek, hayli bilgi ve deneyim gerektiriyordu*” (Arseven, 1956, s.742).

Sivas Divriği Ulu Cami Ve Darüşşifası Bezemeleri ve Anlamları

Orta Asya'dan başlayarak Anadolu'ya kadar Türklerin yaşadığı bütün coğrafyalardan bir araya gelmiş olan sanatkârlar, yaşamış oldukları bölgeler ve o bölgelerdeki geliştirdikleri üslupları ile aralarındaki farklılıklara rağmen ortak bir özellik göstererek sanatsal boyutta özgünlüğü yakalamışlardır. İslam süslemesi olan arabesk tarz ile kufi ve nesih yazılar, geometrik motifler, Selçuklu süslemelerinin ana unsurunu oluşturmaktadır (Yetkin; 1965, s.95). Bütün bu sanatkârlar yapmış oldukları mimari yapılarda bu ortak bezemeleri kullanmışlardır.

Hürrem Şah tek eseri olan Divriği Ulucami ve Darüşşifa' da bütün üslupları birleştirerek zengin bir bezeme şekli oluşturmuş, kozmik, inanç, somut ve soyut, simgesel ve stilize motifler, figür, amblem, gölge oyunlarını Divriği taç kapılarına işlemişlerdir (Sakaoğlu, 2017, s.278). Yapı, Barok ve gotik mimarisinin özelliklerini de taşımaktadır, Darüşşifa kapısı üzerindeki klasik gotik tasarım Avrupa sanatındaki gotik ve barok sanattan 50 yıl evvel görülmüştür. 1250 de Avrupa da ortaya çıkacak olan klasik gotik 1228 de bu yapıda ortaya çıkmıştır. Batıda uzun süren mimari doğuda daha kısa sürmektedir, sebebi ise iç dünyanın öne çıkarılması, somuttan soyuta giden bir anlatım ve bireysellikten evrenselliğe geçiş noktası bulunmaktadır.³

Divriği Ulu cami ve Darüşşifası 1985 yılında Unesco'nun Dünya Kültür mirasına alınmış insan yapısı ilk İslam mimarisidir. Yapı için temeller atılmaya başlandığında, Hürrem Şah işçilerden birinin çalışmadığını görür ve ondan bölgede abdest alınacak bir yer olmadığını öğrenince caminin inşaatını durdurmuştur. 100 metre aşağıda hamam-ı bala inşa ettirmiştir, bu şekilde ruhlar hem dünyanın kirlerinden arınıp huzura çıkmaya uygun hale gelmiş hem de ısınma derdine çare bulunmuştur. Taşa işlenmiş nakışlar, kâinattaki varlıkların taşa işlenerek gözler önüne serilmesidir. Her bir kapıdaki motifler simetrik olarak görünse de asimetrik motiflerden oluşur ve detayları birbirinden farklıdır. Yapıda binlerce motif vardır ve asla birbirini tekrar etmezler. Kâinattaki varlıklardan yola çıkarak, Allah birdir tektir ve tek olanı sever sözünü taşa nakşetmişlerdir. Taşlardaki motiflerin işlenmesi bittikten sonra yağmurun suyunu çekmesin diye atkuyruğu ve devetüyüyle tüm eserin yüzünü fırçalamıştır.⁴

³ <https://www.youtube.com/watch?v=tjZsSUYZDgI>

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=v4nqgm8o9IE>

Darüşşifa Taç Kapı

Darüşşifa Taç Kapısı Orta Asya Türk-Batı geleneğine göre inşa edilmiştir. Doğu-Batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve kesme taşlarla yapılmıştır. Kapalı avlulu 3 eyvanlıdır, batı ve güney kanadı çift katlıdır (Resim 2). Darüşşifa Kapısı şifahanenin giriş kapısıdır (Resim 3). Ana eyvan yıldız tonozludur (Resim 4). Avlu bezemeli sütunlar ve çift yönlü kemer atılımıyla artı biçiminde 9 bölüme ayrılmıştır. Merkezinde sekizgen bir havuzun bulunduğu (Resim 5) orta bölümün üzeri iki yanda beşik tonoz kollarının ortadaki köşe taşı sekizgen kasnakla birleştiği, camlı demir doğrama bir külahla örtülüdür (Resim 6). Diğer birimlerin örtü sistemini sivri, yarım çapraz ve yıldız tonozlar oluşturmuştur.

Şifahane taç kapısının üst kısmında, iç alınlıkta 22 tane beşgen yıldız vardır. Eserin banilerinin 22. kuşaktan Peygamberimizin torunu olması hasebiyle yapılmıştır ve ayrıca Selçukluyu temsil eden logodur (Resim 7). Denge sütunları 3 adet olarak, cami kısmına 2 tane, şifahane kısmına 1 tane yapılmıştır (Resim 8). Pencereyi ortadan bölen sütun, denge sütunudur. Alttan ve üstten mıknaş sistemi ile kendi kendine dönmesi sağlanmıştır, sekizgen silindirik sütun 1939 Erzincan depremine kadar dönerken, depremden sonra dönmemiştir. Denge sütununun sağ ve sol kısımlarındaki hilaller içerisinde “Süleyman mührü” olarak nitelendirilmiş olan altıgen yıldızlar yerleştirilmiştir. İçerde duvarda bulunan zaman yelpazesinde de dışarıdan içeriye gün ışıklarının yansımada saat görevi olarak da kullanılmaktadır (Resim 9). Pencerenin sağ ve solundaki mühürler Süleyman mührüdür ve mührü çevreleyen hilal İslamiyet’in simgesidir. Ortasında motiflerle haç işareti işlenmiştir, bu şekilde din fark etmeksizin herkese açık bir şifahane olduğunu ifade etmektedir (Resim 10). Pencerenin alt kısmında sülüs yazı ile yazılmış 3 satır kitabe; “*Emare emir verdi Allah’ın rahmetine muhtaç, turan aciz ve zayıf kul, Fahrettin Behram şahın kızı Turan Melek tarafından bu şifa yurdunun yapılması 626 hicri aylarının birinde emir verildi, Allah saltanatını daim etsin*” yazmaktadır (Ülgen, 1962, s.93), (Resim 11). Sağ tarafta kadın başı, sol tarafta erkek başı bulunmaktadır. Başlardan biri güneşi, diğeri de ayı temsil etmektedir (Resim 12-13). Ayrıca erkek-kadın ayrımı olmadan şifahaneye herkesin girebileceğine de işaret etmektedir.

Darüşşifanın batı cephesini silmeli sivri kemerlerle sınırlandırılmış olan "Gotik" portalde, hem caminin batı kapısında olduğu gibi yüzeysel, hem de kuzey kapısındaki gibi yüzeyden taşan geometrik desenler bulunur. Portalin kuzey altta, iki yandaki silmeli üçgenlerle sınırlandırılmış yüzeyde, iki insan figürü bulunmaktadır, Batıdaki cepheden gösterilmiş kadın

figürü ile diğeri yandan gösterilmiş erkek figürü yapı külliyesinin banilerini temsil etmektedir (Durukan 1998, s.20).

Şifahane İçerisinde 1 aydınlatma fenerli kubbe ve 4 ana adet sütun üzerine bulunmaktadır. Bu sütunlardan 2 sütun sekizgendir, 2 tanesi dairedir. Sekizgen sütunlardan birinin baş kısmında kufi ALLAH diğeri kufi MUHAMMED yazmaktadır (Resim 14). Yuvarlak sütunlar geometrik desenlerle bezenmiştir (Resim 15). Refakatçi odalarının üzerlerinde rüzgârgülleri yapılmıştır. Biri iç bükey, biri dış bükeydir (Resim 16). Akıl hastaları tedaviden sonra bu güllere baktırılır, eğer hasta birbirinin aynısı der ise tedaviye devam ettirilmektedir. Sanatsal ve mimari anlamda baş mimar taşı taşa giydirmiş ve kilit taşı sistemi ile binayı inşa etmiştir.

Büyük eyvanın tonozunun dünyada eşi ve benzeri yoktur, orta göbek noktası helezonik kilit taşı ile yapılmıştır ve çok parçalıdır. Girinti ve çıkıntılarla birbirine geçmeli olarak yapılmıştır. Büyük Eyvanın ortasındaki dairelerin bir noktasından bakınca sol tarafa diğeri noktasından bakınca sağ tarafa dönme şekli görülmektedir. Bu tonoz tasavvufi olarak bakınca Allahtan geldik yine Allaha döneceğiz anlamına gelmektedir (Resim 17). Sağ tarafında o noktasından açılmış olan yelpaze iç bükey iken, karşısındaki yelpaze dış bükeydir ve ikisi ortada birleştirilince bir bütünü oluşturarak alandaki sesin akustiğini ayarlamaktadır (Resim 18).

Tam karşıda 21 bölüme ayrılmış, yelpaze şeklinde gün dönümünü belirleyen bir motif bulunmaktadır. Yelpazenin ortasında ve alt kısmında eczacıların kullandığı iki yılan motifi bulunmaktadır (Resim 19). Eseri yapan Hürrem Şah oldukça mütevazı bir baş mimardır. İsmi cami ve şifahane kısmında basit bir şekilde yazmıştır. Eğer bu eser yıkılırsa ya tonozlardan ya da kemer başlarından yıkılır, yıkılma esnasın ilk evvel kendi adı yere düşsün istemiştir. “Eğer yaptığım bu bina 100 sene evvel yıkılacaksa evvela benim adım yere düşsün ben yıkılayım demiştir”. Ve bir duada bulunmuştur: ”Yarabbi benim naçizane meydana getirmiş olduğum bu eser kıyameti görsün” demiştir.

Aynı dönemde akıl ve sinir hastaları diğeri ülkelerde yakılırken, bizim medeniyetimizde bu büyük eyvanda kuran okunarak ve su ile akıl hastaları tedavi edilmiştir. Üst katta 2 doktor odası bulunmaktadır hastalar çıkamasın diye merdivenler dik ve küt yapılmıştır (Resim 20). Hasta odaları birinde bas diğeri tiz seslerinin çıkışlarına göre tasarlanmıştır.

Şifahanede bulunan kabir odasında 16 sanduka bulunmaktadır. Batıda, girişte ilk sıradaki firuze sırlı tuğlalarla kaplı olanı Turan Melek'e, orta sıradaki altıgen firuze sırlı çinilerle kaplı olan Ahmed Şah' a aittir (Durukan 1998, s.20). Kapısının üzerinde tabuta benzeyen bir motif

bulunmaktadır, tabutun üst kapağı ve altında terazi bulunmaktadır. Kefelerinde kalpler tartılmaktadır, orta denge çubuğunda ters oturtulmuş ve yukarı bakmaktadır (Resim 21). Tasavvufi olarak açıklamasında “*Biz bu dünyadan göçüp gittik, sizlerde göçeceksiniz, ahiret âlemine götüreceğimiz şeyler kalplerimiz içindekiler yani amellerimizdir. Kul hata yapar beser şaşar ama teraziye dikkat eder ve kalbiniz her daim Allah ile birlikte olursunuz korkmayın*” der. Peygamberin bir hadisi Şerifi devreye girer: “*Allah sizin şekil ve şimallerinize bakmaz, kalbinize ve kalp içindekilere bakar.*”⁵

Batı Kapı (Çarşı Kapı, Çıkış Kapısı, Gölge Kapı)

Bu kapıya, Çarşı Kapı, Çıkış Kapısı, Gölge Kapı gibi isimlerinin yanı sıra, son zamanlarda Tekstil Kapı da denmektedir. Sebebi ise kilimi, seccadeyi, kumaşı duvara asmış gibi bir görüntü ve İnce zarif bir işçilikte dantel gibi dokusu olmasıdır (Resim 22). 15 Mayıs – 15 Eylül arası kapıda ikindiden 45 dakika önce namaza kılan ve kuran okuyan gölge belirlemektedir (Resim 23). Tam tepeden dışarı çıkıntılı olan taş kilit taşıdır, bütün taşların ana noktasıdır (Resim 24). Ucunda demir kanca bulunan taş aydınlatma fenerlerinin kullanılması amacıyla yapılmıştır (Resim 25). Alt kısmında laleler işlenmiştir, lale motifleri çok sayıda ve farklı şekillerde kullanılmıştır. Tasavvufta Allah’ı temsil etmektedir, tek bir soğandan tek bir bitki olarak yetişir ve bu haliyle tekliği ifade eder. Aynı zamanda, Allah lafzı ile lale kelimesi, ebced hesabında rakamsal değer olan 66’ya tekabül etmektedir (Resim 26), (Sağlık-Han, s.40). Lalelerin alt kısmında 6 küre taşı vardır, içleri kırılmıştır. Ancak ecdad taşın kırılması ihtimaline taş içine taş yerleştirmiştir, dünya üzerinde bir tek Divriği de yapılmıştır (Resim 27).

Üç satırlık kitabesinde; “*Şeyhin Şah oğlu Süleyman Şah oğlu Ahmet Şah Allah’ın affına muhtaç aciz kul adaletli melik bu caminin yapılışını 1228 yılında emretti. Allah mülkünü daim etsin*” demektedir (Ülgen, 1962, s.94), (Resim 28). Kapının her iki tarafında denge sütunları vardır. Üzerlerindeki oklar istikametinde elle çevrilebilmektedir. Sağ tarafında ALLAH sol tarafında yatık ALLAH yazısı yazılmıştır (Resim 29). Kapının sol tarafında bulunan çift başlı kartal Selçukluların sembolüdür. Gücü, kuvveti özgürlüğü temsil eder, 180 derece dönen başlarını düşünürsek çift başlı olması doğu ve batının hâkimi olarak ifade edilmektedir (Resim 30). Boynu bükük olan doğan figürü Mengüceklerin sembolüdür. Baş mütevazılıkla Selçukluya eğiktir, fakat bir pençesi yukardadır, anlamı ise boynumuz eğiktir, lakin adalet ve haksızlık karşısında sessiz kalamayız demektedir (Resim 31).⁶

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=6UO7C7NdR4M>

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=Iy8vMZFTBOI>

Cennet Kapısı (Kale Kapı, Cümle Kapı, Kible Kapı, Kuzey Taç Kapı)

Cennet Kapısı; Kale Kapı, Cümle Kapı, Kible Kapı, Kuzey Taç Kapı isimleriyle de anılmaktadır. Camiye girişin ana kapısıdır (Resim 32). Kapıda senenin belirli zamanlarında kadın figürü ortaya çıkmaktadır (Resim 33). Kapının yüzeyinde cennet ve cennet katmanları anlatılmış, Kuran-ı Kerim’de adı geçen cennet nimetleri taşa nakşedilmiştir. Motifler arasında Selçuklunun sembolü sekizgen yıldız motifler bulunmaktadır (Resim 34). Sağ taraf çıkıntılı taş üzerine kabartma olarak yapılmış yıldız bordüründe “*Sultanın egemenliği adaleti sonsuz olsun*” yazmaktadır. Sol tarafında da ayet olarak, “*Allah’u la ilahe illa hüvel hayyul kayyum*” yazmaktadır (Resim 35).

Kapının üzerinde geometrik taş işleme, yapı kurulmadan evvel 50 metre aşağıya yapılan hamam sisteminin planı bulunmaktadır (Resim 36). Kapının sağ ve sol yan duvarlarında, altında vazosu olan ve Elif gibi dimdik duran sarmaşık motifli hayat ağacı işlenmiştir. (Resim 37). Hamamın planı bulunan motifin üzerinde, ördek ve balıkçı kuşu motifi yapılmıştır (Resim 38). Rivayetlere göre “Allah bu hayvanlara gidin dünyada toprak bulun demiş, balıkçı kuşu torak yok demiş ördekgagasında toprak ile gelmiş, Allah ördeğe havada karada denizde yaşa demiş” ödüllendirmiştir. Kapının her iki yanında birbirine benzer gibi görünse de asimetrik olarak hayat ağacı güneş diski motifi bulunmaktadır, sonsuzluğu ifade eder, zaman ve mekân sınırlanması yapılmaz ise sonsuzluğa kadar gider demektedir (Resim 39).

Cennet kapı, ahiret âleminin taşa somutlaştırılmış şeklidir. Tepede Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad için, “*Sultanın Muazzama halifenin yardımcısı adaletin keskin kılıcı Alâeddin Keykubad*” yazmaktadır (Resim 40). Zarafetin en güzel örneklerinden biri olan gerdanlık motifleri de taşa işlenmiştir (Resim 41). Dini ve fenni ilimleri dahi taşa işlemişlerdir, hangi sanatı öğrenirseniz öğrenin, işin içine inanç olunca bambaşka noktaya gelmektedir (Resim 42). Altta ateş yanan kazanlar, Selçuklu da bolluk ve bereket simgesidir. Aynı zamanda üzerinde bomboş bırakılmış sütunlar kazanlardan yukarı devam etmektedir. Bu kadar güzelliğin içinde kötülüğe yer yoktur, Cennet dopdolu, cehennem bomboştur denilmek istenmiştir. Kazanın üzerinde alev motifleri de bulunmaktadır. Kazanın altında kaz ve sonsuzluk işareti yapmışlardır (Resim 43).

Kapının hemen üzerinde büyük motifin altında sağ ve sol da aynı yöne bakan ALLAH yazısı bulunmaktadır (Resim 44). Kapının sol tarafında dış kısımdaki dairesel sütunun üzerindeki yıldızlar içinde organlar nakşedilmiştir. En tepede ters taş sistemi vardır, kapının önünde konuşulan ses içeri girmesin diye yapılmıştır (Resim 45). Evliya çelebi seyahatnamesinde;

“Onu anlatmak için kalemler kırık, diller kısır kalmıştır” demiştir. Muhiddin Arabi Hz : “Arifler duygularını anlatamazlar, sembollerle ifade ederler” demiştir.⁷ 5 ana parçadan oluşan ve botanik bir bahçe içerisinde yerleştirilen kitabede “ Süleyman Şah oğlu Ahmet Şah Allah’ın affına muhtaç aciz kul 626 hicri aylarının birinde bu caminin yapılmasını emretti” yazmaktadır (Resim 46). Ahmet Şah ile Hürrem şah camiye yapmalarında ki ana gayeyi İki motifle dile gelmiştir. Kitabe de iki elifin ortasına bir gül motifi yapılmıştır, En son motifte gagası yere kuyruğu havada bülbül motifi yapılmıştır. Gül peygamberimizin simgesi, bülbül ilahi aşkın simgesidir. Biz bu camiye bu eseri güle ve bülbüle olan aşkımdan yapmışızdır. Bize bunu yaptıran ALLAH ve RESULÜNE olan aşktır, demişlerdir (Resim 47-48).⁸

Şah Kapısı (Hünkâr Kapı)

Şah kapısı; hünkâr kapısı olarak da adlandırılmaktadır ve yapının dördüncü kapısıdır, klasik Selçuklu üslubunda yapılmıştır. (Resim 49). Şah mahfiline açılan ve doğu kısmında yer alan kapı bu kapı, sadece Allah’ın huzuruna eğilerek girerim mantığı ile padişahın kendi boyundan küçük olarak yapılmıştır. O dönemde suikastlar olabileceği düşüncesi ile de ekstra olarak yapılan kapıdan içeriye önde Binanın banisi Ahmet Şah, ardında baş mimar Ahlatlı Hürrem Şah, yardımcıları Ahmet nakkaş el hilati, Ahmet b. ibrahim et-tiflisi Ahmet bin Muhammed girerek hünkar mahfilinde buluşmaktadırlar. Ahmet şah namazını buradaki şah mahfilinde kılmış, sohbetleri burada dinlemiştir (Resim 50). Ariflerin kulluk bilinciyle camiye eğilerek girmesi ile tevazuları ortaya çıkmaktadır. Kitabesinde: “*Mülk kahhar ve tek olan Allaha aittir*” yazmaktadır. (Ülgen, 1962, s.94), (Resim 51).

Minare

İki ustanın yegâne ortak tek eseridir. Doğu seferinden birinde Kanuni Sultan Süleyman burada namaz kılmıştır. Namazdan sonra viran olmuş minareyi görünce emir vererek minarenin restore edilmesini emretmiştir. Mimar Sinan ile Ahlatlı Hürrem şah asırlar sonra bu minarede buluşmuşlardır (Resim 52). Caminin kuzey batı köşesinde silindirik gövdeli tek şerefeli kesme taş minarenin üzerinde; “*Merhum Padişah Sultan Süleyman Han oğlu Muzaffer Melik, Sultan Süleyman Şah zamanında Allah’ın fazlıyla bu seddin inşasına çalışıldı tarafından tarih 930*” yazmaktadır (Ülgen, 1962, s.94), (Resim 53).

⁷ Asım BİLGİLİ, (2015), <http://www.sanatsalhaber.com/yazi.asp?id=993> (Çevrim ii: 31.01.2020).

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=2-OeEvGyEwM>

Caminin İç Kısmı

Kible camiden içeriye girişte tam karşıdadır, camiye girenler kibleye sırtını dönerek çıkmasını diye yan kapıdan yani Batı kapısından çıkışı sağlamışlardır. Caminin iç mekânında 23 tonoz vardır, 16 sütun üzerine oturtulmuştur. Bunlardan 7 tanesi orijinaldir, ince olanlardır. Kalın olanlar ise Kanuni Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a güçlendirme yaptırılmıştır (Resim 54). Mukarnaslı ana kubbe geometri ve mimari anlamda tektir. Üzerindeki süslemelerde demir oksitten yapılmıştır (Resim 55).

Caminin iç mekânı sadedir. İç kısmında muhteşem bir mihrap bulunmaktadır (Resim 56). İmamın ve cemaatin göz hizasının altına hiç bir şey işlenmemiştir. Mihrabın sol tarafında 2 yaprak arasında rükû da duran kuş figürü, solda 2 yaprak arasında secde de kuş figürü bulunmaktadır (Resim 57). Sağ ve solda kabarmış kalp motifleri bulunmaktadır. Mihrap üst kısmında 3 kademeli ve 3 boyutlu işleme yapılmıştır. 3. Boyuta el girmektedir. Merhalede ters kalpler ve içi boş kalpler ve bir sonraki merhalede birleşen ve içi dolu kalpler yapılmıştır (Resim 58). En üst Merhalede 2 yatay Elif ortasında Lale ve altında da hilal yapılmıştır (Resim 59). 2 Elif ve 1 lale ebced hesabında ALLAH kelimesine denk gelmektedir. Mihrap üzerindeki kalplerde İçi boş olan kalpler Allahtan uzaklaşınca kalbinin boşalacağını, içi dolu olanların ise Allaha yakınlaşınca kalbinin huzurla dolu olacağını ifade etmektedir. (Resim 60). Mihrabın üzerindeki kubbede 4 adet küçük pencere vardır, 3 tanesi tan ağarırken ilk gün ışıklarını içeriye sabahyıldızı şeklinde ulaştıran küçük pencerelerdir, sol taraftan şifahanesindeki türbelere açılan pencereden ise içeri su sesi gelmektedir.

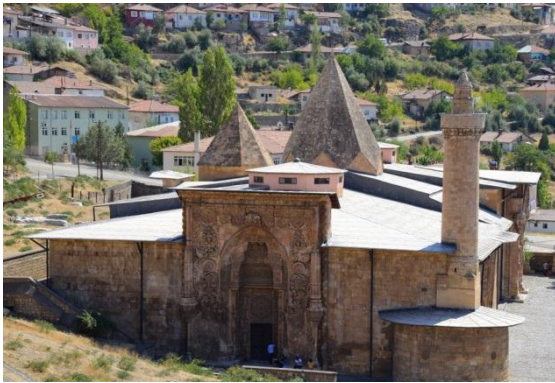
Minber, dikine konulmuş abanoz ağacından 12 senede yapılmıştır (Resim 61). Minberin ustası farklıdır. İbrahim oğlu Ahmet, Tiflislidir. Üzerindeki bütün işlemlerde 4 stil kullanılmıştır. 2 yüzeyde 57'şer tane beşgen yıldız bulunmaktadır, 114 sayısına tekâmül eder ve Kuranı kerim sure sayısına eşittir. Tahta çivi kullanılmıştır. Birbirine geçtiği en mukavemetin artırılması noktasında metal çivi kullanmış, başını da çiçek şekline getirmiştir. Minberde 3 kitabe 18 ayeti kerime ve hadisi şerif olmak üzere 21 kabartma metin mevcuttur (Resim 62). Minberi üstünde eski Kâbe örtüsü içerisine sarılı peygamber efendimizin sakalı şerifi bulunmaktadır. Minberin ustası Tiflisli Ahmet ismini mihrap tarafındaki 12gen yıldızla işlemiştir (Resim 63). Kitabesinde "bu cami Ahmet Şah tarafından Tiflisli İbrahim oğlu Ahmet'e yaptırılmıştır" yazmaktadır (Ülgen 1962, s. 96), (Resim 64).

Divriği Ulu Caminin yapılışına ve donanımına hâkim olan minber, taç kapıların, mihrabın, kubbelerin, tonozların görkeminde Ahmet Şahın dindar bir İslam Hükümdarı olduğunu vurgulamaktadır (Sakaoğlu, 2017, s.317).

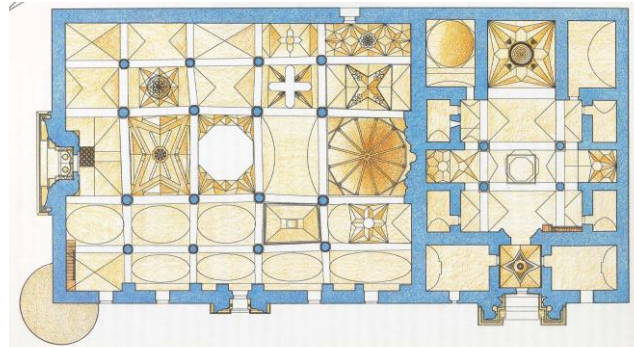
İç mekânda 3 adet sandık vardır. 2 tanesi emanet sandıkları, Selçuklu insanı şehrin dışına giderken ziynet eşyalarını oraya bırakır, geri döndüklerinde de el değmemiş şekilde o sandıklardan alırlarmış. Diğer sandık sadaka taşıdır. Sadaka vermek isteyen sadakasını bırakır, ihtiyaç sahibi ise ihtiyacı kadar alır gidermiş (Resim 65). Tavan orijinal de açılmış, altında da kar kuyusu bulunmaktadır. Kısın açılır, karın yağması sağlanır ve kar kuyusunda bekletilir ve caminin serinliğine serinlik katmak için kullanılmış. Ahşap eşya o dönemde içerde daha fazla olduğu için onların nem oranını fizyolojik olarak o biriken kar karsılamış.

Camini içeri girişte diğer kapı Cennet Kapısının iç giriş kapısında sarkıtlar vardır. Camiye giren cemaatin üzerine Allah'ın rahmetinin sağanak sağanak yağacağı anlamındadır. Ayrıca içerde okunan Kuranı Kerimin sesini dışarı vermektedir (Resim 66). Kırmızı oksitle bir mızrak bir de meşale resmi vardır. Mızrak gücü, meşale ilmi temsil eder. Bu kapıdan giren kim olursa olsun kapıda bırakacak içeri girecek demektir. Camiye giren herkes eşittir. Caminin tepesinde deniz yıldız şeklinde süsleme vardır ve uçlarında lale motifi bulunmaktadır (Resim 67). Daha birçok motifin ve deseninin anlamları bulunamamakla birlikte sırları da çözülememiştir. Birçok bitkisel desenin içerisinde ya da incelendiğinde desenin kendisinde hayvansal motiflerin gizlendiği görülmektedir. İçerde var olan birçok halı, malzeme vs. çalınmıştır. Minberin kapısı da çalınmakla birlikte geri getirilmiştir fakat monte edilse de yerine tam oturtulamamıştır.⁹ Zamana karşı direnen bu yapı, 800 yıllık bir geçmişten seslenen, muhteşem yapıları, zengin kültürü ve sanat anlayışı olan Mengücekoğullarını temsil etmektedir (Sakaoğlu, 2017, s.524).

Resimler

Resim 1: Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası.

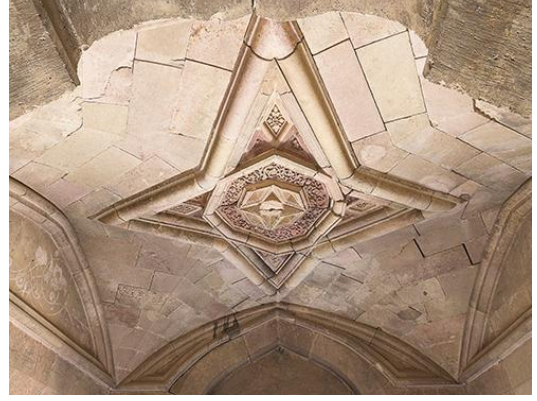

Resim 2: Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası Mimari Planı.

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=J4R3PddwvY8&t=1069s>

Resim 3: Darüşşifa Kapısı.

Resim 4: Şifahane, İç Mekan, Yıldız Tonoz.

Resim 5: Şifahanede Sekizgen Su Havuzu.

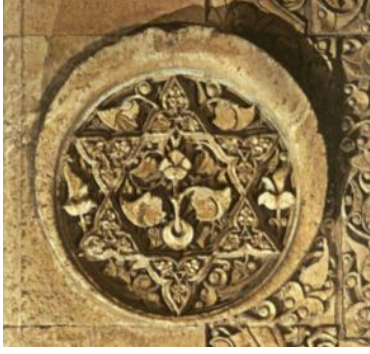
Resim 6: Camlı Demir Doğrama Külâh.

Resim 7: Şifahane Kapısında Beşgen Yıldızlar.

Resim 8-9: Denge Sütunları, (Sağ Taraftaki Sütun, Mıknatısla Dönmekte İken Deprem Sonrası Bozulmuştur.)

Resim 10: Süleyman Mührü.
İslamiyet Simgesi Hilal Motifi.

Resim 11: Selçuklu Sülüsü ile Yazılmış 3 Satırlık Kitabe.

Resim 12-13: Erkek ve Kadın Figürleri (Baş Kısımları Kırılmıştır).

Resim 14: Sütunlarda Allah ve Muhammed Hat Yazıları.

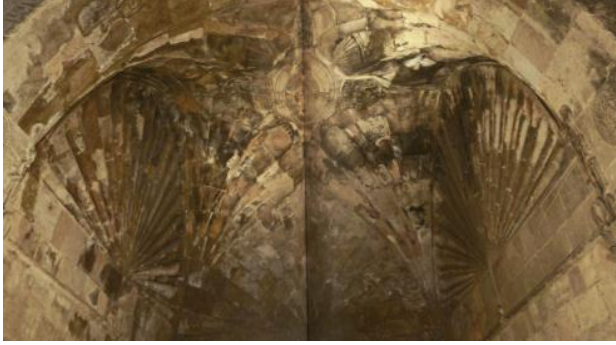
Resim 15: Sütunlarda Geometrik Motifler.

Resim 16: Rüzgâr Gülü Motifi.

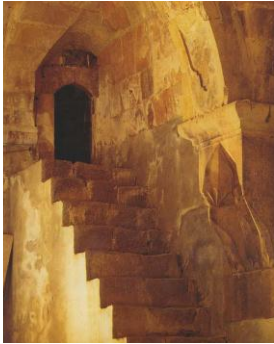
Resim 17: Tonoz, Büyük Eyvan.

Resim 18: Erkek ve Dişi Yelpezeler, Büyük Eyvan.

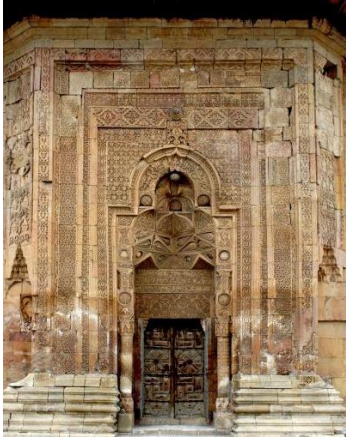
Resim 19: Yıl Dönümü, Zaman Yelpazesi Motifi.

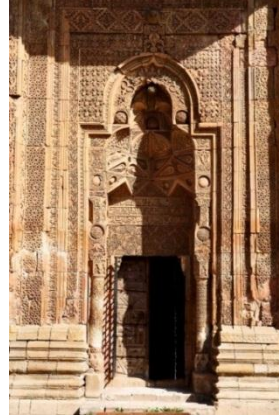
Resim 20: Doktorlar Odasına Çıkan Merdiven.

Resim 21: Türbe Kapısında Terazi Motifi.

Resim 22: Batı Kapı.

Resim 23: Batı Kapı, Gölge Erkek Figürü.

Resim 24: Batı Kapı, Kilit Taşı.

Resim 25: Batı Kapı, Ucuna Aydınlatma Takılan Taş.

Resim 26: Batı Kapı, Lale Motifleri.

Resim 27: Batı Kapı, Kırık Taş İşlemeleri.

Resim 28: Batı Kapı, Kitabe.

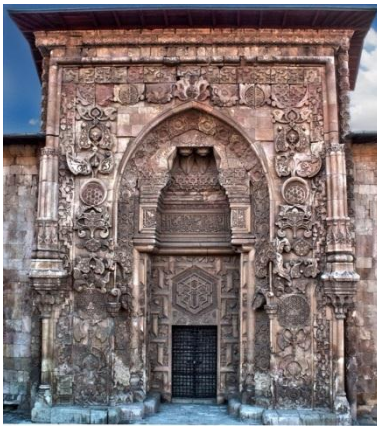
Resim 29: Batı Kapı, Denge Sütunu Kufi Allah Yazısı.

Resim 30: Çift Başlı Kartal Figürü.

Resim 31: Doğan Figürü.

Resim 32: Cennet Kapı.

Resim 33: Cennet Kapı, Gölge Kadın Figürü.

Resim 34: Cennet Kapı, Selçuklu Yıldızı.

Resim 35: Cennet Kapı, Sağ ve Sol Sütunlarda Bulunan Yazılar.

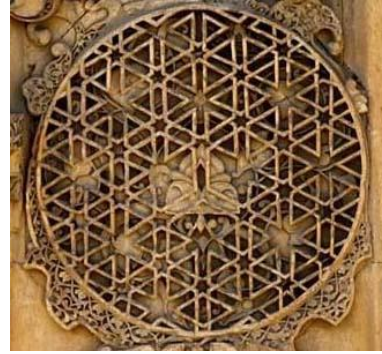
Resim 36: Cennet Kapı, Hamamın Planı.

Resim 37: Cennet Kapı, Vazo İçerisinde Hayat Ağacı.

Resim 38: Cennet Kapı, Balıkçı ve Ördek Figürü.

Resim 39: Cennet Kapı, Güneş Diski.

Resim 40: Cennet Kapı, Üst Kitabe.

Resim 41: Cennet Kapı, Taşa İşlenmiş Gerdanlık.

Resim 42: Cennet Kapı, Fenni ve İlmî motifler.

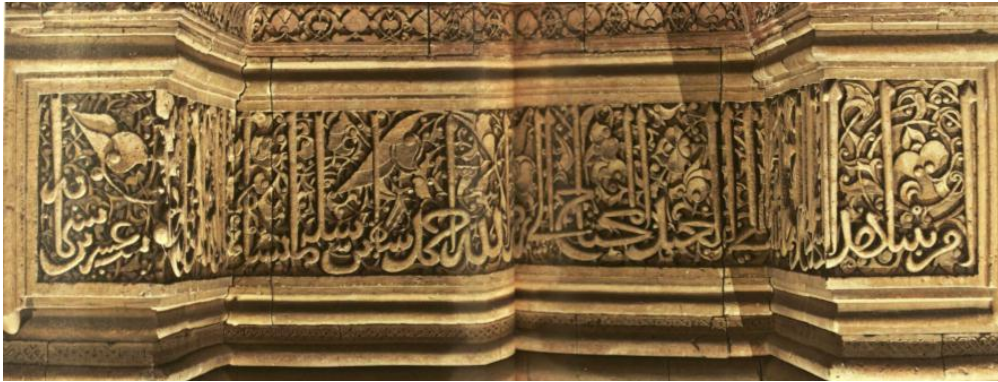
Resim 43: Cennet Kapı, Kazan ve Sonsuzluk Motifi

Resim 44: Cennet Kapı, Kapı Üzerinde Allah Yazıları.

Resim 45: Cennet Kapı Üzerindeki Ses Sarkıtları.

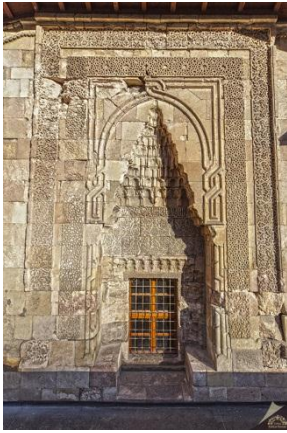
Resim 46: Cennet Kapı Üzerindeki Kitabe.

Resim 47: Kitabedeki Bülbül Motifi.

Resim 48: Kitabedeki Gül Motifi.

Resim 49: Şah Kapı.

Resim 50: Şah Kapı Mahfili.

Resim 51: Şah Kapı Kitabesi.

Resim 52: Divriği Ulu Camii Minaresi.

Resim 53: Minarenin Kitabesi ve Hz. Süleyman Mührü.

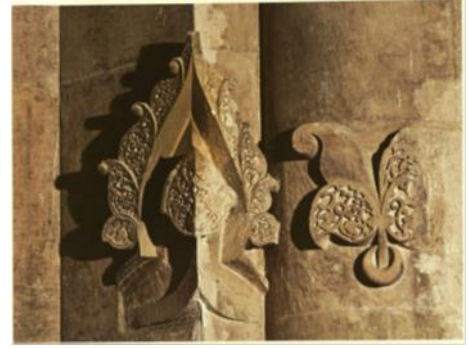
Resim 54: Cami İçi Sütunlar.

Resim 55: Kubbe.

Resim 56: Mihrap.

Resim 57: Kuş Figürü, Mihrap.

Resim 58: Mihrap Detay.

Resim 59: İki Elif, Bir Lale Motifi, Mihrap.

Resim 60: Mihrap Detay.

Resim 61: Minber.

Resim 62: Minber Detay.

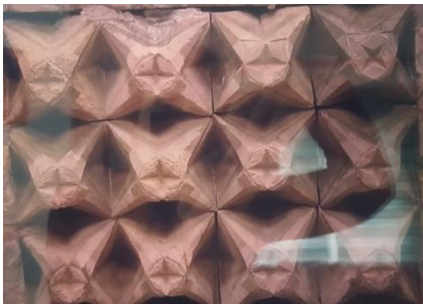
Resim 63: Minber Ustasının İsmi.

Resim 64: Minber, Kitabe.

Resim 65: Sandukalar.

Resim 66: Cami İçi Kapı Üzerindeki Sarkıtlar.

Resim 67: Mızrak ve Meşale Motifi.

Sonuç

Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, cami, darüşşifa ve türbeden meydana gelen bir külliye'dir.

Gerek mimari yapısı, gerek taş oymacılığı, gerek ağaç işlemeciliği ile ilk ve tek olan bu eser, zamanında kıymet bilinmezlikler içerisinde yalnız kalmış ve birçok yerden hasar almıştır. UNESCO listesinde yer alan bu eser, kâinattaki makro âlemi mikro âleme taşıyan, desenlerinde, motiflerinde birçok sırrı üzerinde barındıran, matematikten sanata birçok alana hitap eden bir yapıdır.

Kapılar ve sütunları başta olmak üzere, külliye'nin birçok yerinde bulunan taş işçiliğinin nadide örneklerini sunan bu yapı, muhteşem motifleri ile tüm dünyanın ilgi ve dikkatini çekmektedir. Bu mimari yapıyı farklı ve özgün kılan bir diğer özelliği de, uzaktan bakıldığında simetrik olduğu düşünülen, fakat asimetrik olan bezemelerinin olması ve bu bezemelerde de yer alan motiflerin hiç birinin bir daha kendini tekrar etmemesidir. Eseri meydana getiren mimar ve ustaları başta Hürrem Şah olmak üzere neredeyse bütün kapılarda bir ikincisi uygulanamayacak, uygulansa da aslının vermiş olduğu duyguyu, tevazuyu, merakı uyandıramayacak nitelikte dünyada tek örneği bulunan bu eseri muhteşem bir ahenk ve denge içerisinde taşla nakşederek gözler önüne sermişlerdir.

Evliya Çelebi yüzyıllar önce bu büyüleyici eseri anlatmaya sözlerin dahi yetersiz kalacağını şöyle ifade etmiştir: "Methinde diller kısır, kalem kırıktır". Görenleri hayran bırakan bu muhteşem abide eser, sanat tarihçileri tarafından "Divriği mucizesi", "Anadolu'nun Elhamrası" gibi ifadelerle tanımlanmaktadır.

Kaynaklar

Arık, Oluş. (2007). "Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini", Anadolu Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı, Ed. Gönül Öney- Zehra Çobanlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 29-72.

Arseven, Celal Esad. *Türk Sanatı Tarihi - Menşinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatları Cilt 1-2*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Kuban, Doğan. (2003). *Divriği Mucizesi, Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme*, Yapı Kredi Yayınları-1542, Sanat-58, İstanbul.

Kuban, Doğan. (2010). *Cennetin Kapıları, Divriği Ulu Camisi ve Şifahanesinde Hürrem Şahın Yontu Sanatı*, Yapı- Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.

- Koca, Salim. (2019). *Türkiye Selçuklular Tarihi (Sultan Alparslan'dan Uluğ Keykubad'a 1071-1220)*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Öney, Gönül. (1976). *Türk Çini Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Sakaoğlu, Necdet. (2017). *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Yetkin, Suut Kemal. (1965). *İslam Mimarisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Arel, Hilmi. (1962). "Divriği Ulu Cami Tekstil Kapısı ve Diğerleri", *Vakıflar Dergisi*, 5, 113-125.
- Bayat, Ali Haydar. (2002). "Divriği Turan Melik Dârüşşifâsı", 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, Ed. Nil Sarı, *Nobel Matbaacılık*, İstanbul.
- Caner, Emine N.(1985). "Divriği Ulu Camii Ve Darüşşifası'nın Taş Bozulma Meselesi", I. Vakıf Haftası, 3-9 Aralık 1984, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınevi*, 65-71, Ankara.
- Durukan, Aynur. (1998). Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler, *Vakıflar Dergisi*, Sy. 27, S. 15, Ankara.
- Koçak, Talat. (2008). Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Afyonkarahisar, *Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- Koçak, Talat. (2017). The Struggle Between The Caliphate And Byzantium For The City Of Amorium (Amorion), *Porphyra Xxv, Anno XlIiI, N. 25*, 2017, S. 70-87.
- Koçak, Talat. Arkeolojik Veriler ve Yazılı Kaynaklar Işığında Amorium Kentinin Tarihi (En Eski Çağlardan Bizans Yerleşiminin Sonuna Kadar), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya.
- Kuban, Doğan. (1982). "Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi Ve Restorasyon Uygulamaları Üzerine Gözlemler", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 4, 23-26.
- Önge, Yılmaz-İ. Ateş- S. Bayram. (1978). Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Ankara.
- Özkul, Kifayet. (2019). Hayat Ağacı Temalı Çini Pano, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar*

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Ana Sanat Dalı, Eski Çini Onarımları Programı, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.

Sağlık, Erkan, Han Seda (2018). “Türkiye’nin Unesco Değerleri ve Turizm Potansiyeli”

Eğitim Yayınevi, Ed. Abdullah Karaman, Kürşat Sayın, Alper Ateş, 36-51.

Topçu, Sultan Murat. (2012). “Köse Mustafa Paşa’nın Divriği’deki Hayratı”. *Zeitschrift*

Für Die Welt Der Türken (Journal Of World Of Turks), 4 (1), 83-97.

Ülgen, Ali Saim. (1962).”Divriği Ulu Camii ve Dar’üş-Şifası”, *Vakıflar Dergisi, 5, 93-98.*

Yazıcı, Başak Boduroğlu. (2015). Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası Matematik

Modellemesi ve Sonuçların Değerlendirilmesi, *5. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi Ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu, 27-41.*

Extended Abstract

The Divriği Ulu Mosque was built by Mengücekli Bey Ahmad Shah between 1228-1243, while the Darüşşifa built adjacent to the Divriği Ulu Mosque from the south was built by Melike Turan Melek, daughter of Erzincan Mengücekli Bey Fahreddin Behram Shah and wife of Ahmad Shah. The architect of this building community known as Divriği Ulu Mosque and Darüşşifa is Hürrem Shah, son of Ahlatlı Mughis. This building community, known as Divriği Ulu Mosque and Darüşşifa, is a large complex consisting of a mosque, darüşşifa and mausoleum. The mosque and darüşşifa have been present in this complex, while there are many structures such as court, mosque, darüşşifa, porch, namazgah, ashane, guest house, musalla, well and Fountain.

The Great Mosque and Darüşşifa of Sivas Divriği, which we call the stone-domed seal of the thousand-year-old Anatolian Islamic civilization, is the state of the stone, which is composed of infinite meaning and figures and transformed into elegance. This building, built in adjacent order during the Anadolu Selcuklu period, is a unique work built by a man and woman. It is also the only work made by Hürrem Shah of Ahlat. Hürrem Shah's only work, Divriği Ulucami and Darüşşifa, combined all styles to create a rich embellishment. Faith, concrete and abstract, symbolic and stylized motifs, figures, emblems, shadow plays are embroidered on The Crown gates of Divriğ. The structure has four doors, each door offering a magnificent visual richness. Each door has more than one name. Hürrem Shah in the beginning, including almost all of the architects and craftsmen in the door a second specimen, is made of the fact that enacted, the emotion, humility, curiosity in the world which will wake up only in the instance of this work have revealed a magnificent stone that will naksedere harmony and balance. This structure, which offers rare examples of stonework, which is found in many parts of the complex, especially the doors and columns, attracts the attention and attention of the whole world with its magnificent motifs. Another feature which makes this architecture different and unique, is considered to be symmetrical when viewed from a distance, but none of the asymmetric motifs in the decoration of the decoration does not repeat itself again, and only that.

Unlike the visual feast outside the structure, the interior is very simple. Only the details and meanings of the pulpit and the altar draw attention. No detail was placed at eye level so that the worshippers would not be distracted. The entrance to the mosque was made through a different door for Ahmet Shah and his companions to worship out of the pain of security. One of the details found in the mosque is that the rich throw money into it and the poor and the

needy get as much as they need. The round columns on the exterior of the building, three of which are decorated with unique patterns, were made to check whether the building was damaged or not during the earthquake. The plan with geometric pattern found in the middle of the Heaven Gate is the plan of the bath which was built below before the building was built. In this complete and single work, Hürrem Shah has made all his skills spoken, and has revealed a unique craftsmanship both with its architecture and with the details of motifs, writings and decorations. Structure; medicine, mathematics, chemistry, physics, art v.P. when examined in every field, there are concepts that are relevant to that field.

In the part of Darüşşifa, patients are treated with the sound and Koran from the octagonal water pool in the middle of the hospital. The treatment rooms here are also quite simple. Patients receiving treatment are controlled by a negative-positive elaborated wheel of fortune located on the door. The importance given to patients is also seen here. In the section of the shrine in the hospital, the Banis and their children who built the building lie. Hürrem Shah, the architect of the work, wrote his own name on the keystone of the hospital and showed humility in case the building collapsed so that his name would fall to the ground first.

Evliya Çelebi stated that even the words to describe this fascinating work centuries ago would be insufficient for this unique structure, where many motifs are not understood and remain mysterious: "in his eulogy, the tongues are barren, the pen is broken". This magnificent monument is called "Miracle of Divriği" and "the Alhambra of Anatolia" by art historians. This work, which is a masterpiece of Islamic architecture with its architectural structure, stone carving and woodworking, was listed as a "World Cultural Heritage" by UNESCO in 1985.C. It is under the protection of the presidential office.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 08-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 24-02-2020

Araştırma Makalesi / Research Article

**INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND
TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 82 -108.**

**ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 82 - 108.**

Mukay Elebayev'in "Uzun Yol (Узак Жол)" Romanında Kırgız Kültürünün İzleri

"Hani Gök Börü? | Qeni Kök Böre? | قىنى كۆك بۆرە"

Onur TARLACI¹

Özet

"Kırgızların Maksim Gorki'si" olarak adlandırılan Mukay Elebayev (1906-1944) Kırgız Türkleri için açlığın, savaşın, rejimin; kısacası zorluğun tüm Türkistan'da sarsıcı izler bıraktığı yıllarda on çocuklu bir ailenin Almakan'dan sonra en büyükleri olarak dünyaya gelir. Anne ve babasını küçük yaşlarda kaybettiği için Mukay Elebayev ve kardeşlerinin koruması amcası Elebes ve yengesi Burmake Ana'ya kalır. Mukay Elebayev'in "Uzun Yol" romanı (1936) yazarın kendi hayatını anlatması, tarihe acı bir tablo olarak yansıyan "Ürkün" olayının yer alması, çağdaş Kırgız edebiyatının ilk romanı olması yönleriyle üzerinde çokça araştırma yapılan önemli bir eserdir. Bu çalışmada tespit ettiğimiz kültürel öğeler açıklama, yazı ve görsellerle konu başlıkları halinde verilmiştir. Manas, Aytmatov, Isık-Köl'den izler taşıyan Kırgız edebiyatı şüphesiz gerek yazılı gerek sözlü anlamda oldukça zengindir. Bu zenginlikler arasında yer alan kültürel öğeler Türk milletinin genetik kodlarını barındırması açısından geçmişe dair izler sunar. Tespit edilen unsurlar da şüphesiz ortak Türk kültür havzasının mirasıdır.

Anahtar kelimeler: Mukay Elebayev, Kırgız kültürü, Uzun Yol romanı, Kırgız edebiyatı, roman.

Mukay Elebayev's in Novel "Long Way (Узак Жол)"

Traces of Kyrgyz Culture

Abstract

The Kyrgyz Turks call "Maksim Gorki" for author Mukay Elebayev. Kyrgyz literature is known for its rich written and oral sources. Mukay Elebayev is the person who wrote the first contemporary novel of the Kyrgyz. This novel, called "Long Way", consists of 27 chapters. One of the most important features of this novel is that it deals with the "Ürkün Disaster". This novel written by Mukay Elebayev is an autobiographical novel. The cultural elements we identified in this article; We have given footnotes with descriptions, texts and images as subject titles. What makes Kirghiz literature rich: the Manas epic, Aitmatov and is the difficult life of the Kyrgyz. In the novel, features of Kyrgyz life are given under the titles. Elebayev started writing this novel in 1934 and published it in 1936. Modern Kyrgyz literature begins with this novel.

Key words: Mukay Elebayev, Kyrgyz culture, Long Way novel, Kyrgyz literature, novel.

¹ Türklük Bilimi Uzmanı, 2020. tarlacionur@gmail.com
Academia.edu adresi: <https://pamukkale.academia.edu/OnurTarlac%C4%B1>

Giriş

Kırgızların Maksim Gorki'si olarak adlandırılan Mukay Elebayev 1906 yılında Isık-Köl'ün Tüp bölgesine bağlı Çon-Taş köyünde dünyaya gelir. Çok küçük yaşında anne ve babasını kaybeden yazar, 1916'daki milli isyandan dolayı akrabalarıyla beraber Çin'e kaçar. 1919'da geri döner. 1921 yılında Karakol'daki çocuk yetiştirme yurduna kabul edilir. Zooteknik yüksekokuluna girer, üç yıl okuduktan sonra o zamanki adı Frunze olan Bişkek'teki öğretmen okuluna başlar ve bu okuldan 1930 yılında mezun olur (Küçükmehtetoğlu, 2016: 37).

Eğitimini 1926 yılına kadar devam ettiren yazar, aynı tarihte Kırgızistan'da zamanın en saygın ve büyük enstitüsü olarak kabul edilen Bişkek şehrindeki Merkez Eğitim Enstitüsüne kaydını yaptırır. Eğitim fakültesinde Rus, Batı ve Kazak edebiyatıyla tanışır, zamanının çoğunu okumakla geçirir. O dönemde kurulup sonradan *Kızıl Uçkun* adını alan edebiyat derneğinin kurulmasında öncü rol üstlenir. *Kızıl Uçkun Edebiyat Derneği*, daha sonraları *Kırgızistan Yazarlar Birliği*'nin çekirdeğini oluşturması açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte ilk ve tek Kırgızca gazete *Erkin-Too*'da şiir ve makalelerini yayınlatır, ayrıca burada muhabir olarak görev yapar. 1930 yılında öğrenimini tamamlar ve *Kızıl Kırgızistan* gazetesinde muhabir olarak çalışmaya başlar. Elebayev'in ilk hikâyeleri bu gazetede yayımlanır.²

Yazar 1934 yılında *SSCB Yazarlar Birliği*'ne üye olarak kabul edilir. Yazara burada Yazarlar Birliği Kartı da verilir.

² http://www.kardeskalemler.com/ekim2011/mukay_elebayevin_hayati.htm

Yazarlığı ve şairliği yanında usta bir çevirmendir kendisi: N.Gogol'dan *Kaput, Ölü Canlar*; L.Tolstoy'dan *Hacı Murat*; D.Furmanov'dan *Kızıl İhraç, İsyar*; A.Puşkin'den *Hanın Ölen Kızı İle Yedi Kahramanın Masalı* adlı eserleri ve bunlarla beraber M.Gorki, V.Mayakovski, L.Franko ve A.Surkov'un bazı eserlerini Kırgız Türkçesine çevirmiştir.

Yazarın, üzerinde çalışma yaptığımız eseri hakkında Kırgızların büyük yazarı T.Sıdıkbekov “Edebiyat okurunun dikkatini çeken, kitap raflarında yerini alan *Uzak Col (Uzun Yol, Mukay Elebayev, 1936), Ken Suu (Geniş Su, T.Sıdıkbekov, 1939) ve Kanıbek (Kanıbek, K.Cantöşev, 1939) romanları, 1934 yılının ilk aylarından itibaren yazılmaya başlamıştı. Bunlar, Kırgız Sovyet Edebiyatı tarihindeki ilk romanlardır.*” demiştir.

Modern Kırgız edebiyatında nesir türlerinin oluşma yıllarında yazarlar daha çok otobiyografik eserler vermişlerdir. Mukay Elebayev'in *Uzak Col*³ romanı da otobiyografik bir romandır. Yazarın mensur eserleri arasında *Uzak Col* romanının özel bir yeri vardır. Yazar bu romanını 1934 yılının Ocak ayında yazmaya başlayıp, 1935 yılının Ekim ayında tamamlar, 1936 yılında ise yayımlar. Elebayev bu eserini özellikle “romanın birinci kitabı” olarak vasıflandırır. Bu ise müellifin ikinci kitabı yazmayı da planladığını gösterir. Romanla ilgili ilk değerlendirmeyi yapan yazar K. Malikov “*Tarihi roman tarzına benziyor.*” demiştir.⁴

Roman, tarihi bir olayı yani 1916 yılında yaşanmış ayaklanmayı, bir ailenin hayatını olduğu gibi anlatan bir eserdir. Yazar, eserinde halkı ezerek ve sömürerek yaşayan Çarlık Rusya'sı ve iş birlikçi yerli zenginlerin portresini net bir şekilde ortaya koyar. Romanın başkahramanı kendisidir. Elebayev eserde kişilerin isimlerini değiştirmeden vermeyi tercih etmiştir.

³ Bu çalışma yapılırken şu kitap esas alınmıştır: Mukay Elebayev, *Узак Жол (Uzak Col)*; (Çev. Mayramgül Dıykanbayeva; Uzun Yol, Bengü Yayınları, Ankara, 2015.

⁴ Malikov K.- *Uzak col tuuarluu Kızıl Kırgızstan/ Malikov K.- Uzun Yol Romanı Hakkında, Kızıl Kırgızistan Gazetesi 4 Kasım 1937 sayısı.*

Elebayev sözlü edebiyat ürünlerini de yayınlayıp halkın hizmetine sunma faaliyetleri yürüten bir yazardır. 1937-1939 yılları arasında Kırgızistan Devlet Matbaasında edebiyat redaktörü olarak görev yapar. Bu görevi sırasında Sarinci-Bököy, Kococaş, Kurmanbek, Er-Töştük gibi Kırgız destanlarını yayımlar, Kırgız atasözlerini derleme işini yürütür. Elebayev, folklorik malzemelerin bir milletin hazinesi olduğunu ve bunları yayımlayarak halka sunmak gerektiğini belirtir.⁵

Atasözleriyle ilgili 29 Haziran 1940 tarihli günlüğünde şöyle der:

Atalarımızın, yüzyılların derinliklerinden günümüze taşıdığı sözlerini toplayıp bastırmamız gerekmektedir. Bu konuyla ilgili olarak resmî makamlarımızın bugüne kadar hiçbir şey yapmamış olması affedilemez bir hata teşkil etmektedir. Atasözleri bir milletin hazinesi değil midir?⁶

Edebî kişiliği

Elebayev, hayattaki en büyük arzusunun eğitim görmek ve iyi bir edebiyat adamı olmak olduğunu her fırsatta belirtir. Yaşam mücadelesi verdiği yıllarda bile okuma, yazar, şair olma arzusunu hiç yitirmez ve hep bunun mücadelesini verir. Nitekim bir edebiyat adamı olmasına etken olan sebep anlamında söylediği şu söz oldukça çarpıcıdır:

Ben uzaktaki ak karlı dağların arasında doğmuş bir Kırgız evladıyım. Her ne kadar deha olarak doğmasam da hayatımda gördüklerimden ve başımdan geçenlerden aldığım tesirle bunların çoğunu yazmadan edemedim.

⁵ <https://www.ayb.org.tr/index.php/yayinlarimiz/270-zor-zamanlar>

⁶ http://www.kardeskalemler.com/ekim2011/mukay_elebayevin_hayati.html

Elebayev kısa ömrüne bir de roman sığdırmış bir yazardır. Üstelik bu roman Elebayev'in ve çağdaş Kırgız edebiyatının ilk romanıdır. Yazarın ilk önce "Önceki Günlerde" daha sonra "O Günlerde" adını vermek istediği *Uzak Col*, 1936 yılında Semerkant şehrinde yayınlanır. Mukay Elebayev, *Uzak Col*'u yazmaya 1934 Ocak ayında başlar ve 2 Kasım 1936 yılında bitirir. Roman 1916 yılındaki Kırgız Türklerinin, Rus Çarı'na karşı ayaklanması ve akabinde halkın Çin'e göç edişini anlatır. Romanda anlatım, yazarın kendi ailesi ve yakın çevresi ekseninde dile getirilir. Eser, tarihî roman hüviyetine sahiptir. Romanın olay örgüsü, konusu bizzat Kırgız hayatından alınır. Yazar romanda sadece ailesi ve kendi başına gelenleri değil, aynı zamanda o dönemde Kırgız halkının tarihi, sosyal durumunu, başına gelen felaketleri, yaşadığı zorlukları realist bir anlayışla eserinde işler. Hüzünlü olaylar, trajik hayatlar, azap çeken insanlar ustaca anlatılır. Roman 27 bölümden oluşur, her bölüm arasında bağlar mevcuttur.

Romanın önemli bir kısmında Isık-Köl civarındaki halkın hayatı, Rusların Kırgızlara yaptığı zulüm ve cefa tasvir edilirken romanın diğer kısımlarında Rus Çarı'na ve yerli yöneticilere karşı ayaklanan Kırgızların yenilip Çin'e kaçışı ve Çin sınırları içinde ezilişi, bir süre sonra da

memleketlerine dönen halkın *Uzak Col*'unun tablosu çizilir. Romana neden bu ad verildiği ise bu cümlelerin içerisinde cevap bulur.⁷

Yazar, romanda halkı ezerek ve sömürerek yaşayan Çarlık Rusya'sı ve iş birlikçi yerli zenginlerin portresini net bir şekilde ortaya koyar. Satırlarda pek çok kültürel öğeyi

⁷ http://www.kardeskalemler.com/ekim2011/mukaj_elebayevin_hayati.htm

bulmamızın mümkün olduğu bu eser Kırgız coğrafyası ve Türkistan'ın 1900'lerinin ilk yarısını yansıtmaya yönüyle de dikkate değerdir.

Burada Ürkün olayını kısaca özetlemek yazarı, dönemi ve çalışmayı anlamak adına faydalı olacaktır:

Kırgızistan'daki 1916 Milli İsyanı (Ürkün Hadisesi)

2. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın ağır kayıplar vermesi sonucu, Çar yönetimi 19-43 yaş arası erkekleri askere alma kararı çıkarır. Bu karar bütün Türkistanlılarda olduğu gibi, Kırgız topraklarında yaşayan Kırgızlar tarafından da tepkiyle karşılanır. Zaten ağır vergiler ve baskıcı idareciler sebebiyle ezilen halk, 1916 yılında tarihe kanlı "Ürkün" hadisesi olarak geçen, isyan harekâtını başlatır. Çarlık yönetimi çıkan ayaklanmayı çok kanlı bir şekilde bastırmıştır. İsyân sonrasında 168.000 kişi Sibiry'a sürülmüş. 300.000'den fazla Kırgız ve Kazak hayatlarını kurtarmak için Çin topraklarına kaçmıştır (Gömeç, 2003:171).

Çin'e kaçan 300.000 kişinin yarısı açlık, hastalık ve soğuk sebebiyle dağlarda ve yolda ölmüştür. Çar askerleri, kaçan halkı Çin sınırına kadar kovalamış, önlerine geleni ateş ederek öldürmüştür (Şahan, 2016: 164).

Ürkün olayını kısaca verdikten sonra kültürün tanımına bakacak olursak;

İnsanın düşünen hayvan olarak değil de, simgesel hayvan olarak tanımlanması (Cassirer, 1980: 34), kültür felsefesinin öne çıkan sorunlarını yeni bir bakış altında okuma fırsatını sağlamaktadır. Cassirer için insanda doğuştan bulunan simgesel dizge, kaçınılmaz olarak doğadan ve diğer canlılardan farklılaşmasına sebep olacaktır. Simgesel dizge ile insan, ilk evi olan verili doğanın yanında ikinci bir ev, kendi kendinin inşa ettiği simgesel evi kurar. Kültür, insanın simgesel evidir ve kültürün bir ilerleme olup olmadığının cevabına kültürün doğa ile karşılaştırılmasında değil, simgesel evdeki değişime ve gelişime bakılarak ulaşılabilir (Cassirer, 1980, s. 33-34).

Romanda da sıkça geçen çadır hayatı aslında Kırgızların o dönemdeki sosyo-kültürel ve ekonomik tablosudur.

Çadır kültüründen izler⁸

*** Bozüy (Çadır)**

Keçeden yapılır. "Bozüy", soğuk, sıcak, yağış durumlarında dayanıklı ve koruyucudur. İçi kışta sıcak, yazda serindir. Kurulup taşınması kolay olup göçer halk için her an istenildiğinde

⁸ Çalışmamız boyunca verilen görseller romandan alınmamış, makale yazarı tarafından Genel Ağ'dan bulunarak eklenmiştir.

kurulabilen bir evdir. “Bozüy”ü oluşturan ağaç sırıkları, keçe ve ip ana malzemesidir. Çeyrek asır dayanıklı olan Bozüy büyüklüğüne göre dört, altı, sekiz, on iki kanat olur. Ya da “uuk” denilen kubbesinin sırıklarına göre “50, 70, 80, 100 başlı” diye de adlandırılır. “Kerege” ise kubbe bölgesindeki eğrilmiş sırıklardan yere kadar olan eğri ağaç duvarlardır. Uuk ve kerege, Bozüy’ün kaburgasını oluşturur. Çoğunlukla kayın ağacından yapıldığı görülür. Geleneğe göre Bozüy’ü kadınlar diker. Erkekler sadece tündük bölümünü üste yerleştirmeye yardımcı olmaktadır. Tündük bozüylerin üstünde baca misali pencere yeridir. İçeriye hem ışık girer hem de üstten temiz hava girer. Kırgızistan bayrağının da ilham kaynağı olan bu tekerlek şeklindeki göğü gösteren yere Kırgız Türkleri “tündük” der. Kırgızistan bayrağı; kızıl döşeme üzerinde sarı alevli 40 kollu bir güneş şeklindedir. Güneşin ortasında geleneksel Kırgız çadır- ev (Bozüy) şeklindeki Tündük adı verilen yukarıdan pencere bulunur. Bozüy’de eşik denilen kapıdan girişte sağ tarafta mutfak, sol tarafta oturma yerleri bulunur.⁹

Bizim çadır obadan biraz uzakta, tek başına, siyah ve eski olanı (sf. 7).

Burmake Ana, beni aşağıda bulunan çadırlardan birine, bir çorbalık buğday istemek için göndermişti. Benim gittiğim çadır, alçak bir ahırın yanında bulunan eski, siyah bir çadır. Geldim. Burnu büyük yaşlı bir kadın ocağın sönmüş ateşindeki koru yaymış, onunla ısınmaya çalışıyordu (sf. 8).

Mezar gibi yalnız çadır! Biz hastalanıp yatağa düştüğümüzden beri bize gelip giden de olmamıştı (sf. 10).

Ailecek evinde, ocağın etrafına toplanarak ateşte ısınmak için sıkışmış oturuyorduk... Kırgızların evinde insanın önü ısınıyor, arkası üşüyor, dedi (sf. 35).

⁹ (<http://www.brandacadir.net/genel/turklerde-cadircilik/>)

Beyşembi bizim çadırı Karkıra'ya götürünce, kendimize geçici olarak küçük bir çadır yapmıştık. Ocağın kenarına dizilmiş, akşam carmamızı içmek için oturmuştuk (sf. 46).

*** Tündük**

Tündük, bozüylerin üstünde baca misali pencere yeridir. İçeri hem ışık girer hem de üstten temiz hava girer. Kırgızistan bayrağının ilham kaynağı olan bu tekerlek şeklindeki göğü gösteren yere Kırgız Türkleri *Tündük* der.

Karnımızı doyurduğumuza şükür deyip dışarı çıktık. Caparkul'la karşılaştık. Onun da kısa kabanından başka bir şeyi yok. Neden geldiğini anlayınca 'Burada yer yokmuş. Şuradaki çadıra gidelim' dedim. Gösterilen çadıra vardığımızda tündüğünü kapatmış, yatmışlardı (sf. 150).

Konargöçerliğin yer yer devam ettiği Kırgızlarda çadır hayatı önemli bir yer tutar. Satırlarda gördüğümüz üzere romanın başkahramanının daha doğrusu yazarın yaşadığı evin eski olmasının yanında burada yoksulluğu görmüş ve yaşamış biri olduğunu gösterir. Bozüyde ateşin etrafında kımız ya da carma içen Kırgızların gece olunca bozüyün tepesindeki tündüğü kapattığını görmekteyiz.

Kırgız Türkleri gibi bugün Toros'un eteklerinde yaşayan Yörükler çadır geleneğinin Anadolu coğrafyasında en belirgin devam ettiricileridir.

Kırgız oyun kültüründen izler

*** Toguz Korgool**

Dünyada Mankala, Moğolistan'da Eson Korgool, Kazakistan'da Tokuz Kumalak veya Dokuz Kumalak adıyla; Türkiye'nin değişik yerlerinde Mankala, Mangala, Kale, Altiev, Pıç, Meneli

Taş, Evcik, Mereköçtü, Mellegayası ve benzeri farklı adlarla bilinen, çoğunlukla çobanların oynadığı çok eski bir Türk zekâ oyunudur.

Korgool, keçi pisliği demektir. Oyun, yere kazılan veya ağaca oyulan kuyulardaki taşların birbirlerine aktarılması şeklinde oynanır. Karşılıklı dokuzar kuyu ve iki oyuncunun iki ana haznesi ile toplam 20 haznedan oluşan oyun tahtasında her oyun kuyusundaki dokuzar taşın belli bir stratejiye dayalı olarak saat yönünde kuyulara aktarılmasıyla devam eder. Sonuçta hangi oyuncu daha çok Korgool almışsa o, oyunu kazanır.

Avlunun bir kenarında atımızın ahır, onun yanında ot ve yem döküntüleri. Bir de Bekkul'la toguz korgool oynamak için kazdığımız çukurlar vardı. Bu çukurlardan biri toprak dolduğundan kaybolmak üzereydi¹⁰ (sf. 10).

* *Taş atma*

Kuzular ağaçlar arasında görünmez olmuşlardı. Biz ise kenarda tepeden aşağıya doğru taş atma yarışı yapmaya başladık. Ben iki kere onu geçtim (sf. 12-13).

Oyun kültüründen de anladığımız üzere Kırgızlar zekâ oyunlarına ve fiziki güç gerektiren oyunlara önem vermişlerdir. Bugün de Kırgızistan'da at zerinde oynanan çeşitli oyunlar vardır. Taş atma oyunu ile benzerlik gösteren aşık oyunu Kırgız Türkleri tarafından bugün canlı bir şekilde korunan oyunlar arasındadır.

Yiyecek-içecek kültürü dair izler

* *Kavut*

Soğuktan korunmak ve soğuk havanın etkisini azaltmak için hazırlanan bir yemek türü. Buğday, darı, nohut, çavdar, arpa, küncü, melengiç, bulgur ve tarhana gibi tanelerden yapılır.

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=whDr6hQuCF4>

Bir çevrim kavurgalık saca veya tavaya konulup alevli ateş üzerinde sallanarak, sacda ise süpürge veya benzeri bir aletle devamlı karıştırılarak, pembeleşinceye kadar kavrulur. Kavurga, eskiden köylerde kış gecelerinde hemen hemen her evde yapılırdı. Gece sohbetlerinde eğlencelik olduğu kadar, okula veya hayvan otlatmaya giden çocukların ceplerine de konulurdu.

Keşke karnınız iyice doysaydı çabucak iyileşirdiniz. Ne yapayım? Allah da gariban ve fakire acımıyor mu ki diyordu, Burmake Ana. Zorluklarla dolu dünyada tek varlığımız bir tabak kavuttu. Burmake Ana onu iktisatlı kullanarak arada bir suya karıştırıp kaynatıyor, yaşlı zayıf elleriyle bize içiriyordu. Ancak bu bizi doyurmuyordu (sf. 10).

Bugün hepimiz evdeydik. Öğlene doğruydı. Elebes Amcam 'Günde bir kere sıcak bir şeyler içmezsem vücudum kuruyor.' diyerek her zamanki vaktinde ucu kırık siyah çaydanlıkta çay demletir, her gün bu vakitlerde kavut katarak içer terler, kendine gelirdi (sf. 50).

Deminden beri hepimizin umutla beklediği yemek işte bu. O zamanlar bizim en değerli yemeğimiz kavuttu... Arada bir Elebes Amcam bizim avucumuza da birer kaşık kavut verirdi (sf. 50).

* *Carma*

Öğütülmüş buğday ya da arpadan yapılmış içecek.

Ortalık biraz yatışınca yanımdaki genç küreğinin üzerine sıkı sıkı basarken bana yandan bakarak: 'Susadım, carma içsek nasıl olur? dedi, yavaşça (sf. 41).

Beyşembi bizim çadırı Karkıra'ya götürünce, kendimize geçici olarak küçük bir çadır yapmıştık. Ocağın kenarına dizilmiş, akşam carmamızı içmek için oturmuştuk (sf. 46).

*** Kımız**

(Kırgız Türkçesi: кымыз), kısrak sütünün fermente edilmesiyle elde edilen geleneksel içecek. Türkistan bozkırlarında yaşayan Türkler ve Moğollar arasında önemli bir içecektir. Süt şekerince zengin olan kısrak sütünden imal edilen kımız, Türklerin kadim içeceği.

Çonkol, Kırgızların yemeklerine alışmıştı. Önüne semiz bir kuzu eti geldi. Etin yanında yağda pişirilmiş ekme ve kımız da vardı (sf. 41).

* *Tokoç*

Yağda pişirilmiş ekmek.

Bekkul beni görür görmez daha yaklaşımadan:

- *Biz Başarin'in evinde tokoç yedik, diye müjde verdi.*
- *Ne götürmüştünüz dedim.*
- *Böğürtlen.*
- *Ne kadar tokoç verdi, dedim merakla."*

* *Tuzlanmış et*

Yemekler azdı. Bize doğru düzgün yemek vermiyorlardı. Bir gün öyle canımıza tak etti ki, çadırdaki direklere asılı duran etlerden kesip alarak ateşte pişirip yedik. Yatma vaktiydi. Çadırın içindeki üç direkte tuzlanmış etler asılı duruyordu. Yarı don haldeydi. Camat

çizmesindeki sakladığı bıçağı çıkarıp etlerin uçlarından kesip alırken bana bakarak: 'Cimri kadın bunlardan bütün bir kış boyu bir dilim bile vermedi.' dedi (sf. 99).

Yeme içme canlı devamlılığını sağlayan birincil faktörlerdendir. Yoksulluğun tüm çıplaklığıyla ortada olduğu Türkistan ve Elebayev'in köyünde bir insanın tika basa karnının doyduğu çok rastlanan bir durum değildir.

Et ve kıymız bugün de Kırgızlar için vazgeçilmezdir. Fakat o dönemde bugünkü gibi yemekten zevk almak amacıyla değil, açlıktan ölmek için bunlara ihtiyaç duyulmuştur.

Giyim-kuşam kültürüne dair izler

*** Eleçek¹¹**

Bu, öylesine derin bir düşüncedir ki; Eleçek sadece kadınların başını kapatmaları ya da soğuktan korunmaları için değildir. Eleçek, yeni doğan bir bebek için hemen oracıkta kundak bezi yapıldığı gibi sahibi ya da ölen biri için de kefen olarak kullanılır. Yani Kırgız Türk'ü kadınlar doğacak bebekleri için kundak bezini de öldükten sonra sarılacakları kefenlerini de yanlarında taşır. Bu durum bize Kırgızların ne derece zengin bir hayat tecrübesine sahip olduklarını göstermede küçük bir örnek olarak yeter. Bunlar, pek çok kültürel zenginliğin ve fikri olgunluğun Kırgızlarda ne derece kuvvetli olduğunun göstergesidir.

Benim girdiğim ilk odada yeşil renkli kaftanını üzerine örtmüş bir hanım oturuyordu. Başında büyükçe bir eleçek vardı. Bu bayanın evin hanımı olduğunu anladım (sf. 15).

Ressam Tacigül Küntüz'e ait bir yağlı boya 60x80 çizimi.

¹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=kkjyzcOJAZs>

* *Boz kalpak*

Kırgız kalpağı, ilk bakışta sıradan, sıcakta güneşten, soğukta rüzgârdan koruyan ince bir baş giysisi olarak düşünülebilir. Oysa kalpağın her rengi her motifi bir şeyleri anlatır. Kalpak birbirine denk gelen aynı dört kenardan oluşur. Her kenarı insan hayatının dört kaynağı su, hava, ateş ve toprağı anlatır. Tam önündeki simetrik motif Manas motifi adına sahiptir. Dört kaynağın birleştiğı yerden çıkan çizgiler ışığı anlatır ve insanın beynine akıl, kuvvet verir derler. Kalpağın beyaz rengi masumiyeti, tazeliğı sembolize eder ve beynin yani insanın düşüncesinin de kirli olmadığını ifade eder. Kırgızlar çocuğuna 13-14 yaşına gelene kadar yeşil kenarlı kalpak giydirerek çocuğun doğayla yeni tanıştığını söylemek isterler. Sonra kırmızı kenarlı kalpağa geçerler. Kırmızı kenar delikanlının artık evliliğe hazır olduğunu anlatır. Ve başka köyden gelen kırmızı kenarlı kalpak giyen delikanlıyı görünce yengeler kızları saklamaya başlamışlar. Yani delikanlının kendisine eş aradığını hemen herkes anlarmış. Sonra erkek yeni evlendiğinde gelin tarafı on siyah kenarlı kalpak giydirir. Köyün saygıdeğer nüfuzlu adamına köylüler bembeyaz kalpak giydirir ve ona her yerde her zaman yer verilir, saygı gösterilir. O adamın çok sabırlı ve adil olduğu düşünülür. Halk başkanları ise “Bakay” kalpağını giyerler. O kalpağın ucu sivri ve kalpaktaki mücevherlerle işlenmiş motifin güzelliğı onun ne kadar kuvvetli, zengin ve akıllı olduğunu anlatır. Sadece giysi olarak değil küçük hediyelik eşyalar şeklinde de üretilir. Bu nedenle eskisi kadar şık ve fonksiyonel kullanılmasa da tören ve düğünlerde takılır. Onun için kültürümüzün bir parçası olan kalpak henüz önemini kaybetmemiştir. 2011 yılından itibaren her yıl Kırgızistan’da 5 Mart’ta “Kalpak Günü” olarak kutlanır.

“Asmanda carık körsön cıldız dep bil, Ak Kalpak kiygenderdi Kırgız dep bil” (Gökyüzünde aydınlık görsen bil ki yıldızdır, Ak Kalpak giyen görsen bil ki Kırgız’dır.” (Tarlacı, 2018: 108).

O geldiğinde vakit epey ilerlemişti. Başında yırtılmış boz kalpak, üzerinde uzun siyah kaftan, ayağında ise alçak tabanlı Kaşgarlılara özgü çizmesi vardı. Bu ayakkabı onun Kaşgar'da kaldığının kanıtıydı (sf. 21).

Bir tek başındaki, kuzu derisinden yapılmış Kırgız kalpağı vardı. Bu sefer askere alınanların hepsini bu şekilde giyindirmişler. Bu, Kırgızlardan alınan asker olduğunun işareti gibiydi (sf. 31).

*** Tebetey**

Kuzu postundan yapılmış kışın giyilecek erkek baş giysisi. Tebeteyi eskiden genelde elli yaş üstü erkekler takardı. Bu başlık kış mevsiminde giyilmekteydi. Eskiden halk ve çobanlar koyunun yünlü derisinden Tebeteyler giyerken, kağanların sansar kürkünden, orta sınıf yöneticilerin ise tilki kürkünden yapılmış Tebeteyler giydiği bilinmektedir (Abramzon, 1971: 125). Tebeteyler değerli kürklerden dikilir. Bu kürkler yaklaşık 20 cm yüksekliğinde baş çevresine göre ayarlanmış dikdörtgen parçadan oluşur. Üstü kare şeklinde olup genellikle siyah renkli kadife kumaştan dikilir, kumaşın üzeri geometrik şekiller verilerek dikişleriyle süslenir. Sıcak tutması için iç kısmı kapitone kumaş ile astarlanır. Tebetey günümüzde yalnızca özel günlerde değil günlük hayatta da halen Kırgız erkekleri tarafından giyilmekte ve kabul görmekte olan geleneksel bir başlıktır.

Colaman'ın az önünde olup bitenlerden haberi bile yoktu. O, ağzını yüzünü olabildiğince kapatmış tebeteyini gözüne kadar indirmiş, yere bakarak geliyordu.

Bağırdım ya! Tebeteyini gözlerine kadar indirmişsin, beni duymadın. Üç tane kurt vardı. Ben bağırdıktan sonra biri kaçtı... (sf.108).

Müzik kültürüne dair izler

Her milletin kendine has tınısı, ezgisi vardır. Türkler için ise doğanın sesleri, gırtlak müziği, şaman ayinleri esnasında mırıldanılan sözlere katılan ahenk müziğın Türkler için değer verilen bir sanat olduğunu gösterir.

Beşsembi ile ben öğlene doğru odun getirmek için kahverengi öküze binerek dağa gittik. Giderken her zamanki gibi Beşsembi bağırarak şarkı söylüyor. Böyle durumlarda tekrar tekrar söyleyeceği bir şarkısı vardır. Bu şarkı benim kulaklarıma da sinmişti:

“Güzele güzel derlermiş,
Güzelliği yok olsun.
Âşık edip kendine çile çektirir.
İyiye, iyi derlermiş,
İyiler de yok olsun,
Yalvartır çile çektirir... (sf. 33).

Kendimi özgürlüğe ulaşmış biri gibi hissettim. Az ileride Kızıl Çor Çon Kurman:

Aksu'nun başı balgındı,
Ak Baytal, Kensu serindi.
Söylemeden edemem,
Âşıklıktan derdimi (sf. 52).

Kadının oğlu bize eğlence olurdu. Bazen öküzüne binip giderken Camat ve ben onun önünü keser şarkı söyletirdik. Çocuğun dört beş tane şarkısı vardı:

Aniden geldim ben bu mekâna,
Fakirler köle oldu birer zengine.
Yetimler, dullar kaldılar arada,
Biz kaldık bu sene ıssız ovada... (sf. 100).

... Camat da onlarla beraber 'Kırgızca söyle.' dedi bana bakıp gülümseyerek. Hepsini bastırınca yapacak bir şey kalmadı, bir şeyler söylemeye çalıştım:

Gözlerimin ferisi kaçtı,
Güzel günler gelecek mi?
Kime söylerim, kim dinler,
İçimdeki dertlerimi.
Her birimiz bir tarafta,
Şaşırıp kaldık her yerde.
Böyle çaresiz kalınca,
Kimden gelir bize fayda? (sf. 101).

Caparbek'in bozkırı yankılatarak söylediği hem hüznün hem şevk dolu ezgileri, kalplerimizin çarpmasını hızlandırıyordu. Caparbek genelde Kırgızca türküler söylerdi:

Heey, hey,
Sarı kaftan içinde,
Terlesin yiğit ölmesin.
Birini birine kırdırıp,
Niye yaratmış insanı...”

Bu türkülerin bazıları insana mutluluk veriyor gibi olsa da, aslında onun içindeki dertleri dile getiriyordu. Caparbek türküsünü söylemeye başlayınca hüznümüz aynıymış gibi gelirdi. Başka bir türküde:

Ak pelin kuuray¹² dağda var.

Ak renkli koç sürüde var.

Karşıma çıkacak talih yok,

Benim gibi garip nerede var? derdi.

Müzik, içerisinde bir milletin acılarını, sevinçlerini, tarihini, geleneklerini, yüreğinin tam ortasından geçenleri farklı tımlarla dile getirdiği büyük bir hazinedir.

Kalıp sözler, dua ve bedduaaya dair izler

Burmake Ana olayı anlayınca ‘tek inekle öküzümüze göz dikiyorsan, çoluk çocuğunun gününü görme. Yetimlerin vebali uyutmasın inşallah.’ diyerek beddua üzerine beddua etti. ‘Atlar tepişir, arada eşekler ezilir. (Эки дөө кагыуца, орто жерде кара чымын кырылат) dedikleri gibi karnı tok insanların yaptıklarını aç insanlar çekiyordu) (sf. 37).

Burmake Ana ‘şu kâfire biraz daha ilave etsene!’ dedi, Canımcan’a bakarak. Canımcan sinirlenerek yerinden kalkıp suyu üzerine çıkmış carmadan süzgeçle alır gibi yaparak ‘Al gözü kör olasıca!’ diye Bekdayır’ın kâsesine doldurmuş gibi yaptı. Peşinden de ‘Geberip gidesiceler, bunlar köpek canlılarmış! Allah bunları neden görmüyor?’ diye beddua saydırdı (sf. 83).

Gece sığırımızı çalmışlar! Gece avluda nöbet sırası Canımcan’daydı. O bir ara çocuğunu emzirmek için içeriye girmiş, çocuğunu emzirirken beşiğe dayanarak uyuya kalmış. ‘Deve girse gözükmez’ bir tepenin üzerine yerleşmiştik (sf. 87).

Fazla içmeyin hasta olursunuz, diyor delikanlı bize. Suyu doyduktan sonra kenara çekilen Burmake Ana: ‘Allah ömür versin, hayatında hiç kötülük görme oğlum! Biçare gariplerin sevabını aldın’ diye dua etti (sf. 88).

İşten her dönüşümde kardeşimi bozarmış damın duvarına yaslanarak yalnız kalmış kuzu gibi sürekli ağlarken görmek artık canıma tak etmişti. Yarama tuz basılmış gibi içimi çok kere acıtmıştı. Üzüntüm yüreğimde nasır bağlamıştı... (sf. 111).

Belki bu da Bizim Isık-Köl’ü arzuladığımız gibi Urumçi ve Kulca’ya ulaşmak için can atıyordur. Herkesin dileği kendine kutsal (sf. 151).

Kalıp sözler içerisinde dua, beddua, deyim, atasözü gibi dil zenginliklerini barındıran türdür. Romanda özellikle Burmake Ana’nın söylediği dua ve beddualara sıkça rastlarız.

¹² İçi kof bir bitkidir.

Kap kacağa dair izler

* Çanaç

Halk ona açgözlü Karpık, kımızını kışkandığı için çadırını halktan uzağa kuruyor, derlerdi. Halkın dediği kadar vardı. Çadırını halktan biraz uzağa kurar, kısıraklarını sağar, her gün elde ettiği iki üç çanaç¹³ kadar kımızı atına yükleyerek güneyde kurulan Karkıra pazarına götürür satardı (sf. 39).

Eski devirlerde at ile uzun mesafelere gidileceği zaman kişi yanına içi kımız dolu çamaç alırdı. Kırgız edebiyatı metinlerinde çokça tasvir ifadelerde kullanılmıştır.

At ve koşum takımlarına dair izler

* Kamçı

Allah'ın cezası köpek, seni şimdi burada öldüreceğim diyerek yerinden kalkıp girişte asılı duran kamçısına yöneldi (sf. 51).

¹³ Kımız koymak için büyükbaş hayvan derisinden yapılmış bir tulum.

At, çağlar boyunca savaşlarda, avlanmada (bürküt avcılığı gibi), oyunlarda (gökbörü, oğlak çekiş, okçuluk gibi) kullanıldığı gibi günlük hayatın olmazsa olmazlarından olmuştur. Bugün de hâlâ bozkır yaşamını devam ettirenler için at önemini korur. Atın böylesine önemi varken elbette at ile ilgili söz varlığı da dil ve edebiyata yansımıştır. Türkmen Türklerinde Ahal Teke adı verilen at adeta Türkmenistan'ın simgesi gibidir. Kırgız Türkleri at üzerinde oynanan oyunları en canlı devam ettiren Türk boylarındandır. Kırgızistan'da atın koşum takımları gerek ihtiyacı karşılamak gerekse süs maksadıyla hediyelik eşya olarak satılır. Bunlardan biri de kamçıdır. Ciddi bir süslemecilik snatı ile yapılan kamçı ve koşum takımları vardır.

Bitki kültürüne dair izler

*** Sırganak**

Bu bitki Türkiye Türkçesinde Deniz İğdesi, Deniz Akdikeni, Toparлак Dut Çalı; Kırgız, Başkurt ve Tatar Türkçesinde Сырғанак (sırganak) olarak geçer. Bu bitkiden Gılgamış Destanı'nda bahsedilmiş, tarihte hekimliğin yanı sıra ordu ve atların beslenmesinde kullanılmıştır.

Bu yörenin dağları yüksekti, bundan dolayı kışın otlarını sırganak yapıp taşıyorlardı. Sırganak toplanarak bir yere yığılmış otların üstüne çıkıp dirgenlerle bir miktar koparıp iplerle bağlanan kısmına deniliyordu...

Elimdeki dirgenim ile sırganacağımın ipini sıkıca tutup o yükseklikten kendimi bıraktım. Aşağıya doğru hızla kayarken kışım olabildiğince üşüyordu (sf. 77).

* Çıgdan

Ben yaklaşık 'Burmak Ana bir kap buğday versin!' diye beni gönderdi, dedim, yaşlı kadının yüzüne bakmadan. Yaşlı kadın bir anlığına çıgdan¹⁴ tarafına bakar gibi yaparak 'Yok.' dedi (sf. 8).

* Ravent kökü

Siroz ve vereme, bağırsak tembelligine, sindirim sistemini düzene koymaya, iştah açmaya, uyarıcı olarak, mide-bağırsak gaz ve şişkinliklere, karaciğer hastalıklarına, egzamaya, sedef ve kurdeşene, romatizmaya, siyatik ve mafsals ağrılarına, kulunçlara ve kuvvet vermeye iyi gelir. Müshil olarak da kullanılır.

Ruslara dağdan ravent kökü toplayıp getirirseniz size ekmek verirler, dedi:

- Ravent kökü nerede oluyor? dedik. Iymankul ve ben geleceğimizi ravent köküne bağlayarak köknar kaplı dağa doğru yola koyulduk. O, göğe yükselen tepelere gidiyorduk! (sf. 116-117).

Doğayla içiçe olan Türkler bilhassa tıbbi durumlar için bitkilerden faydalanmıştır. Bunun dışında yemek yapımında da bitkilerden faydalanılmıştır. İçerdiği kök boya sebebiyle de özellikle dokuma alanında en gerekli malzeme olmuştur.

Sonuç

Bugün çağdaş Kırgız edebiyatının ilk romanı olarak ele alınan ve yazarın kendi hayatından izlere sıklıkla yer verdiği Uzun Yol (Uzak Col) romanı Kırgız edebiyatı için bazı konularda tarihi öneme sahiptir. 1916'da ölümlerle ve hastalıklarla sonuçlanan Ürkün olayını anlatması

¹⁴ Çiy: Uzun boylu, sert gövdeli bir ottur. Saplarından hasır yapılıdır. Bu hasırdan yapılan perdeye çıgdan denir. Bu perdeler Kırgız çadırının sağ tarafında bulunur. Onun arkasına mutfak eşyaları ve erzak koyulur.

bir nevi bu olayın tarihi boyutunu ortaya koyma amacı taşır. Kırgızların Çarlık rejimi ile olan mücadeleleri yine tarihi açıdan öneme sahiptir. Yazar, içinde bulunduğu zor şartları yazarken karşımıza net bir Kırgız hayatı ve Kırgızların durumu tablosu koyar. Bu tabloda acı vardır; hüznün, ölüm, hastalık, yokluk, açlık ve dahası gibi.

Mukay Elebayev de isyanı yaşayan dönemin Kırgız yazarlarından. Küçük kardeşi Bekkul ile Çin'e kaçarken, kardeşi açlık, soğuk, hastalık gibi nedenlerden dolayı hayatını kaybetmiştir. Mukay, Çin'de zalim bir adamın yanında iki yıl çalışmış, buradan kaçarak kurtulabilmiştir. Bu yıllarda başından geçirdiği zor günleri "Uzak Yol" "Fırtınalı Günler" ve "Zor Zaman" gibi eserlerinde yansıtmaya çalışmıştır (Şahan, 2016: 165).

Üzerinde çalışmış olduğumuz konu, eserde yer alan kültürel öğelerdir. Türk Dil Kurumunun sözlüğünde Fransızcadan geldiği belirtilen kültür kavramı şöyle tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2005): "1. Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunların yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın ve doğal toplumsal çevresine egemenliğin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin. 2. Bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü. 3. Bireyin kazandığı bilgi." (Karşlı, 2016: 41).

Bir milleti var eden kültürel zenginliğidir. Kültür, insanları bir arada tutar. Örneğin çadır kültürü aileyi, oba kültürü bir kabileyi, vatan ise bir milleti bir arada tutan en büyük sebeptir. Bu romanda da Kırgızların hayatı ve başlarından geçen sıkıntılar yazar ve olayların mağduru tarafından ele alınmış ve içeriği acıyla yoğrulmuş bu roman vücuda gelmiştir.

Günümüz Kırgızistan'ı 1991'de bağımsız olmuş ve bugün kültürlerine sıkı sıkıya bağlı olan Türk ve dünya devletidir. Her sene gerek Kırgızistan'da gerekse Kırgızistan dışında Kırgız kültürünü yaşamak ve yaşatmak için irili ufaklı binlerce etkinlik yapılmaktadır.

Romanını incelediğimiz yazar Mukay Elebayev, 1943 yılında 2. Dünya Savaşı'na katılır ve 1944'te vefat eder.

Kaynakça

ABRAMZON, S., M., (1971) Киргизы И Их Этногенетические И Историко-Культурные Связи (*Kırgızlar Ve Onların Etnik, Genetik, Tarihi ve Kültürel Bağlantıları*), Kırgızistan Basım Evi, Bişkek Kırgızistan.

ANTIPINA, K.; KÖÇKÜNOV, A.; *Kırgızların Milli Giysileri*, Da Yayınları, Kırgızistan, 2004.

GÖMEÇ, Saadettin (2003) Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi. Ankara.

GÜLBEYAZ, K., *Kırgız Halkoyunları ve Giysileri*, Akademik Bakış Dergisi Sayı: 38, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız - Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat - Kırgızistan, 2013.

KARSLI, Ömür (2016). Ernst Cassirer’de Kültürün Anlamı, JOMELIPS, Cilt 1, Sayı 2, Sayfa: 38-59, Kış.

KÜÇÜKMEHMETOĞLU, Ömer (2016). Kırgız Edebiyatının Önemli Romanı “Uzun Yol” Ankara’da Bengü Yayınları Arasında Çıktı, Köroğlu Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi, Yıl 2, Sayı 10, Haziran, sf. 36.

MALİKOV K. (1937) Uzak Col Tuuarluu Kızıl Kırgızistan/ Malikov K.- Uzun Yol Romanı Hakkında, Kızıl Kırgızistan Gazetesi 4 Kasım 1937 sayısı.

Mukay Elebayev, *Узак Жол* (Uzak Col); (Çev. Mayramgül Dıykanbayeva; *Uzun Yol*, Bengü Yayınları, Ankara, 2015.

SÖYLEMEZ, Orhan; AŞLAR, Halit (2011). Kardeş Kalemler, Yıl: 5 / Sayı: 58 / Ekim.

ŞAHAN, Hüseyin (2016). 1916 Ürkün Hadisesinin Kırgız Edebiyatına Yansımaya Genel Bir Bakış, Alato Academic Studies. № 1.

TANRISEVER, Serap; AMANBEK KYZY, Zhyldyz (2015). *Kırgızistan Geleneksel Erkek Başlıkları*, International Journal of Science Culture and Sport, July.

TARLACI, Onur (2018). Başdaş, Cahit; Kutlu, Abdulmukaddes, “Kırgız Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi”, Paradigma Akademi, İstanbul, Eylül 2016.; Millî Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, Sf. 108-110.

E-KAYNAKÇA

http://portal-od.com/load/kukhni_narodov_mira/kirgizskaja_kukhnja/lepehka_tokoch/55-1-0-990 (Erişim tarihi: 19 Şubat 2020, Saat 22.35).

http://www.iscsjournal.com/Makaleler/1737111695_si3_72_353.pdf (Erişim tarihi: 19 Şubat 2020, Saat 22.35).

<http://www.turkceogretimi.com/Yaz%C4%B1%C4%B1-anlat%C4%B1m-Kompozisyon-Ornekleri/article/374-kirgiz-kalpigi-gulzada-kasimova/23> (Erişim tarihi: 19 Şubat 2020, Saat 22.35).

<https://www.ayb.org.tr/index.php/yayinlarimiz/270-zor-zamanlar> (Erişim tarihi: 19 Şubat 2020, Saat 23.35).

<https://www.alaturka.info/tr/yasam/flora/1930-yalanc-igde-c-c-rgan-otu-yer-igdes-dag-igdesi-deniz-akdiken-yabani-igde> (Erişim tarihi: 19 Şubat 2020, Saat 22.35).

<http://www.brandacadir.net/genel/turklerde-cadircilik/> (Erişim tarihi: 19 Şubat 2020, Saat 23.15).

http://www.kardeskalemler.com/ekim2011/mukay_elebayevin_hayati.htm (Erişim tarihi: 19 Şubat 2020, Saat 23.35).

<https://satirarasiedebiyat.wordpress.com/2018/03/17/uzun-col-uzun-yol/> (Erişim tarihi: 19 Şubat 2020, Saat 22.35).

<http://www.mangala.blogcu.com/%7D> (Erişim tarihi: 19 Şubat 2020, Saat 22.35).

EXTENDED SUMMARY

In the years of formation of prose types in modern Kyrgyz literature, writers gave mostly autobiographical works. Mukay Elebayev's "Long Way" novel is also an autobiographical novel. The "Long Way" novel has a special place among the author's prose works. The author started writing this novel in January of 1934, completed it in October of 1935, and published it in 1936. Elebayev especially characterizes this work as "the first book of the novel". This indicates that the author also plans to write the second book. Author of the first assessment of the novel, Malikov "History looks like a novel." he said.

Elebayev is a writer who publishes verbal literature products and carries out activities to offer them to the public. Between 1937 and 1939, he served as literature editor in Kyrgyzstan State Printing House. During this task, he publishes the Kyrgyz epics such as Sarinci-Bököy, Kococaş, Kurmanbek, Er-Töştük, and carries out the compilation of the Kyrgyz proverbs. Elebayev states that folkloric materials are a nation's treasure and should be published and presented to the public.

Elebayev is a writer who fits a short life as well. Moreover, this novel is the first novel of Elebayev and contemporary Kyrgyz literature. The Long Way, which the author wanted to call the name "In the Previous Days" and then "In those Days", was published in Samarkand in 1936. Mukay Elebayev started writing the Long Way in January 1934 and finished it on November 2, 1936. The novel tells about the Kyrgyz's uprising against Russian rule in 1916 and the immigration of the people to China. In the novel, the narration is expressed in the axis of the author's own family and immediate environment. The work has the feature of a historical novel. The plot of the novel is taken from the Kyrgyz life itself. In the novel, the writer works not only with his family and his own, but also the history, social situation, disasters and difficulties of the Kyrgyz people in his work with a realistic approach. Sad events, tragic lives, people suffering from torment are skillfully told. The novel consists of 27 chapters, there are links between each chapter.

The Long Way (Uzak Col) novel, which is considered as the first novel of contemporary Kyrgyz literature and where the author often includes traces from his own life, has some historical significance for Kyrgyz literature. Describing the event of Ürkün, which resulted in deaths and diseases in 1916, is in a way to reveal the historical dimension of this event. The struggles of the Kyrgyz with the Tsarist regime are still historically important. The author puts a clear picture of the Kyrgyz life and the situation of the Kyrgyz as we write the difficult

conditions he is in. There is pain in this picture; such as sadness, death, illness, absence, hunger and more.

Mukay Elebayev is one of the Kyrgyz writers of the rebellion period. While he was fleeing to China with his younger brother Bekkul, his brother died from hunger, cold, illness. Mukay worked with a cruel man in China for two years and escaped from here. In these years, he tried to reflect the hard days he had spent in his works such as "Far Road", "Stormy Days" and "Hard Time" (Şahan, 2016: 165).

The subject we are working on is the cultural elements in the work. In the dictionary of the Turkish Language Institution, the concept of culture, which is stated to come from French, is defined as follows (Turkish Language Association, 2005): "1. All the material and spiritual values created in the process of historical, social development, and the tools used to create them, convey them to the next generations, show the measure of sovereignty to the human and natural social environment, hars, crop. 2. A whole set of works of thought and art specific to a society or a community. 3. Information that the individual gained." (Karşlı, 2016: 41).

It is the cultural wealth that creates a nation. Culture keeps people together. For example, tent culture is the biggest reason that holds the family, oba culture, a tribe, and homeland a nation. In this novel, the life of Kyrgyz and the troubles that went through them were handled by the victim of the writer and the events and this novel, whose content was painfully kneaded, came to the body.

Today, Kyrgyzstan is a Turkish and world state that became independent in 1991 and is closely connected to its culture today. Every year, thousands of events, large and small, are organized to live and keep the culture of Kyrgyz both in Kyrgyzstan and outside Kyrgyzstan.

The author Mukay Elebayev, whose novel we have studied, participated in World War II in 1943 and passed away in 1944.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 10-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 25-02-2020

Araştırma Makalesi / Research Article

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 109 -118.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 109 - 118.

Kırgız Atasözlerinde Diğer Toplumlara İlgili Kullanımlar

Hilal ÇAĞLAR¹

Özet

Her toplumun kültürünü, geleneklerini, zihniyetini yansıtan şarkılar, bilmece, fıkralar olduğu gibi atasözleri de vardır. Bilinmeyen zamanlarda bilinmeyen kişiler tarafından oluşturulan atasözleri nesilden nesile sözlü olarak aktarılmıştır. Atasözleri, toplumların yüzyıllar içerisinde edindikleri tecrübelerini belirten gelecek nesiller için bir yol gösterici sözlerdir. Günümüze kadar atasözleri üzerine felsefe, folklor, psikoloji vs. birçok alanda araştırmalar yapılmıştır. Bilindiği gibi sözlü kültür ürünleri toplumların başından geçmiş derin izler bırakan olayları da yansıtmaktadır. Bu açıdan tarihi bulguları doğrulamada da zaman zaman sözlü kültür ürünlerine başvurulabilir. Toplumların geçmişte birlikte yaşadıkları veya ilişkide buldukları diğer toplumlarla ilgili tecrübeleri ve kendi iyi veya kötü yönlerini de atasözleri içerisinde bulmak mümkündür. Genellikle atasözlerinde toplumların ilişkileri üzerinde fazla durulmamıştır. Oysa yazılı tarihin bulunmadığı dönemlerde insanlar diğer toplumları da sözlü kültür ürünleri sayesinde tanımışlardır. Kırgızlar da diğer toplumlarla olan ilişkilerini sözlü kültür ürünlerine ve atasözlerine taşımışlardır. Bu makalede Kırgız sözlü kültüründeki diğer toplumlarla ve kendileriyle ilgili atasözleri tespit edilmiştir. Bunun için atasözleri sözlükleri taranmış ve bunun sonucu saptanan veriler toplumlara göre sınıflandırılmıştır. Ayrıca tespit edilen atasözlerinin oluşmasındaki tarihî veya sosyal nedenler de ulaşılan bilgiler ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler; Atasözleri, Çin, Kalmuk, Kazak, Kırgız, Nogay, Özbek, Sart.

Proverbs For Told To Other Communities In Proverbs In Kyrgyz

Abstract

There are fairy tales, riddles, legends and proverbs that reflect the culture, traditions and mentality of every society. Proverbs created by unknown people at unknown times were verbally passed down from generation to generation. Proverbs are a guiding word for future generations, stating the experiences of societies over the centuries. Until today, philosophy, folklore, psychology etc. on proverbs. Research has been done in many fields. As it is known, oral culture products reflect the events that have left deep traces in the societies. In this regard, oral culture products may be used from time to time to confirm historical findings. It is possible to find the experiences of the societies about the other societies that they have lived with or in the past and their own good or bad aspects in proverbs. Atasözlerinde toplumların ilişkileri fazla vurgulanmaz. However, in times when there is no written history, people have recognized other societies thanks to oral cultural products. Kyrgyz also carried their relations with other societies to oral cultural products and proverbs. In this article, proverbs about other societies in Kyrgyz oral culture and themselves have been identified. For this purpose, the proverbs dictionaries were compiled and the data determined as a result were classified according to the societies. For this purpose, the proverbs dictionaries were compiled and the data determined as a result were classified according to the

¹ Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi. İletişim: hilalcglar94@gmail.com.

societies. In addition, historical or social reasons in the formation of proverbs determined were tried to be revealed in the light of the information obtained.

Key words: Proverbs, China, Kalmyks, Kazakhs, Kyrgyzs, Nogays, Uzbeks, Sarts.

Giriş

İnsanların uzun yıllar sonucu elde ettikleri tecrübeleri kısa ve akılda kalıcı biçimde anlatan öğüt verici söz birliklerine atasözleri denmektedir. Atasözleri, sözlü ve yazılı edebi ürünler sayesinde ortaya çıkar ve yayılırlar (Çobanoğlu, 2004, s. 9). Belirli bir konu sınırı olmayan atasözlerine insan hayatındaki her şey konu olabilir. Atasözleri çoğunlukla buldukları toplumun özelliklerini taşırlar, toplumun yaşayış tarzını, kültürünü, medeniyetini, psikolojisini, felsefesini, dünya görüşünü, ahlak değerlerini vs. birçok özelliği yansıtmaktadırlar. Ayrıca toplumların tarihinde derin iz bırakan olaylar ve diğer toplumlarla olan ilişkileri de atasözlerine ve diğer sözlü edebiyat ürünlerine yansımıştır. Atasözleri günümüze kadar birçok alanda araştırma konusu olmuş ve farklı açılardan incelenmiştir.

Kırgız atasözleri derleme çalışmaları 1922 yılında başlamıştır, bu alanda Kayım Miftakov, Konstantin Kuzmiç Yudahin, Bübü Kerimcanova, Saparbek Zakirov vs. gibi isimler atasözleri üzerine yaptıkları araştırmalarla önemli bir yer tutmaktadır (Abdubaliyeva, 2008, s. 1). Hunlar devrinden beri var oldukları bilinen, Çin kaynaklarında adı geçen Kırgızların (Barthold, 1927, s. 33) atasözleri de çok köklü ve konu bakımından oldukça zengindir. Uzun tarihleri boyunca farklı toplumlarla ilişki içerisinde olmuştur. Bu toplumlarla ilgili edindikleri tecrübeleri ve gözlemleri de genç nesillere gerek destanlarla gerek ise atasözleri gibi sözlü kültür ürünleriyle öğütlemişlerdir.

Tarih, etnoloji araştırmaları için atasözlerini ve diğer sözlü kültür ürünlerini karşılaştırmalı inceleme toplum ilişkilerini ortaya çıkarmada yardımcı olabilir (Abdubaliyeva, 2008, s. 1). Bu sebeplerle çalışmada Kırgız toplumunun ilişkide bulunduğu halklarla ilgili ve kendi ile ilgili oluşturduğu atasözleri ele alınacak ve bu atasözlerinin oluşumun sebebi elde edilen bilgiler ile açıklanmaya çalışılacaktır. Veriler, Muhamed İbrahimov'un "*Kırgız Makal-Ilakap, Uçkul Sözdörü*" sözlüğünden ve Konstantin Kuzmiç Yudahin'in "*Poslovitsı i Pogovorki Kırgızskogo Naroda*" adlı sözlüğünden elde edilmiştir.

Çalışma konusunu oluşturan Kırgızlarda toplumlarla ilgili atasözlerinde tespit edilenlerin çoğunluğunu Orta Asya'daki toplumlar oluşturmaktadır. Değerlendirmelerin içerisine eksik ve iyi yönlerini eleştirmeleri sebebiyle Kırgızlarla ilgili olanlar da dâhil edilmiştir. Saptanan toplumlar; Çin, Kazak, Kırgız, Kalmuk, Nogay, Özbek, Sartilardır. Araştırma, Kırgızların geçmişte hangi toplumlarla etkileşim içerisinde olduğu, kendilerinin ve diğer toplumların

sosyal yaşamları ve geçmişte var olan fakat tarihî dönem içerisinde asimile olmuş yahut yok olmuş toplumlar hakkında da bilgi edinilmesine olanak sağlamaktadır.

Çinlilerle ilgili atasözleri

Arkeolojik kalıntılara göre Çin tarihi MÖ 2000 yılında başlamaktadır (Çandarlıoğlu, 1993, s. 321-323). Aynı coğrafi bölgeyi paylaşmaları sebebiyle Türkler ile Çinliler yüzyıllardır mücadele içerisinde olmuşlardır ve bu mücadele bilindiği üzere günümüze kadar taşınmıştır. MÖ 60'lı yıllara kadar Hunların güvenilir tebaası olarak bilinen Kırgızların ilk Çin ile mücadelesi de bu MÖ 90'lı yıllarda gerçekleşmiştir (Osmonov, 2013, s. 152). Çin'in yayılcı politikası yıllarca devam etmiştir ve Çin'e yakın komşuluğu bulunan Kırgızların mücadelesi hep devam etmiştir.

Кытай кыйнаганына төө кайтартат (İbragimov, 2005, s. 326).

Çin işkence ettiğine deve baktırır.

Bu atasözünde anlatılmak istenen de bu mücadeleler ile ilgilidir. Çin'in işkencelerine atıfta bulunmaktadır. Çin'e esir düşen Kırgız Türklerinin belki de o dönemde en zor işlerden biri sayılan deve bakımını ve gütmeye işini yaptığını anlatmaktadır. Bilindiği gibi develer önden yön verilmedikçe kervanda ilerlemezler ve yaklaşık 5-6 km hızla yürürler.

Kalmuklarla ilgili atasözleri

Farklı Moğol topluluklarının bir araya gelerek oluşturdukları Oyratlar içerisindeki Torguutlara Türkler ve Ruslar *Kalmuk* adını vermişlerdir (Berber, 2015, s. 363-364). Bazı kaynaklara göre bu isim Batı Moğolları ve Teleüt Türklerine Şamanist kaldıkları, Müslüman olmadıkları için verilmiştir (Yücel, 2001, s. 267).

Kalmuklar, 1635 yılında Orta Asya'da Cungar Hanlığı'nı kurmuş ve buradaki Kırgız, Kazak, Uygur halklarını yağmalamışlardır (Kırgız Tarihi Kısaça Entsiklopediya , 2003, s. 96). Bu yağma ve dinlerinin farklı olması gibi etkenler sonucu Kalmukların Kırgızlar arasında çok sevilmediği yorumu yapılabilir. Nitekim aşağıda belirtilen Kırgız atasözlerinde de bu durum rahatlıkla görülebilir.

Анжиянда суур семиз десе Бээжиндеги калмак тамшанган экен (İbragimov, 2005, s. 52).

Andican'ın su samuru semiz demişler, Pekin'deki Kalmuk'un ağzı sulanmış.

Burada yağmacı olarak tanıdıkları Kalmukların açgözlülüğü vurgulanmaktadır. Kırgızların ya da diğer kavimlerde iyi olan bir şey varsa Kalmukların bunlara göz diktiği ve elde etmek için

harekete geçecekleri söylenmek istenmiştir. Bu atasözünün bir anlamda gelecek nesillere uyarı niteliğinde olduğu söylenebilir.

Калмак — кыргыз жоо болсун, кара жаным соо болсун (İbragimov, 2005, s. 252).

İsterse Kalmaklarla Kırgızlar savaşsın, yeter ki canım sağ kalsın.

Bu atasözü "Bana dokunmayan yılan bin yaşasın" anlamına gelir. Kişinini kendi çıkarları doğrultusunda olumlu sonuç vereceği takdirde gerekirse savaşın olabileceği vurgulanmıştır. Burada insanların kendi çıkarlarını ön planda tuttuğu, gerekli durumlarda kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebileceği görülmektedir.

Kazaklarla ilgili atasözleri

Kazak kelimesi Türkçede “özgür, hür adam, serserice gezen, maceracı” anlamlarına gelmektedir (Golden, 2013, s. 349). Kazakların etnik kökeni hakkındaki araştırmalar hâlâ devam etmektedir (Hitchins, 2002, s. 131). Bazı tarihçiler tarafından Kazakların, Kazakistan bölgesinde yaşayan Türklerin bir araya gelmesiyle XV. yüzyılda ortaya çıkan bir Türk kavmi olduğu düşünülmektedir (Genç, 2002, s. 145).

Kazak ve Kırgızlar coğrafi bölgeyi paylaşmaları sebebiyle yakın ilişkilerde bulunmuşlardır. Sovyet döneminde Ruslar, Kırgızları Kazaklardan ayırmak için bunları “Kara Kırgız” olarak adlandırmışlardır (Barthold, 1927, s. 104).

Казак, кыргыз жоо болсун, кара жаным соо болсун (İbragimov, 2005, s. 246).

İsterse Kazaklarla Kırgızlar savaşsın, yeter ki canım sağ kalsın.

Yukarıda Kalmuklar için de aynı atasözünün olduğu belirtilmiştir. "benim canım sağ kalacaksa isterse (birbiriyle hiç savaşmayan) Kazak ile Kırgız savaşsın" denmektedir

Кыргыз сынчы келет, казак ырчы келет (İbragimov, 2005, s. 325).

Kırgız sınçı gelir(doğar), Kazak ırçı gelir (doğar).

K.K. Yudahin'in sözlüğüne göre *sınçı* kelimesinin üç anlamı vardır: 1. *at uzmanı*, 2. *Tenkitçi, edebiyat tenkitçisi*, 3. *insanların savaşlık hassalarını atların yürüklük sıfatlarını anlayan uzman* (Yudahin , Kırgız Sözlüğü, 2011, s. 650). Verilen bu anlamlardan atasözüne en uygun olanı *tenkitçidir*. *ırçı* kelimesi için ise K.K. Yudahin iki anlam vermiştir bunlardan ilki *destancı* diğeri *şarkıcı* demektir (Yudahin , Kırgız Sözlüğü, 2011, s. 358). Burada, meydana gelen olaylar karşısında Kırgızlar hep eleştirir, oysa Kazaklar canını sıkmaz gibi bir anlam vardır.

Kırgızlarla ilgili atasözleri

Kırgızların etnik kökeni ve Kırgız adı hakkındaki etimoloji çalışmaları üzerine tartışmalar hala devam etmektedir. Çin kaynaklarında; *Ko-k'un, Chien-k'un, Chieh-ku, Chi-ku, Ho-ku, Ho-kussü, Hsia-chia-ssü* adlarıyla geçmektedirler (Golden, 2013, s. 189). Kırgız adının farklı şekillerde olması Çincenin telaffuz biçiminin değişmesi ile ilgilidir (Kıldıroğlu, 2013, s. 31).

Bazı araştırmacılara göre Kırgızlar sonradan Türkleşmiş bir kavim olarak görülmektedir (Barthold, 1927, s. 34). Kırgızların ana vatanı kimi araştırmacılara göre Yenisey, kimilerine göre ise Moğalistan'dır (Osmonov, 2013, s. 5). Bugün Kırgız halkı kuzeyinde Kazakistan; batısında Özbekistan; güneybatısında Tacikistan ve güneydoğusunda Çin bulunan Kırgızistan'da yaşamaktadırlar.

Кыргыздын шорпосу кырк жылда ооз күйгүзөт (İbragimov, 2005, s. 325).

Kırgız'ın çorbası kırk yılda ağzı pişirir(yakar).

Burada Kırgızların ne kadar intikamcı ve kindar olduğu anlatılmak istenmiştir. Kırgızlara bir yanlış yapıldığı takdirde kırk yıl geçse de onların intikamını mutlaka alacakları anlamı taşımaktadır.

Nogaylarla ilgili atasözleri

Nogaylar kimi araştırmacılara göre Türkleşmiş Mangıtlar olarak düşünülmemekte (Golden, 2013, s. 334) kimi araştırmacılara göre ise farklı soy ve kabilelerin birleşiminden oluşmaktadır (Akbaba, 2015, s. 314). Farklı toplulukların birleşiminden meydana gelen Nogaylarda devlet yönetiminde Mangıtlar olsa da nüfusun büyük kısmını Kıpçaklar oluşturmaktadır (Alpargu, 2007, s. 202).

Ногойдон насыя алсаң же айт күнү, же той күнү доолайт (İbragimov, 2005, s. 345).

Nogay'dan kredi (borç alırsan) ya bayram günü ya da düğün günü geri ister.

Burada Nogaylara güvenilmeyeceği vurgulanmıştır. İyilik yapsalar bile mutlaka karşılığını en olmadık en zor günde isterler denilmektedir.

Sartlarla ilgili atasözleri

Harezmi ülkesinde Özbek ve Türkmenlerle birlikte yaşayan Sartların Özbekler gibi Türkçe konuşan, ancak adet ve medeniyeti farklı olan şehir halkı oldukları söylenmektedir (Barthold, 1927, s. 204). Bazı araştırmacılara göre ise Babür Devleti'nde de yaşayan Sartlar Farsça konuşmaktadır (Adele, Habib, & Baipakov, 2003, s. 74). Hokand Hanlığı'nda da Özbekler

yerleşik hayat sürmüşlerdir ve göçebe yaşam tarzını sürdüren Kırgız, Kazak ve diğer Kıpçaklar Özbekleri Sart olarak adlandırmışlardır (Adle, Habib, & Baipakov, 2003, s. 80). Bu sebeple aşağıda verilen atasözlerinin gerçek Sarlara mı yoksa Özbeklere mi ait olduğu tartışılır. Genel görüş bunların aslen Özbeklere söylendiği yönündedir.

Сарт үйүн көргөндө чабат (İbragimov, 2005, s. 382).

Sart evini görünce koşar.

Yerleşik bir hayat süren Sarların evlerine ne kadar düşkün olduğu vurgulanmıştır. Diğer işlerde Kırgızlara göre belki tembel olarak görünen Sarların söz konusu evleri olduğunda ne kadar azimli olduklarına işaret edilmektedir.

Сарт санаа менен байыйт, убайым менен карыйт (İbragimov, 2005, s. 382).

Sart kuruntu ile zengin olur, vesvese ile yaşlanır.

Burada, bir Sart'ın hayatının çekilmez olduğuna işaret edilmiştir. Göçebe olarak yaşayan Kırgızların yerleşik hayata yabancı olduk için yerleşik hayatı küçümsedikleri söylenebilir.

Сарттын аты жемкор болсо, дорбоону тешет (İbragimov, 2005, s. 382).

Sart'ın atı fazla iştahlıysa torbayı (yem torbası) deler(yırtar).

Bu atasözünde "bir Sart'a fazla hareket özgürlüğü tanırsan sınırı bilmez" denmektedir.

Сарттын ашына күйгөнчө, атаңдын башына күй (İbragimov, 2005, s. 382).

Sart'ın yemeğine yanacağına babanın başına yan.

Burada kişinin başkasının derdinden önce kendi dertlerini düşünmesi gerektiği, kendi derdine çare bulması gerektiği vurgulanmak istenmiştir. Sart adı bu atasözünde toplum adından ziyade "yabancı, benden olmayan, harici kimse" anlamında kullanılmıştır.

Sonuç

Yukarıda tespit edilen atasözlerinin çoğunun Kırgızların günümüzde yaşadığı coğrafyaya göre oluştuğu görülmektedir. Daha eski dönemlere ait atasözleri muhtemelen unutulmuş ya da henüz derlenmemiştir. Bu çalışmada günümüz derlemelerinden elde edilen Kırgız atasözleri, Kırgızların hangi toplumlarla ilişkide bulduklarını yansıtması ve ilişkide buldukları toplumlara yönelik bakış açılarını ifade etmesi bakımından değerlendirilmiştir.

Saptanan atasözlerinde Kırgızların, Çinlilerle olan mücadelesi ve Çinlilerin acımasız işkencelerine maruz kalmaları, Kazaklarla uzun süre düşman olmaları, Kalmukların yağmacı politikalarına tepkileri, Nogaylarla geçmişte bilinmeyen bir sorun yaşadıkları, onlara güvenmedikleri ve yerleşik olarak yaşayan Sartları eleştirdikleri görülmüştür. Aynı zamanda kendilerinin tarihsel süreç boyunca karşılaştıkları zorluklara direnerek günümüze kadar varlıklarını sürdürdüklerini ve gelecek nesillere de bu yaşam mücadelesini devam ettirmeleri gerektiğini öğütlemişlerdir.

Bu çalışma, Kırgız toplumunu ve Kırgızların toplum ilişkilerini daha yakından tanımaya bir katkı sağlama amacı ile ortaya konulmuştur. Bu alanda devam edecek çalışmalar ile belki de unutulan yahut derlenmemiş atasözleri bulunabilir. Diğer Türk uluslarıyla karşılaştırmalı olarak yapılacak bir çalışma tarih araştırmalarına da katkı sağlayabilir.

Kaynakça

Kırgız Tarihi Kısaça Entsiklopediya . (2003). Bişkek.

Abdubaliyeva, B. (2008). Makaldardır Tarihiy Baylanışı. *Kasım Tınistanov Atındağı Isık-Kol Mamlekettik Universiteti*.

Adle, C., Habib, I., & Baipakov, K. (2003). *History of civilizations of Central Asia*, v. 5. UNESCO. Director-General.

Akbaba, D. E. (2015). Nogay Türklerine Genel Bir Bakış. *Yeni Türkiye Dergisi*, 313-319.

Alpargu, M. (2007). Nogaylar. *Altın Orda Hanlığı'nın Dağılma Sürecinde Ortaya Çıkan Türk Topluluğu*, 33(202-204). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Barthold, W. (1927). *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*. Ankara: Çağlar Yayınları.

Berber, O. (2015). Kafkasya'da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar. *Yeni Türkiye*, 363-377.

- Çandarlıoğlu, G. (1993). *Çin Tarihi* (Cilt VIII). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını.
- Genç, R. (2002). *Türk Dünyası Tarihi*. Bişkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Golden, P. B. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (O. Karatay, Çev.) İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hitchins, K. (2002). *Kazaklar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- İbragimov, M. (2005). *Kırgız Makal Ilakap Uçkul Sözdörü*. Karabalta.
- Kıldıroğlu, M. (2013). *Kırgızlar ve Kıpçaklar*. Ankara : Türk Tarih Kurumu.
- Osmonov, O. C. (2013). Eski Kırgızlar. (V. Kurban, Dü.) *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II(3), 147-166.
- Yudahin , K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yudahin, K. K. (1997). *Poslovitsı i Pogovorki Kırgızkogo Naroda*. Fond "Soros-Kırgızstan".
- Yücel, M. U. (2001). Kalmuklar. 24, 267-268. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Extended Abstract

There are fairy tales, riddles, legends and proverbs that reflect the culture, traditions and mentality of every society. Proverbs created by unknown people at unknown times were verbally passed down from generation to generation. Proverbs are a guiding word for future generations, stating the experiences of societies over the centuries.

Until today, philosophy, folklore, psychology etc. on proverbs. Research has been done in many fields. As it is known, oral culture products reflect the events that have left deep traces in the societies. In this regard, oral culture products may be used from time to time to confirm historical findings. It is possible to find the experiences of the societies about the other societies that they have lived with or in the past and their own good or bad aspects in proverbs. Atasözlerinde toplumların ilişkileri fazla vurgulanmaz. However, in times when there is no written history, people have recognized other societies thanks to oral cultural products. Kyrgyz also carried their relations with other societies to oral cultural products and proverbs.

In this article, proverbs about other societies in Kyrgyz oral culture and themselves have been identified. For this purpose, the proverbs dictionaries were compiled and the data determined as a result were classified according to the societies. For this purpose, the proverbs dictionaries were compiled and the data determined as a result were classified according to the societies. In addition, historical or social reasons in the formation of proverbs determined were tried to be revealed in the light of the information obtained.

Proverbs have been the subject of research in many fields and have been examined from different perspectives. Although studies on public and community names are made on proverbs (Küçük, 2004, p. 28), there is no study on how these peoples describe each other.

Kyrgyz proverbs compilation work began in 1922, Kayım Miftakov, K.K. Yudahin, Bubu Kerimcanova, Saparbek Zakirov etc. people have an important place with their research on proverbs (Baktıgöl, 2008, p.1). The proverbs of the Kyrgyz (Barthold, 1927, p. 33), which are known in the Chinese sources since the Huns era, are also very rooted and very rich in terms of subject. It has been in contact with different societies for a long time. They also advised the younger generations about their experiences and observations about these societies, both with epics and oral cultural products such as proverbs.

Comparative analysis of proverbs and other oral cultural products for history, ethnology research can help reveal community relations (Baktıgöl, 2008, p. 1). For this reason, in the

study, proverbs about Kyrgyz society related to the peoples with which they are associated and their own will be discussed and the reason for the formation of these proverbs will be explained with the information obtained.

The communities in Central Asia comprise the majority of those identified in the proverbs about communities in Kyrgyz, which constitute the subject of the study. Those related to the Kyrgyz were also included in the evaluations, as they criticize their shortcomings and good aspects. Societies detected; Proverbs, China, Kalmyks, Kazakhs, Kyrgyzs, Nogays, Uzbeks, Sarts.

It is seen that most of the proverbs described above are formed according to the geography of the Kyrgyz people today. Proverbs from previous periods were probably forgotten or uncompiled. In this study, the Kyrgyz proverbs obtained from today's reviews are evaluated in terms of reflecting the communities to which the Kyrgyz are related and expressing their perspectives on the communities they are related to.

In the proverbs identified, it was seen that the Kyrgyz struggle with the Chinese and the brutal tortures of the Chinese, their long enemies with the Cossacks, the reaction of the Kalukuks to their looting policies, they had a problem with Nogays in the past, they did not trust them and criticized the Uzbeks or Conditions living inhabited. They also advised that they have survived to the present day by resisting the difficulties they have faced throughout the historical process and that they should continue this struggle for life.

This study has been put forward with the aim of making a contribution to getting to know Kyrgyz society and Kyrgyz society relations more closely. Maybe forgotten proverbs can be found with the studies that will continue in this field. A study to be conducted comparatively with other Turkish nations can also contribute to historical research.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 26-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 27-02-2020

Araştırma Makalesi / Research Article

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 119 – 149.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 119 – 149.

Kazakistan - Tataristan İlişkilerine Analitik Bir Bakış

Hayrettin SAĞDIÇ*

Özet

1991’de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan, ilk dönemlerde “toprak bütünlüğünü güvence altına alma ve ekonomik kalkınma” hedeflerine odaklanarak çok yönlü bir dış politika stratejisi izlemiştir. Ekonomisi gelişen Kazakistan, 2000’li yılların ortalarından itibaren bölgesel güç olma yolunda ilerlemeye başlamış; Avrasya Ekonomik Birliği, Orta Asya Birliği, Türk Konseyi gibi birçok uluslararası inisiyatife öncülük etmiştir. Kazakistan’ın ilgi alanı Orta Asya coğrafyasıyla sınırlı değildir. Kazaklar; ortak dil, din, tarih, kültür bağlarına sahip oldukları İdil-Ural Türklüğüyle de yakın ilişkiler geliştirmeye çalışmaktadır. Kazakistan’da yaşayan 200 binin üzerindeki Tatar nüfusu, bu ilişkilerde bir köprü görevi görmektedir. Kazakistan’ın Tatar nüfusuna yönelik bu ilgisi, Tataristan’la kurduğu yakın ilişkilerin sonucudur. Kazak Hanlığını Altın Ordu Devleti’nin devamı, kendilerini de Altınordu’nun doğal mirasçısı kabul eden Kazaklar, ortak kökenleri dolayısıyla İdil-Ural Türklüğüne karşı sempati beslemektedir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasımjomart Tokayev, Altın Ordu Devleti’ni Kazakların kültürel kodlarının önemli bir parçası olarak nitelendirmiştir. 2020-2022 yılları Kazakistan’da “Altın Ordu’nun Kuruluşunun 750. Yılı” olarak resmî etkinliklerle kutlanacaktır. Ekonomik-ticari boyutu bir kenara bırakılacak olursa bu bağlar, son yıllarda canlanan Kazakistan-Tataristan ilişkilerini izaha yeter. Ancak kanaatimizce bu yakın ilişkilerin bir nedeni de ülkenin özellikle kuzey bölgelerinde Kazak nüfusunun düşük olmasının oluşturduğu demografik risklere karşı Tatarların bir dayanak noktası olarak görülmesidir. Kazakistan büyüyüp güçlendikçe İdil-Ural Türklüğü ile ilişkilerini geliştirmeye devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Tataristan, Altın Ordu mirası, demografik strateji.

An Analytical View of Kazakhstan - Tatarstan Relations

Abstract

Declaring its independence in 1991, Kazakhstan initially pursued a multi-faceted foreign policy strategy, focusing on the objectives of "securing territorial integrity and economic development". Kazakhstan, whose economy has improved, has started to progress towards becoming a regional power since the mid-2000s; leading many international initiatives such as the Eurasian Economic Union, Central Asian Union, and the Turkish Council. Kazakhstan's area of interest is not limited to the Central Asian geography. Cossacks; also try to develop close relations with Idil-Ural Turkishness, where they have common language, religion, history and cultural ties. The Tatar population of over 200 thousand living in Kazakhstan acts as a bridge in these relations. This interest of Kazakhstan for Tatar population is the result of close relations with Tatarstan. Considering the Kazakh Khanate as the continuation of the Golden Horde and the heirs of the Golden Horde, Kazakh people

* Doktora Öğrencisi, Tez Aşaması; İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı / Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim-İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Mezunu, E- posta: hayrettinsagdic@gmail.com

have sympathy for Idil-Ural Turkishness because of their common origins. Kazakhstan's President Kasımjomart Tokayev described the Golden Horde as an important part of the Kazakh cultural codes. 2020-2022 will be celebrated in Kazakhstan as the "750th Anniversary of the Foundation of the Golden Horde" with official events. Leaving aside the economic-commercial dimension, these ties are sufficient to explain the Kazakhstan-Tatarstan relations that have been revived in recent years. However, one reason for these close relations is believed that Tatars are considered as a basis for demographic risks caused by low Kazakh population, especially in the northern regions of the country. As Kazakhstan grows and gets stronger, it will continue to improve its relations with Idil-Ural Turkishness.

Keywords: Kazakhstan, Tatarstan, The Golden Horde legacy, demographic strategy.

I. Giriş

Kazakistan 16 Aralık 1991 tarihinden itibaren tam bağımsız, egemen ve üniter bir devlet olarak dünya sahnesinde yer almaktadır. Tataristan ise Rusya Federasyonuna bağlı özerk bir cumhuriyet statüsünde olup 1990 yılında kabul edilen üç önemli belge temelinde bugüne dek varlığını sürdürmüştür: Devlet Egemenliği Bildirgesi, Anayasa, Rusya Federasyonu ile Dayanak ve Karşılıklı Yetki Devri Konularının Belirlenmesi Anlaşması.¹ Tataristan Özerk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ile ilki 15 Şubat 1994, ikincisi 26 Haziran 2007 tarihinde bazı yetkilerin Tataristan Özerk Yönetimi'ne devri konusunda sözleşme imzalamıştır. İkinci sözleşmenin geçerlilik tarihi 2017 Temmuz'undan itibaren sona ermesine rağmen yeni bir sözleşme imzalanmamıştır. Tataristan tarafının yeni sözleşme imzalanması yönündeki talep ve çabaları sonuçsuz kalmıştır. Tataristan Cumhuriyeti'nin dış politika sınırlarını ve çerçevesini belirleyen bu sözleşmenin uzatılmaması Tataristan dış politikasının niteliği ve serbestliği hususunu muallakta bırakmıştır. Bununla birlikte Tataristan, 2007 tarihli sözleşme herhangi bir federal kanunla feshedilmediğinden dış politikasını bu sözleşmenin tanıdığı haklar ve serbestlik doğrultusunda yürütmeye devam etmektedir.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan eden Kazakistan her ne kadar tam bağımsız bir ülke olsa da Çin ve Rusya gibi iki büyük bölgesel ve küresel güç arasındaki coğrafi konumu nedeniyle varlığını jeopolitik gerçeklerin baskısı altında sürdürmektedir. Coğrafi sınırların önemini kaybettiği, millî kültürlerin yok edilmeye ve ulus devletlerin çökertilmeye çalışıldığı küresel konjonktürde elbette hiçbir devletin tam anlamıyla bağımsız olduğu söylenemez. Halklar ve insan grupları, internet ve sosyal medya platformları üzerinden birbirine eklemlenmiş durumdadır. Fakat Kazak devletinin karşı karşıya olduğu güçlük, bu küresel olgunun ötesindedir. Bu nedenle Kazakistan, bağımsızlık yıllarının ilk döneminde "toprak bütünlüğü ile sınırlarını güvence altına alma ve ekonomik kalkınma" hedeflerine odaklanarak çok yönlü bir dış politika stratejisi izlemiştir. (Tokayev, 2001, s. 18, 20)

¹ <http://tatarstan.ru/about/state.htm>

Kazakistan, 2.724.900 kilometrekarelik yüzölçümüne karşın 18 milyon 632 bin 200² kişiden ibaret düşük nüfusuyla; varlığını ve toprak bütünlüğünü ancak Elbaşı Nursultan Nazarbayev gibi bir jeopolitik, jeostrateji, jeoekonomi reelpolitik ve ekonomipolitik dehasının liderliği sayesinde koruyup perçinleyebilirdi. Nazarbayev ve kuşağı, bağımsız Kazakistan'ın önündeki bu kritik eşiği başarıyla geçmiştir. Bu sebeple Kazakistan'da geçtiğimiz yıl (2019) gerçekleştirilen başkanlık seçimini ele alan çalışmamızda Nazarbayev'i "Orta Asya'nın Bismarck'ı" diye nitelendirmiştik. (Sağdıç, 2019, s.178) Kazakistan, izlediği çok yönlü dış politika stratejileri ile uluslararası arenada kendisine saygın bir yer edinmiştir. Başarmış olduğu kalkınma modeli bütün dünyada "Kazakistan yahut Nazarbayev Modeli" olarak adlandırılmaktadır.

1. Kazakistan'ın Dış Politika Anlayışına ve Yönelimlerine Genel Bakış

Kazakistan, ekonomik ve politik reformları gerçekleştirmek suretiyle yeni dünya düzenine uyum sağlamakta, bu yolla kendi bağımsızlığını ve güvenliğini teminat altına alma stratejisini izlemektedir. Kazak dış politika yapıcılarının 21. yüzyılın zorluklarına göğüs görebilen, Kazakistan'ın uzun vadeli çıkarlarını sağlama amacına dönük aktif, çok yönlü ve dengeli bir dış politika konseptini benimsemiştir. Kazakistan'ın dış politika öncelikleri; Rusya, Çin, ABD ve AB ile iş birliği alanlarının geliştirilmesidir. Asya ve Orta Doğu'nun önde gelen ülkeleriyle iş birliğine de büyük önem verilmektedir.³ Kazakistan, Avrasya Ekonomik Birliği, Bağımsız Devletler Topluluğu, Orta Asya Birliği gibi Avrasya bölgesindeki entegrasyon süreçlerinde öncü bir rol oynamaya devam etmektedir. Şangay İşbirliği Örgütü'nün kurucu üyesi olmakla birlikte NATO'nun Barış İçin Ortaklık Programı'na katılmıştır, AGİT üyesidir.

Kazakistan Dış Politikasının Temel Meseleleri

1. Yeni Tehlikelerle Mücadele: Bölgesel ve küresel terörizmle mücadele
2. Evrensel ve Geleneksel Dinler Kongresi: Değişik etnik kökenlere, din ve inanç sistemlerine mensup insanların barış ve uzlaşma içinde bir arada yaşaması
3. Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü
4. Ülke Sınırlarının Tespiti ve Güvenliği: Çin, Özbekistan, Kırgızistan, Rusya, Türkmenistan ile sınırların tespiti ve güvenliğine dair sorunlar

² <http://stat.gov.kz> (Ulusal Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi 1 Ocak 2020 verisi).

³ https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyn-kazakistan-halkyna-zholdauy-2005-zhylgy-16-akpan; 5. 1. Madde.

5. Sınır Aşan Sular Meselesi: Orta Asya ülkeleri, Çin ve Rusya ile sınır aşan sular alanındaki iş birliklerine dair meseleler⁴

Kazakistan; Türk Konseyi, TÜRKSOY, merkezi Nur-Sultan'da bulunan Uluslararası Türk Akademisi, Orta Asya Birliği teşkilatlarının önde gelen üyesidir. Hatta bazıları Nazarbayev'in öncülüğü ile hayata geçmiştir. Nazarbayev ve Tokayev'in, geleneksel halka sesleniş konuşmalarında açıkça belirttikleri üzere Kazakistan kendisini Orta Asya'nın lider ülkesi olarak görmektedir. Buna binaen Kazakistan güçlendikçe yakın komşuları Özbekistan ve Kırgızistan'dan başlayarak Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkelerle daha yakın ilişkiler kuracak, İdil-Ural Türklüğü yakınlaşacak, Orta Asya Birliği ve Türk Konseyi gibi platformlarda daha ileri düzeyli inisiyatifler alacaktır. Kazakistan'ın bu yönde atacağı adımlar Türk dünyasının bütünleşmesi bakımından son derece önemlidir.

2. Tataristan Dış Politikasının Yapısı, Sınırları ve Yönelimleri

Tataristan Özerk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ile 15 Şubat 1994 tarihinde bazı yetkilerin Tataristan Özerk Yönetimi'ne devri konusunda bir sözleşme imzalamıştır.⁵ Bu sözleşme 2007 yılında yenilenmiş ve Putin ile Tataristan'ın o tarihteki başkanı Mintimer Şaymiyev tarafından 199-F3 numara ile imzalanarak 26 Haziran 2007 tarihinde ilan edilerek 10 yıl için yürürlüğe girmiştir. 2007 tarihli Sözleşme'nin 5. maddesinin 1. fıkrasında açıkça belirtildiği üzere Sözleşme'nin geçerlilik süresi 10 yıldır. 5. maddenin 2. fıkrasında ise "İşbu Sözleşme'nin uzatılması ve erken feshine ilişkin usul ve esaslar federal bir kanunla belirlenir."⁶ denmesine karşın bugüne kadar Sözleşme'nin uzatılması yahut feshine dair herhangi bir federal kanun kabul edilmemiştir. 2007 Haziran'ında Tatar tarafı adına Sözleşme'yi imzalamış olan birinci cumhurbaşkanı (hâlen Tataristan Cumhuriyeti Devlet Danışmanı) Mintimer Şaymiyev'in yeni sözleşme imzalanmasına yönelik çağrılarını⁷ Rusya Federasyonu tarafından karşılıksız bırakılmıştır. 2017 tarihinde sıcaklığını koruyan ve ilgili çevrelerce tartışılan bu konu muallakta kalmaya devam etmektedir. Rusya Federasyonu Anayasası resmî internet sayfasında söz konusu Sözleşme'nin "geçersiz" olduğu belirtilirken⁸ Tataristan Devleti'nin resmî internet sayfasında "geçersizdir" ibaresinin bulunmaması hayli dikkat çekicidir.⁹

1994 tarihli Sözleşme'nin 2. maddesinin 11. fıkrası, 2007 tarihli Sözleşme'nin ise 3. maddesi uyarınca Tataristan Cumhuriyeti müstakil olarak uluslararası ilişkileri yürütebilme ve

⁴ <http://www.mfa.kz/kz/>

⁵ <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=EXP&n=232040#08885748456008975>

⁶ <https://constitution.garant.ru/act/federative/191677/chapter/5633a92d35b966c2ba2f1e859e7bdd69/>

⁷ <https://ria.ru/20170803/1499686281.html>

⁸ <http://constitution.garant.ru/act/federative/191677/>

⁹ <http://tatarstan.ru/documents/polnomochia.htm>

anlaşmalar yapabilme hakkını elde etmiştir. Bu sözleşmelere göre Tataristan, uluslararası açıklığa sahiptir; sermaye, emek ve hizmet gibi üretim faktörlerini yurt dışından ithal eder ve uluslararası ticarete aktif olarak katılır. Tataristan'ın yurt dışında kendi kuruluşları vardır, yabancı ülkelerle doğrudan iletişim birimleri mevcuttur ve Tataristan Cumhuriyeti; yabancı ülkelerdeki ortaklarıyla bilim, kültür, eğitim programlarında ve projelerinde aktif olarak yer alabilir.

Rusya Federasyonu 4 Ocak 1999 tarihinde “Rusya Federasyonu Bileşenlerinin Uluslararası ve Dış Ekonomik İlişkilerinin Koordinasyonu Hakkında” başlıklı bir federal yasayı yürürlüğe sokmuştur.¹⁰ Bu yasayla birlikte Dışişleri Bakanlığınca temsil edilen federal hükümet, cumhuriyetlerin, özerk bölgelerin ve eyaletlerin dış faaliyetlerini kolaylaştırmayı, Federasyon bileşenlerinin uluslararası temaslarını merkezî hükümetin dış politikasının genel istikametiyle uyumlulaştırmayı ve gerek federal gerekse bölgesel-özerk yönetimler arasındaki eşgüdüm için etkin bir yasal mekanizma oluşturmayı amaçlamaktadır. Kanun, Federasyon’un bileşenlerinin uluslararası ve dış ekonomik faaliyetlerinin uygulanmasına ilişkin organizasyon, protokol vb. hususlarını, anlaşmalar yapılırken ve temsilcilikler açarken onay prosedürlerini ortaya koymuştur. Tataristan, hükümetler arası anlaşmaların imzalanması ve yabancı temsilciliklerin açılması gibi, yabancı devletlerle ve uluslararası örgütlerle kuracağı bütün ilişkilerini bu yasaya uygun olarak icra etmektedir. Atılan tüm adımlar Rusya Federasyonu'nun bütüncül dış politikası çerçevesinde, Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı başta olmak üzere federal yönetim organlarıyla koordine hâlinde yürütülmektedir. Kısacası Tataristan Cumhuriyeti, Sözleşme'nin hükümlerine özenle uymaktadır. Bu suretle federal düzenin istikrarına önemli katkıda bulunarak Rusya'nın uluslararası arenadaki egemenlik algısını pekiştirmektedir.

Tataristan'ın uluslararası faaliyetlerinin temel öncelikleri şunlardır:

- Federalizm ilkelerinin daha da geliştirilmesi
- Yakın ve uzak ülkelerle ticari-ekonomik, bilimsel, teknik, kültürel ve insani iş birliklerinin genişletilmesi
- Yabancı yatırım çekmek, esnek strateji ve ihracat rekabetçiliğini desteklemek için etkili bir yapının oluşturulması
- Cumhuriyet dışında yaşayan Tatar diasporası ile ilişkilerin geliştirilmesi
- Tataristan'ın uluslararası ekonomiye entegrasyonu

¹⁰ http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_21476/

- Tataristan'ın her bakımdan gelişimini sağlamak ve egemenliğini güçlendirmek için elverişli dış koşulları oluşturmak¹¹

Tataristan Cumhuriyeti'nin yabancı ülkeler ve uluslararası örgütlerle ilişkilerini yürüten devlet birimleri mevcuttur ancak hemen belirtmek gerekir ki Tataristan özerk bir cumhuriyet olduğundan bir dışişleri bakanlığına sahip değildir. Tataristan'ın dış ilişkileri, ülke içi ve ülke dışı organlar eliyle yürütülmektedir. İç organlar: Tataristan'ın dış politikasını belirlemeden sorumlu Devlet Konseyi, uluslararası arenada Tataristan'ı temsil eden Cumhurbaşkanı, dış ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi yetkisine sahip Bakanlar Kurulu. Dış organlar kendi içinde kalıcı ve geçici olarak ikiye ayrılır. Kalıcı birimler; çeşitli ülkelerdeki tam yetkili, daimi ve ticari-ekonomik temsilcilerdir. Geçici birimler; Tataristan Cumhuriyeti adına müzakereleri yürütmek, uluslararası toplantılara katılmak, protokol ve tören organizasyonlarını icra etmekle sorumlu temsilcilerdir.

Tataristan Cumhurbaşkanı'nın 1 Ağustos 1995 tarih, No: UP-504 sayılı¹² ve 1 Ağustos 1997 tarih, No: UP-399 sayılı kararnamele¹³ uyarınca Tataristan Cumhurbaşkanı'na bağlı bir Dış İlişkiler Departmanı kurulmuştur. Departman'ın görevi, Tataristan Cumhuriyeti devlet birimleri ile yabancı devletler ve uluslararası örgütler arasındaki ilişkileri koordine etmektir. Tataristan Cumhuriyeti'nin diğer ülkelerdeki, uluslararası örgütlerdeki ve Rusya Federasyonu'nun bileşenlerindeki tüm yetkili ve daimi temsilciliklerin koordinasyonu ve operasyonel idaresi de Departman'ın sorumlulukları arasındadır. Cumhurbaşkanlığı Dış İlişkiler Departmanı Direktörlüğünü hâlihazırda Habibullin Eduard İltezyaroviç yürütmektedir.¹⁴

Bugün Tataristan'ın 14 ülkede dış temsilciliği bulunmaktadır. Bunlardan Kazakistan, Türkiye ve Fransa'dakiler tam yetkili temsilcilik; ABD, İsviçre, Çek Cumhuriyeti, Finlandiya, Küba, Ukrayna, Dubai ve Beyaz Rusya'dakiler ticari-ekonomik temsilcilik; Türkmenistan'daki, Rusya Federasyonu Ticari Temsilciliği bünyesindeki tam yetkili temsilcilik; Azerbaycan'daki daimi temsilcilik, Özbekistan'daki ise salt temsilcilik statüsündedir.¹⁵ Bu listeye Moskova'daki ve Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyetler ile bölgeler ve eyaletlerdeki 8 temsilcilik dâhil edilmemiştir. Söz konusu temsilcilikler, Tataristan'ın dış ilişkilerinin geliştirilmesinde ciddi katkılar sağlamaktadır.

Tataristan topraklarında hizmet veren diplomatik misyonlar ve konsolosluklar da uluslararası ilişkilerin gelişiminde önemli rol oynamaktadır: Türkiye Cumhuriyeti, İran İslam Cumhuriyeti,

¹¹ http://1997-2011.tatarstan.ru/index.html@node_id=394.html

¹² http://president.tatarstan.ru/legis/?law_id=41029

¹³ http://president.tatarstan.ru/legis/?law_id=41085

¹⁴ http://president.tatarstan.ru/rus/apparat/structure?department_id=49103

¹⁵ <http://tatmsk.tatarstan.ru/rus/predstavitelstva-rt.htm>

Kazakistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti, Macaristan, Çin Halk Cumhuriyeti Başkonsoloslukları ve Belarus Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu Büyükelçiliği'ne bağlı şubesi Kazan'daki yabancı ülke misyonlarıdır. Bunların yanı sıra Fransa, İspanya, Belarus, Makedonya ve Namibya devletleri de fahri konsoloslar aracılığıyla Kazan'da temsil edilmektedir.¹⁶ Rusya Federasyonu Hükümeti, 21 Şubat 2020 tarihinde Türkmenistan'ın Kazan'da başkonsolosluk açmasına imkân tanıyan bir kararname yayımlamıştır.¹⁷

Tataristan; BM, UNESCO, UNIDO (Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü), ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü), Avrupa Konseyi, Avrupa Yerel ve Bölgesel Yönetimler Kongresi, Uluslararası Yerel Yönetimler Birliği, Avrupa Toplulukları ve Bölgeleri Konseyi gibi bir dizi uluslararası ve bölgesel kuruluşla da temaslarını sürdürmektedir.

Tataristan ekonomisi küresel ekonomik ilişkiler sistemine tam olarak entegre olmuş vaziyettedir. Ülkenin sanayi ürünlerinin neredeyse yarısı ihraç edilmekte, her yıl yüksek tutarda yabancı yatırım ülke ekonomisine kazandırılmaktadır. Bu yatırımların özellikle “Alabuga” ve “İnnapolis” adlı özel ekonomik bölgelerde yoğunlaştığı dikkat çekiyor.

Tataristan, ulaşım altyapısını geliştirme amacıyla büyük ölçekli uluslararası projelere paydaş olarak katılmaktadır. Avrupa ile Batı Çin'i Kazakistan üzerinden birbirine bağlayacak karayolu, Sviyajsk (Zöye) adacığındaki bölgeler arası çok amaçlı lojistik merkezi, Kazan-Moskova arasında hizmet verecek hızlı tren hattı bunlardan bazılarıdır.

Tataristan, Avrasya entegrasyon süreçlerine aktif olarak katılmakta; Bağımsız Devletler Topluluğu, BRICS ve Şangay İşbirliği Örgütü ülkeleri ile stratejik ortaklıklarda birlikte çalışmaktadır.¹⁸

Kazan son yıllarda birçok uluslararası toplantıya ve organizasyona ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan biri de KazanSummit'tir. İlki 25-26 Haziran 2009 tarihlerinde Kazan'da düzenlenen “Rusya-İslam Dünyası: KazanSummit” Uluslararası Ekonomi Zirvesi'nin 12.si, 18-20 Haziran 2020 tarihleri arasında Uluslararası Fuar ve Sergi Merkezi “Kazan Ekspo” kompleksinde gerçekleştirilecektir.¹⁹

Tataristan'ın İslam İş Birliği Örgütü ile bağları gittikçe güçlenmektedir. Rusya Federasyonu'nun İslam İşbirliği Örgütü'ne gözlemci statüsünde katılmasını müteakip 2006'da eski Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Yevgeni Primakov ile eski Tataristan Cumhurbaşkanı

¹⁶ <https://kazan.mid.ru/consul>

¹⁷ https://kazan.mid.ru/home/-/asset_publisher/TVKtORztxkX/content/o-general-nom-konsul-stve-turkmenistana-v-g-kazani?redirect=%2Fhome&inheritRedirect=true

¹⁸ <http://tatarstan.ru/about/vs.htm>

¹⁹ <https://kazansummit.ru/>

Mintimer Şaymiyev öncülüğünde kurulan “Rusya-İslam Dünyası Stratejik Vizyon Grubu”, 2009 Arap Baharı olayları dolayısıyla ara vermek zorunda kaldığı çalışmalarına, 2015 yılında yeniden başlamıştır. Tataristan Cumhurbaşkanı Minnihanov, Putin adına bu çalışmalara hâlihazırda başkanlık yapmaktadır.²⁰

Son yıllarda, Kazan’ın tarihî merkezinin yeniden inşası maksadıyla kadim Bulgar şehri ile Sviyajsk ada kentinin canlandırılması yolunda büyük ölçekli çalışmalar yapılmıştır. 2000 yılında Kazan Kremlini, 2014 Haziran’ında Bulgar Tarihî-Arkeolojik Kompleksi, 2017 Temmuz’unda ise Sviyajsk Ada Şehri-Meryem’in Ölümü Varsayım Katedrali ile Manastırı UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne dâhil edilmiştir.²¹

Tataristan, Rusya Dışişleri Bakanlığı ile yakın bir koordinasyon içinde yurt dışındaki vatandaşlarıyla iletişim kurmaktadır. Rusya Federasyonu'nun yurtdışındaki vatandaşlarıyla ve Tatar topluluklarıyla münasebet, Tatar dış politikasının en önemli yönelimlerden biridir. Yurt dışındaki Tatarlara yönelik millî nitelikli büyük ölçekli projeler gerçekleştirilmekte; iş çevreleri, gençler, bilim adamları vb. çeşitli yurttaş gruplarıyla etkinlikler organize edilmektedir. 2017’de Tataristan Cumhuriyeti'nin desteğiyle dünyanın 32 ülkesinde 80 Saban Toyu gerçekleştirilmiştir.²²

Tataristan Cumhuriyeti’nin dış ilişkilerinin daha da geliştirilmesi hususu, Tataristan Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi-2030’da yer almıştır.²³

II- KAZAKİSTAN-TATARİSTAN İLİŞKİLERİ

1. Kazakistan-Tataristan İlişkilerinin Tarihi ve Önemli Ziyaretlerin Kronolojisi

8 Ağustos 1995 tarihinde Nursultan Nazarbayev, Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimer Şaymiyev’i kabul etti.²⁴ Kazakistan ile Tataristan Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler, 1996 yılında iki hükümetin karşılıklı imzaladığı ve ticaret, ekonomi, kültür, eğitim ve turizm alanlarında iş birliğini hedefleyen anlaşmayla başlamıştır. Aynı yılın 3 Nisan’ında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Tataristan’ın ilk cumhurbaşkanı Mintimer Şaymiyev’in ikinci kez cumhurbaşkanı seçilmesi dolayısıyla yapılacak yemin törenine katılmak üzere Kazan’a gitti. (Alipbayev ve Böjeyeva, 2016, s. 27) 25-26 Ağustos 1997’de Şaymiyev, dönemin başkenti Almatı’ya iadeiziyarete bulundu. Bu buluşmada Kazakistan’da Tataristan’ın daimi bir temsilciliğinin açılması yönünde anlaşma imzalandı. (Alipbayev ve Böjeyeva, 2016,

²⁰ <https://russia-is|world.ru/temy/o-gruppe/>

²¹ <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ru>

²² <http://tatarstan.ru/about/vs.htm>

²³ http://tatarstan2030.ru/UserFiles/Files/Strategy_RT-2.pdf, s.7.

²⁴ <http://www.mfa.kz/kz/content-view/khronika-nezavisimogo-kazakhstana-1995-god>

s. 32) 2003 yılı Rusya’da “Kazakistan Yılı” ilan edildi. Nazarbayev, Ocak 2003’te Kazan’ı ziyaret etti ve “Lev Gumilyov’un Bilimsel Mirasında Avrasyacılık İdeali” adlı uluslararası bilimsel konferansa katıldı. Ardından Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimer Şaymiyev ile Nursultan Nazarbayev, “Garbunov” Kazan Uçak Üretim Birliğinde incelemelerde bulundu. İki lider, Tataristan’ın en büyük sanayi işletmelerinin ürünlerinin ve havacılık ekipmanlarının sergilendiği fuarı gezdikten sonra kendileri için düzenlenen gösteri uçuşlarını izledi. Nazarbayev, 29 Haziran-1 Temmuz 2004 tarihleri arasında Tataristan Cumhuriyeti’ne bir ziyaret gerçekleştirdi.²⁵ 27-28 Ekim 2004 tarihlerinde Tataristan Cumhurbaşkanı Kazakistan’ı ziyaret etti.²⁶ 2004 yılı Kazakistan’da “Rusya Federasyonu Yılı” ilan edildi. Bu çerçevedeki etkinliklere Rusya Federasyonu’nun bir bileşeni olarak Tataristan da üst düzey katılım gösterdi. 27 Ağustos 2005’te Nursultan Nazarbayev, BDT Devlet Başkanları Zirvesi’ne katıldıktan sonra Kazan’ı ziyaret etti ve “Kazan’ın 1000. Yılı” kutlamalarında bulundu.²⁷ 27 Ekim 2005’te Kazan’ı ziyaret eden Nazarbayev, Tatar mevkidaşı Şaymiyev’e Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Cumhurbaşkanı adına verilen “Barış ve Uzlaş” ödülünü takdim etti.²⁸ 7 Temmuz 2010’da Nazarbayev’in 70. doğum günü münasebetiyle eski ve yeni Tataristan Cumhurbaşkanı Şaymiyev ile Rustam Minnihanov, Elbaşı’na birer kutlama mektubu gönderdi.²⁹ 25 Ağustos 2010’da Nazarbayev, Tataristan Cumhurbaşkanı Minnihanov’u Akorda’da kabul etti. Nazarbayev, Minnihanov’u Tataristan Cumhurbaşkanı seçilmesi dolayısıyla kutladı. Görüşmede kültürel, ekonomik ve ticari alanlardaki iş birliği konuları gündeme geldi. Minnihanov, Nazarbayev’in liderliğinin kendileri için bir örnek teşkil ettiğini dile getirdi.³⁰

23 Kasım 2012: Vali Saparbek Berdibayev başkanlığındaki Doğu Kazakistan Eyaleti Heyeti bir çalışma seyahati için Kazan’a gitti. Yüksek Teknoloji ve Enformasyon-Bilişim Parkı’nı ziyaret ederek temaslarına başlayan Kazak heyeti daha sonra Tataristan ve Doğu Kazakistan iş dünyası temsilcileri için düzenlenen iş forumuna katıldı. Ardından Minnihanov, heyeti kendi ofisinde kabul etti. Kazan Kremlin’inde süren görüşmelerde heyetin ziyaretinden duyduğu memnuniyeti ifade ederek yakın zamanda Kazakistanlı meslektaşlarıyla Pavlodar’da, Putin ile Nazarbayev’in de katıldığı bir etkinlikte bir araya geldiğini hatırlattı. Tataristan’ın, Kazakistanlı işadamları için Rusya pazarına girmeye bir sıçrama tahtası olabileceğini belirten Minnihanov;

²⁵ <http://www.mfa.kz/kz/content-view/khronika-vezavisimogo-kazakhstana-2004-god>

²⁶ <http://www.mfa.kz/kz/content-view/khronika-vezavisimogo-kazakhstana-2004-god>

²⁷ <https://tnv.ru/articles/nazarbayev-and-tatarstan-chronicle-of-visits-facts-and-figures-cooperation/>

²⁸ <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-nursultan-nazarbaev-tatarstan-respublikasynyn-prezidenti-mintimer-shaimievke-kazakistan-respublikasy-tungysh-prezidentinin-?q=tatarstan>

²⁹ <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-atyna-elorda-kunine-zhene-kazakistan-respublikasynyn-prezidenti-nursultan-ebishuly-nazarbaevty-n-mereitoiyna-bailanysty-kazakistan-azamattary-men-uiymdardan-koptegen-kuttyktau-zhedelhatter-men-hattar-kelip-tusude?q=tatarstan>

³⁰ <http://www.akorda.kz/kz/events/bugin-akordada-prezident-nursultan-nazarbaev-tatarstan-respublikasynyn-prezidenti-rustam-minnihanovpen-kezdesti?q=tatarstan>

iki ülkenin dinler ve uluslararası uzlaşma ortamını korumak ve geleneksel İslam anlayışının savunusunu yapmak için güçlerini birleştirmesi, ortak bir politika üretmesi gerektiğinden söz etti. İki ülke liderlerinin akılcı politikaları sayesinde Kazakistan-Rusya ve Kazakistan-Tataristan ilişkilerinin hızla geliştiğini ifade eden Minnihanov, bölgesinde ve tüm Kazakistan sathında yaşayan Tatarlara karşı iyi tutumundan ötürü Vali Saparbayev'e teşekkür etti. Saparbayev ise sıcak karşılama için teşekkür ederek başladığı konuşmasında iki ülkenin birbirinin deneyimlerinden öğrenecek çok şeyinin olduğunu, kendilerinin özellikle Tataristan'ın uluslararası standartlara erişmiş enformasyon-bilişim teknolojileri ile ilgilendiklerini ifade etti. Toplantının sonunda Minnihanov ve Berdibayev basın mensuplarının sorularını cevapladı.³¹

17 Mayıs 2013: Vali Ahmetjan Esimov başkanlığındaki Almatı Valiliği Heyeti'nin ziyaretinden kısa bir zaman sonra yeni bir Kazak heyeti Tataristan'a gitti. Tataristan Yatırım Geliştirme Ajansı yöneticileri, Kazak heyetine "SMART City Kazan" hakkında bilgi verdi.³²

12-13 Eylül 2013: Başkanlığını Vali Saparbek Tuyakbay'ın yaptığı Güney Kazakistan Eyaleti yetkililerinden oluşan Kazak heyeti Kazan'a gitti. İlk gün Tataristan'ın o günkü başbakanı İldar Halikov ile görüşen heyet, ertesi gün ulaştırma ve lojistik altyapıları alanlarındaki iş birliği imkânlarını ele almak gündemiyle Tataristan Yatırım Geliştirme Ajansı ve Tataristan Kalkınma Şirketi yöneticileri ile bir araya geldi. Yatırım ve iş birliği potansiyelinin değerlendirildiği toplantıda Kazak tarafına "SMART City Kazan" hakkında sunum yapıldı.³³

29 Kasım 2013: Vali KırımbeK Köşerbayev başkanlığındaki Kızılorda Eyaleti Heyeti, Tataristan ziyaretine TANEKO ve TAİF fabrikalarının bulunduğu Zakamskoy bölgesinden başladı. Heyet burada "Nijnkamskşina" Açık Anonim Şirketinin fuar ürünleriyle tanışıp "Alabuga" Özel Ekonomik Bölgesi ile "ElAZ" (Proizvodstvennoe Obedinenie Elabujiskiy Avtomobilny Zavod) Elabujisk Otomobil Fabrikasını gezdiler. Ziyaretin bir sonraki durağı Kazan Havaalanı idi. Heyet burada, 17 Kasım tarihli uçak kazasında hayatını kaybedenlerin anısına çiçek bıraktı. Daha sonra Tataristan Başbakan Yardımcısı Yuri Kamaltinov'un rehberliğinde uluslararası yatırım ve teknokenti "SMART City Kazan"ın tanıtıldığı Kazan Enformasyon-Bilişim Parkı ziyaret edildi. Gezinin sonraki durakları ise "Himrad" teknokenti ve Kazan Federal Üniversitesi idi. Heyet, katıldığı "Avrasya Ekonomik Entegrasyonu: Kazanımlar ve Sorunlar" forumunun ardından akşamleyin Cumhurbaşkanı Minnihanov ile görüşecekleri Kazan Kremlinine geçtiler.³⁴

³¹ <http://prav.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/166923.htm>

³² <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/200709.htm>

³³ <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/225865.htm>

³⁴ <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/246621.htm>

İki ülke arasındaki ilişkilerin özellikle 2014 yılından sonra büyük bir ivme kazandığını görüyoruz.

18 Nisan 2014: Kazakistan'ın Rusya Federasyonu'ndaki büyükelçisi Marat Tajin ile yaptığı görüşmede Tataristan Cumhurbaşkanı Rustam Minnihanov'a; toplumdaki uzlaşma ortamını korumak, halklar arasındaki barışı ve iş birliğini güçlendirmek hususunda sarf ettiği çabalar ve sergilediği liderlik dolayısıyla "Kazakistan Cumhuriyeti Devleti'nin 2. Dereceli "Dostık" Madalyası takdim edildi.³⁵ Tataristan Cumhurbaşkanı Rustam Minnihanov, 2014 yılı içerisinde birkaç kez Kazakistan'ı ziyaret etti.

19-20 Eylül 2014: Kazakistan'daki "Tataristan Günleri Festivali"ne binaen Astana'ya (Nur-Sultan) Tataristan heyeti bir ziyaret gerçekleştirdi. Minnihanov'un Astana Havaalanı'nda Vali Tasmağambetov ve çok sayıda üst düzey bürokrat tarafından karşılanmış olması, Kazakistan tarafının ziyarete verdiği önemi göstermekteydi.³⁶ Bir hafta sonrasında 30 Eylül'de Atırau'da Rusya Federasyonu ile Kazakistan arasındaki 11. Bölgelerarası İşbirliği Forumu düzenlendi. Forum'a iki ülkenin liderleri Putin ile Nazarbayev de katıldı. Kazakistan'a giden Rusya Federasyonu delegasyonları içinde Tataristan'dan temsilcilerin de bulunması teamül hâline gelmiştir. Hidrokarbon sektöründeki inovasyon imkânları temalı bu forumda Tataristan Cumhuriyeti ile Kazakistan'ın Kızılorda ve Atırau eyaletleri arasında birer anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmanın seremonisi Putin ile Nazarbayev'in huzurunda yapılmıştı.³⁷

29 Aralık 2014: Cumhurbaşkanı Minnihanov önce dönemin Kazakistan Savunma Bakanı İmanğali Tasmağambetov³⁸ ardından dönemin başbakanı Karim Masimov ile Astana'da bir araya geldi.³⁹

5-6 Şubat 2015: Başbakan Masimov ile Savunma Bakanı Tasmağambetov Tataristan'a ziyarette bulundu. Kazan'da enformasyon parkını ve helikopter fabrikasını gezen Masimov, muhataplarıyla Tatarca konuşmayı tercih etmiştir.⁴⁰

26 Haziran 2015: Kazan Belediyesi, üzerinde Halkların Dostluk Evi'nin bulunduğu Esperanto Caddesi'nin adını, Nazarbayev'in 75. yaşını onuruna ve dostane ilişkilerin sembolü olarak Nazarbayev Caddesi olarak değiştirdi.⁴¹

³⁵ <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/291685.htm>

³⁶ <http://prav.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/339591.htm>

³⁷ <http://kremlin.ru/events/president/news/46700>

³⁸ <http://prav.tatarstan.ru/rus/prensa/photo.htm/photoreport/638992.htm>

³⁹ <http://president.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/375056.htm>

⁴⁰ <http://president.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/387742.htm>

⁴¹ <https://prokazan.ru/news/view/102580>

4-5 Ekim 2016: Astana’da Rusya Federasyonu-Kazakistan Bölgelerarası İşbirliği Forumu’nun 13.sü gerçekleştirildi. Forumun açılışı iki ülkenin liderleri tarafından yapıldı.⁴² Lojistik, turizm, petrol dışındaki sektörlerde yapılabilecek iş birliklerinin ele alındığı Forum’da Tataristan heyetine Cumhurbaşkanı Minnihanov başkanlık etti. Ziyaret kapsamında Tataristan heyeti, Kazakistan’daki Tatar toplumu örgütlerinin yöneticileriyle bir araya geldi. Küçük bir sergide konuklara Kazakistan’daki Tatar nüfusuna yönelik uygulanan umut verici projelerden söz edildi. Bunlar arasında Semey şehrinde “İrtiş Monnarı” adlı Uluslararası Tatar Sanatı Festivali, aylık olarak Tatar ve Rus dillerinde yayımlanacak “Jidepulat Tatarları” adlı dergi, büyük Tatar şairi Gabdulla Tukay’ın (Abdullah Tukay) hayatının Oral (Uralsk) şehrinde geçen dilimini ve eserlerini konu edinen buluşma zikredilebilir. Toplantı katılımcılarına hitap eden Cumhurbaşkanı Minnihanov, Kazakistan Tatarlarının Tatar dili ve kültürünün korunmasına ve moral değerlerinin yükselmesine çok değerli katkılarda bulduklarını dile getirdi. Ayrıca dilleri ve gelenekleri benzer, dinleri ise bir olan Kazak ve Tatar halklarının aralarındaki soydaşlık bağlarının kendilerini birleştirdiğini ifade etti. Tataristan heyeti daha sonra “EXPO-2017” fuar kompleksini ziyaret etti. Aynı gün Astana Valisi Aset İsekeşev ile bir araya gelen Minnihanov, görüşmenin ardından Tataristan Cumhuriyeti’nin Kazakistan’daki yetkili temsilciliğinin yeni binasının açılış törenine katıldı.⁴³

2016 yılında gerçekleşen heyetler arası toplantılar: Astana'daki Rusya-Kazakistan Bölgeler Arası İşbirliği 13. Forumu, Çelyabinsk'teki Rusya Federasyonu-Kazakistan İşbirliği için Hükümetlerarası Komisyon 16. Oturumu, Geleneksel "Rusya-İslam Dünyası: KazanSummit" Uluslararası Ekonomik Zirvesi'nin 8.si.

31 Ocak 2017: Vali İlyas İspanov başkanlığındaki Aktöbe Eyaleti Delegasyonu Tataristan Cumhuriyeti Yatırım Geliştirme Ajansı’na bir ziyarette bulundu. Yapılan görüşmede Tataristan Cumhuriyeti’nin Kazakistan’daki yetkili temsilcisi Rustem Valiullov da hazır bulundu. Astana Uluslararası Finans Merkezi Direktörü Kayrat Kelimbetov, her sene olduğu gibi 2017 yılında da Kazakistan’ın KazanSummit’e katılacağını ifade etti. Taraflar petrokimya-gaz endüstrisi, metalürji, makine üretimi, tarım ve gıda endüstrisi alanlarında ve ticari-ekonomik yatırım ilişkilerinin geliştirilmesi konusundaki iş birliği olanaklarını ele aldılar, turizmin karşılıklı olarak geliştirilmesi hususunda mutabık kaldılar.⁴⁴

8-12 Haziran 2017: Tataristan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı R.N. Minnihanov başkanlığındaki Tataristan heyeti, uluslararası ihtisas fuarı EXPO-2017'ye katılmak üzere Astana'ya gitti.

⁴² <http://kremlin.ru/events/president/news/53018>

⁴³ <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/747069.htm>

⁴⁴ <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/835121.htm>

Heyette Tataristan Yatırım Geliştirme Ajansı Başkanı Taliya Minullina da yer aldı. Rustam Minnihanov, Rusya Günü'nde Rusya Özerk Bölgeleri Kültür Festivali çerçevesinde Rusya Federasyonu pavyonundaki Tataristan standının sunumunu yaptı. 9 Haziran'da Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin ve beraberindeki heyet Rusya Federasyonu pavyonu bünyesindeki Tataristan standını gezdi. Konsepti, Tataristan Yatırım Geliştirme Ajansı tarafından düzenlenen stantta Tataristan Cumhuriyeti'nin Kazan Kremlin Kompleksi, modern Kul Şerif Camisi, Bulgar şehri camisi, Kazan Nikâh Dairesinin efsanevi mimarisi gibi görkemli tarihî eserlerin interaktif görüntülerini fon olarak kullanıp öz çekim yapılabilmesi katılımcıların ilgisini cezbedi. Stantta Tatneft, TAIF, KAMAZ, Tatenergo, Ak Bars Holding vb. Tataristan'ın önde gelen firmalarının temsilcileri hazır bulunarak ziyaretçilere bilgi verdi. Tataristan heyeti ziyaret kapsamındaki ilk resmî görüşmesini Almatı Eyaleti Valisi ile yaptı. Toplantıda Kazakistan'ın sığır ve elma yetiştiriciliği işletmelerine Tatarların ortaklığı konusu gündeme geldi. Vali, Almatı'nın Yeni İpek Yolu'nun doğu kapısı olduğunu belirtti. Minnihanov ise 2016'da %13 oranında azalan Kazakistan-Tataristan ticaret hacminin artırılması gerektiğini vurgulayarak Almatı Eyalet Valisi'ni Tataristan'a davet etti. Minnihanov daha sonra iki hafta önce Kazan'ı ziyaret eden dönemin Kazakistan Cumhuriyeti Başbakanı Bakıtjan Sağıntayev ile bir araya geldi, BDT Hükümet Başkanları Konseyi ve Avrasya Hükümetler arası Konseyi toplantılarına katıldı. Minnihanov'un en önemli buluşması Nazarbayev ile oldu. İkili ilişkilerin görüşüldüğü toplantının ardından Minnihanov, Tataristan ile Kazakistan Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde sergilediği liderlik dolayısıyla Nazarbayev'e Tataristan Cumhuriyeti Liyakat Madalyası'nı sundu ve Rusya Federasyonu ziyareti kapsamında Tataristan'ı da ziyaret etmesi için resmî davette bulundu. Yapılan daveti kabul eden Nazarbayev de Minnihanov'a "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının 25. Yılı" madalyasını takdim etti. Minnihanov, ziyaretinin sonunda Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Başkanı adlı kütüphanede incelemelerde bulundu ve "Barıs" adlı buz hokeyi kulübü tesisini gezdi.

26-28 Haziran 2017: Tataristan Cumhuriyeti Yatırım Geliştirme Ajansı öncülüğündeki bir Tatar Delegasyonu, "Bayterek" Ulusal Yönetim Holdingi Anonim Ortaklığı ile iş birliği alanlarını görüşmek üzere Kazakistan Cumhuriyeti'ne bir çalışma ziyareti düzenledi. Delegasyon; ziyaret kapsamında Kazakistan Project Preparation Fund, Teknolojik Gelişim Ulusal Ajansı, Kazakistan Kalkınma Bankası, Kazyna Capital Management, KazakhExport İhracat Sigorta Şirketi, "DAMU" Girişimciliği Geliştirme Vakfı, "Alatau" İnovatif Teknolojiler Parkı Özel Ekonomik Bölgesi ve Almatı Valiliği yöneticileriyle "çeşitli projelerde ortaklık, dijital teknoloji tecrübelerinin karşılıklı olarak paylaşımı, özel ekonomik bölgeler arası ve

yatırım alanında iş birliği imkânlarının hayata geçirilmesi için yol haritası” gibi hususlarda görüşmeler yürütmüş, bazı anlaşmalara imza atmıştır.⁴⁵

21 Ekim 2017: Vali Yardımcısı Meyirjan Mirzaliyev başkanlığındaki Kostanay Eyaleti Heyeti, Tataristan Cumhuriyeti Yatırım Geliştirme Ajansını ziyaret etti. Ziyarete “Kazakh Invest” Kostanay Bölge Direktörü Erbol Süleymenov da katıldı. Yapılan görüşmelerde her iki taraf da tarım ve sanayi başta olmak üzere her alanda iş birliğine açık olduklarının mesajını verdiler.⁴⁶

2018 Nisan: Kazan’da Tataristan Halkları Asamblesi, Kazakistan’ın Kazan’daki Başkonsolosluğunun katkılarıyla Elbaşı Nursultan Nazarbayev’in “Bağımsızlık Dönemi” adlı kitabının tanıtımını yaptı. Kitap; Kazan’ın bilim, ticaret ve diplomasi çevrelerinde büyük ilgi uyandırdı.⁴⁷

2018 yılında Tataristan Cumhuriyeti Yatırım Geliştirme Ajansı ile “Astana” Uluslararası Finans Merkezi arasında “İslami-Yeşil Finans”ın geliştirilmesi amacıyla dönük bir iş birliği anlaşması imzalandı. Bu anlaşma doğrultusunda düzenlenen etkinliklerden biri de 5 Temmuz 2019’da Kazakistan’ın başkenti Nur-Sultan’da gerçekleştirilen “Helal Yaşam Tarzı” adlı konferanstır. Bu konferansta Tatar tarafı, İslami finans ve helal üretim-tüketim konularındaki Tataristan ve Rusya deneyimlerini paylaşmıştır.

2018: Kazan’da “KazakhExport” Sigorta Şirketinin ilk yurt dışı temsilciliği açıldı.

14-15 Haziran 2018: Nursultan Nazarbayev’in cumhurbaşkanı olarak Tataristan’a son ziyareti gerçekleşti. Nazarbayev ziyareti sırasında şunları söyledi: “13 yıldır Kazan’da bulunmamıştım. Şehir çok değişmiş. Avrupa’nın en iyi şehirlerden biri gibi görünüyor. Tataristan’ın başkentine tekrar gelmek isterim.” İki lider Kazan Helikopter Fabrikasını ziyaret ettiler. Nazarbayev bu ziyaret sırasında Tataristan’da üretilen helikopterin Kazakistan’da da üretilmesi arzusunda olduklarını beyan etti. Baykonur Uzay Üssü’nün bulunduğu bölgede büyük tesislerin bulunduğunu; orada gaz boru hatlarında kullanılacak motor üretimi fabrikası, kompresör tesisleri, uçak ve helikopter motoru fabrikası ve helikopter montajı tesisi kurulması niyetinde olduklarını, bu konularda iki ülkenin iş birliğine gitmesinin gerektiğine işaret etti.⁴⁸ Ertesi gün Nazarbayev, Kazan Federal Üniversitesini ziyaret etti ve burada kendisine fahri profesörlük diploması takdim edildi. Nazarbayev törende yaptığı konuşmada; Kazan Federal Üniversitesinin Rusya’nın en iyi üniversitelerinden biri olduğunu özellikle inovasyon alanında yüksek bir noktaya ulaştığını söyledi. Tarihî bilgilere göre 1877 yılından itibaren Kazan

⁴⁵ <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/964039.htm>

⁴⁶ <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/1039761.htm>

⁴⁷ <https://www.zakon.kz/amp/4916279-v-tatarstane-prezentovana-kniga.html>

⁴⁸ <https://tnv.ru/articles/nazarbayev-and-tatarstan-chronicle-of-visits-facts-and-figures-cooperation/>

Üniversitesinde Kazak entelektüellerinin öğrenim gördüğünü, ilim yuvasının Kazakistan ile bağının bugüne kadar devam etmesinin memnuniyet verici olduğunu, hâlihazırda 500'den fazla Kazakistanlı öğrencinin Kazan Üniversitesinde öğrenim gördüğünü vurguladı. Nazarbayev sözlerine, “Kazakistan için kardeş Tatar halkının yeri özel. Bizim tarihî köklerimiz ortak; dilimiz, gelenek göreneklerimiz, benzer. Ülkelerimiz arasındaki tarihî dostluk köprüsü, Kazakistan ile Tataristan’ın bugünkü iş birliğine sağlam bir temel teşkil ediyor.” diye devam etti. İki halkı ve kültürü birbirine yakınlaştırmada Tatar diasporasının önemli rol üstlendiğini ekledi. Tören sonrasında Nazarbayev, üniversitenin saygın misafirlere yönelik hatıra defterini imzaladı. Ardından Tataristan Cumhurbaşkanı Minnihanov ve Devlet Danışmanı Mintimer Şaymiyev ile buluştu. Yapılan görüşmede Nazarbayev, Rusya Federasyonu ile çok sıcak, güvene dayalı bir ilişkileri olduğunu, aynı şekilde Tataristan ile de yakın ilişkiler kurduklarını belirterek Tataristan’ın ekonomi, inovasyon, eğitim gibi pek çok bakımdan Rusya’nın en gelişmiş bölgelerinden biri olduğunu vurguladı. Kazakistan ve Tataristan halkları arasındaki yakınlığın tarihî köklere dayandığını; ortak kültür, gelenek göreneklerin iki halkı birbirine bağladığını vurgulayan Nazarbayev, günümüzde bu tür bağların büyük önem taşıdığına dikkat çekip bu bağları Rusya ile ilişkilerin bir parçası olarak iki halkın yararına geliştireceklerini ekledi. Tataristan Cumhurbaşkanı da iki halkın tarihî bağlarla birbirine bağlı olduğunu, Kazakistan’da büyük bir Tatar diasporasının yaşadığını kaydederek Kazakistan’ın en önemli ortakları olduğunu, ülkenin hemen her noktasında azami destek bulduklarını söyledi.⁴⁹ Görüşmenin sonunda Tataristan Devlet Başkanı Minnikhanov, Nazarbayev'e “Tataristan Cumhuriyeti Liyakat Madalyası”nı takdim etti. Nazarbayev ise Minnikhanov'a “Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının 25.Yılı” münasebetiyle ve iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine verdiği katkılardan dolayı birinci dereceli “Dostık” madalyasını takdim etti. Aynı gün Nazarbayev, Tatar mevkidaşı ile birlikte gemi ve makine üretimi, savunma sanayi gibi muhtelif işletmelerin ürünlerinin sergilendiği sergiyi gezdi. Ziyaretinin devamında Tataristan Devlet Danışmanı Mintimer Şaymiyev’le bir araya gelen Nazarbayev’e kadim Bulgar şehrinin ve Sviyajsk ada şehrinin yeniden canlandırılması projeleri tanıtıldı.⁵⁰

4 Temmuz 2018: Kazakistan Başbakanı Bakıttan Sağıntayev, Astana’da Tataristan Cumhurbaşkanı Rustam Minnihanov’u kabul etti. Görüşmede ticari- ekonomik iş birliğinin güncel meseleleri ve karşılıklı yatırım alanlarının genişletilmesine yönelik planlar gündeme geldi. Ayrıca ulaşım alanındaki ortak projelerin realize edilmesi ve eğitim-sanayi alanlarındaki iş birliğine dönük beklentiler ifade edildi.

⁴⁹ <https://ria.ru/20180615/1522801974.html?in=t>

⁵⁰ http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/kazakistan-prezidenti-nursultan-nazarbaev-tatarstan-respublikasynyn-prezidenti-rustam-minnihanovpen-kezdesti?q= tarapcran

13 Aralık 2018: Tataristan Yatırım Geliştirme Ajansı ile “KazakhExport” İhracat Sigorta Şirketi Rusya temsilciliği arasında tarım ve sanayi alanında iş yapan Tataristan işletmelerinin yatırım projelerinin finanse edilmesine yönelik bir anlaşma imzalandı. “KazakhExport” temsilcisi Daniyar Tımbayev, Tataristan’ın güçlü ekonomisi, gelişmiş enformasyon-bilişim teknolojisi ve İslami finans deneyimi ile Kazakistan için bir cazibe merkezi olduğunu vurguladı.⁵¹

16 Aralık 2018- Vali Daniyal Ahmetov başkanlığındaki Doğu Kazakistan Eyaleti Heyeti, Tataristan’a bir çalışma ziyareti gerçekleştirdi. Heyet, Tataristan Yatırım Geliştirme Ajansı yönetimi ile bir araya geldi. Yapılan görüşmelerde her iki taraf da mevcut ticaret hacminin yetersiz olduğunu vurgulayıp daha da artırılmasının gereğine işaret etti. Vali Ahmedov, Tataristan’ın özellikle bilişim ve enformasyon alanında ulaştığı noktadan övgüyle bahsederek robotik teknoloji, tarım, sanayi, eğitim vb. alanlardaki iş birliğinin geliştirilmesine yönelik irade beyanında bulundu. Hâlihazırda Tataristan’da iş yapan Kazak şirketi sayısının 40 civarında olduğunu; Kamaz, Tatneft, KVZ, Zelenodolsk Tersanesi gibi Tataristan’ın önde gelen birçok firmasının da Kazakistan’da faaliyet gösterdiğini belirtti.⁵²

25 Nisan 2019: Kazakistan’ın Rusya Büyükelçisi İmanğali Tasmağambetov, Tataristan Cumhurbaşkanı Rustam Minnihanov ile bir araya geldi. Taraflar, Tataristan ve Kazakistan arasındaki ticari-ekonomik iş birliği alanlarını etraflıca ele alıp ortak projelerin başarıyla hayata geçirilmesine yönelik beklentilerini dile getirdiler.

10 Temmuz 2019: A. Aydarbayev başkanlığındaki KazMunayGas delegasyonu Kazan’ı ziyaret etti. Hükûmetler arası anlaşma çerçevesinde ticari-ekonomik, bilimsel, teknik ve kültürel iş birliği ilkeleri doğrultusunda Tataristan Cumhurbaşkanı Rustam Minnihanov ile “Samruk-Kazına” Başkanı A. Esimov ve KazMunayGas Başkanı A. Aydarbayev arasında bir toplantı gerçekleşti. Özellikle Tataristan ve KazMunayGas işletmeleri arasında jeolojik araştırma, petro-gaz kimya, teknoloji ve dijitalleşme alanlarında eşgüdüm olanakları ele alındı. Tatneft ile KazMunayGas arasında petrol ve gaz arama, üretim ve dijitalleşme yönünde bir Mutabakat Zaptı imzalandı.⁵³

26 Eylül 2019: Vali Orazalin Ondısın başkanlığındaki Aktöbe Eyaleti Heyeti, Tataristan Yatırım Geliştirme Ajansı ile bir görüşme gerçekleştirdi. Ajans Başkanı Taliya Minullina, iş birliği imkânlarını ortaya koyan bir sunum gerçekleştirdi. Sunumda Tataristan’ın ticari ve

⁵¹ <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/1350064.htm>

⁵² <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/1305139.htm>

⁵³ <https://neftegaz.ru/news/partnership/474472-tatneft-i-kazmunaygaz-podpisali-memorandum-o-vzaimoponimanii-po-geologorazvedke-dobyche-i-tsifroviza/>

ekonomik potansiyelinden, özel ekonomik bölgelerinden (İnnopolis, Alabuga), öncelikli sosyoekonomik kalkınma bölgelerinden, Tataristan'ın dijital çağın ihtiyaçlarına uygun gelişmiş altyapısından, 1996 yılında başlayan ikili ilişkilerin her alanda gelişmesinin gereğinden söz edilen sunumdan sonra ekonomik iş birliği ve ortak yatırım alanlarının genişletilmesine dönük anlaşmalar imzalandı.⁵⁴

26 Kasım 2019: Kazakistan Parlamentosu Senato Başkanı Dariğa Nazarbayeva, Tataristan Cumhuriyeti Devlet Konseyi Başkanı Farid Muhametşin ile Nur-Sultan'da bir araya geldi. Görüşme sırasında Kazak ve Tatar halkları arasındaki bağların gelişmesinin ortak tarihî kültürel değerlere dayandığı dile getirilip ilişkilerin bu noktaya ulaşmasında Nazarbayev ile Şaymiyev'in önemli rol oynadığı belirtildi. İki ülke arasındaki ticaret hacminin 1 milyar doların üzerine çıkarılması gerektiğinin altı çizildi.⁵⁵

27 Kasım 2019: Elbaşı Nursultan Nazarbayev, Tataristan Cumhuriyeti Devlet Konseyi Başkanı Farid Muhametşin ile Nursultan'da bir araya geldi. Görüşmede taraflar Kazakistan ile Rusya'nın ikili ilişkileri çerçevesinde Kazakistan-Tataristan iş birliğini de geliştirmenin gereğinden söz ettiler. Nazarbayev; Tataristan'ın Rusya'nın kalkınmakta olan bir bölgesi olduğunu belirterek Kazakistan ile Tataristan ilişkilerine büyük değer verdiğini ifade etti.⁵⁶ Farid Muhametşin, Kazakistan Halkı Asamblesi Başkan Yardımcısı ve Genel Sekreteri Janseyit Tümebayev tarafından Barış ve Uzlaşma Sarayı'nda kabul edildi. Yapılan görüşmede ikili görüşmelerin geliştirilmesi hususu gündeme geldi. Kazakistan ile Tataristan arasındaki iyi ilişkilerin Rusya-Kazakistan stratejik ortaklığı çerçevesinde yeni bir seviyeye çıktığı paylaşıldı. Tümebayev'in verdiği bilgiye göre Kazakistan'da diğer etnik gruplarda olduğu gibi Tatarların da millî bayramları geniş ölçekte kutlanagelmektedir. Örneğin, son iki yılda, Asamble himayesinde, Tataristan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı R.N. Minnihanov'un da katılımıyla Saban Toyu, Kostanay (2017) ve Oral (2018) şehirlerinde yüksek düzeyde kutlandı. Ayrıca, Saban Toyu münasebetiyle Kazakistan'ın tüm bölgelerinde bölgesel düzeyde tatil verildi. Ülkedeki tüm etno-kültür merkezlerinin bünyesinde Tatar dilini, kültürünü işlemek amacıyla pazar günleri eğitim veren okullar açıldı. Oral şehrinde Tataristan Cumhuriyetinin desteğiyle Tatarların kıymetli evladı Ğabdulla Tokay adlı bir merkez ile müze açıldı. Tatar dilinde "Yaşlek" adlı süreli yayının düzenli olarak yayımlanmaktadır. 2018 yılında "Novıy Vek (Yeni Çağ)" adlı uydu kanalının muhabir noktası açıldı.

⁵⁴ <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/1570453.htm>

⁵⁵ https://strategy2050.kz/news/d-nazarbaeva-tatarstan-memlekettik-ke-esini-t-ra-asymen-kezdesti-/?sphrase_id=5938520

⁵⁶ <https://elbasy.kz/kk/news/2019-11/nursultan-nazarbaev-tatarstan-respublikasy-memlekettik-kenesinin-toragasy-farid>

“2019 Gençlik Yılı” kapsamında ve Asamblenin 25. Yılı münasebetiyle Kazakistan Halkı Asamblesinin “Yenilenme-Diriliş Yolu” adlı gençlik hareketinin organizasyonuyla birçok etkinlik gerçekleştirilmekte. Bu hareketin başkan yardımcısı olan Timur Jumurbayev bir Tatar gencidir. Bizim gençlerimiz Tataristan Halkı Asamblesinin gençlik kolları ile iş birliği hâlinde ortak projeleri gerçekleştirmeye hazır. Yine iki ülkenin ruhani-manevi değerleri de ortak. Bizi Ulu Abay Kunanbay ile Ğabdulla Tokay birleştiriyor. Buna binaen “Abay’ın 175. Yılı”nı anma etkinlikleri çerçevesinde birlikte olmayı, ortak kültürel bağları geliştirmeyi öneriyorum, dedi Tümebayev.

Belirtmek gerekir ki günümüzde Kazakistan’da 201,5 bin Tatar yaşamaktadır. Karagandı- 30.1 bin, Doğu Kazakistan-16.3 bin, Kostanay- 15.9 bin, Nur-Sultan- 11.9 bin, Almatı- 24.8 bin. Ülke genelindeki tüm Tatar-Başkurt etno-kültürel birlikleri “Tatarlar ile Başkurtların Kazakistan Kongresi” adlı kamusal teşkilat çatısı altında birleştirilmiştir.

2010 yılında Kazakistan Halkı Asamblesi ile Tataristan Halkı Asamblesi arasında iş birliği anlaşmasına imza atılmıştı. Tümebayev, Tataristan Halkı Asamblesi Başkanı Farid Muhametşin’e iş birliği bağlamında hayata geçirilebilecek ortak projeleri değerlendirmeyi teklif etti. Ardından mevkidaşını 2020 yılının Şubat ayında Almatı’da Tatarlar ile Başkurtların Kazakistan Kongresi tarafından organize edilen Tatar Kültürü Festivali’ne davet etti. Ayrıca Kazakistan Halkı Asamblesinin muhtelif etnik grupların kendi soydaşlarıyla ortak projelerinin sergisi ile uluslararası iş forumuna Tataristan iş adamlarının da katılımı sağlamaları için öncülük yapmasını rica etti.⁵⁷

9-10 Aralık 2019: Kazakistan Parlamentosu Senatosu Başkan Yardımcısı Askar Şakirov ve bir grup senatör Tataristan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Rustam Minnihanov ile Kazan Kremlin’inde bir araya geldi. Toplantıya Rusya Federasyonu Federasyon Konseyleri arası İşbirliği Komisyonu Eşbaşkanı İlyas Umahanov, Tataristan Cumhuriyeti Devlet Konseyi Başkanı Farid Muhametşin, Kazakistan senatörleri Muhtar Kulmuhammed, Olga Perepeçina, Talğat Musabayev, Vladimir Volkov da katıldı. Toplantıda ikili ilişkilerin mevcut durumu değerlendirildikten sonra Nursultan-Kazan şehirleri arasındaki direkt uçuşların yeniden başlatılması hususu gündeme geldi.⁵⁸

⁵⁷ https://www.inform.kz/kz/zhanseyit-tuymebaev-tatarstannyn-memlekettik-kenes-toragasymen-kezdesti_a3589334

⁵⁸ <https://www.tatar-inform.ru/news/official/09-12-2019/minnihanov-rt-budet-sposobstvovat-ukreplenyu-rossiysko-kazahstanskikh-otnosheniy-5698865>

2. Kazakistan-Tataristan İlişkilerinin Boyutları ve Değerlendirilmesi

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu ile ilişkilerinde Tataristan Cumhuriyeti özel bir yer tutar. Daha önceden de belirttiğimiz üzere her iki taraf da Kazakistan-Tataristan ilişkilerine Rusya Federasyonu ile Kazakistan arasındaki stratejik ortaklık ilişkisinin bir parçası olarak bakar. Gerek Kazakistan gerekse Tataristan yetkilileri her fırsatta bu ilişkilere iki bağımsız devlet arasındaki ilişki anlamını yüklemediklerini, Rusya Federasyonu'nun bütünlüğüne tam bir saygı içinde olduklarını özenle vurgularlar.

1996'da imzalan iş birliği anlaşmasıyla resmîlik kazanan ilişkiler, 2014 yılından sonra yeni bir ivme kazanmıştır. İlişkilerin kronolojisine bakıldığında iki ülkenin söz konusu tarihten itibaren ne kadar yakınlaştığı anlaşılacaktır. Açıkça görüldüğü üzere Kazakistan'ın neredeyse her eyaleti ve kamu şirketi Tataristan'a çalışma ziyareti düzenlemiştir. Görüşmelerde ziyaretlerin ticari-ekonomik boyutunu gölgede bırakacak şekilde “ortak dil, kültür, tarih bağları”na vurgu yapılması iki ülke arasındaki temasların farklı şekilde okunmasını zorunlu kılmaktadır. Özellikle Tataristan Cumhurbaşkanı Rustam Minnihanov'un çok sayıdaki Kazakistan ziyareti ilişkilerin düzeyini ortaya koymaktadır. Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 2018 yılı Haziran ayında Kazan şehrine yaptığı resmî ziyaret, Tataristan-Kazakistan ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

5 Haziran 2013'te Kazan şehir merkezindeki tarihî “Remizova Evi”nde Kazakistan başkonsolosluğu açılmıştır.⁵⁹ Kazan şehrinde başkonsolosluktan başka Kazakistan Ticari Temsilciliği Şubesi, “Air Astana” havayolu şirketinin temsilciliği de hizmet vermekte. 2018 yılından itibaren ise “KazakhEksport” kamusal şirketinin yurt dışındaki ilk temsilciliği hizmet vermeye başlamıştır. Rusya Federasyonu'nda en fazla sayıda Kazakistan temsilciliğinin bulunduğu şehir Moskova'dır, ikinci sırada ise Kazan gelir.

a. Ticari-Ekonomik İlişkiler

Kazakistan ile Tataristan'ın ticaret hacmi genel olarak istikrarlı ve nitelikli şekilde artmaktadır. Örneğin 2017 yılı sonuçlarına göre Kazakistan ile Tataristan arasındaki dış ticaret hacmi 702,9 milyon dolar tutarındadır. 2016 yılıyla karşılaştırıldığında % 1,7 oranında bir yükseliş söz konusudur. Bu tutarın içinde ihracatın payı 598,3 milyon dolardır. İthalat tutarı ise 104,6 milyon dolardır. İkili görüşmelerde dile getirilen hususlara ve imza atılan anlaşmalara bakılırsa Tataristan'dan Kazakistan'a yapılan ihracat ürünleri arasında mineral yakıt, petrol, petrokimya mamulleri, kara araçları yedek parçaları, plastik ve plastik mamulleri ağırlıktadır. Tataristan

⁵⁹ https://www.inform.kz/kz/kazanda-kazakistan-respublikasynyn-bas-konsuldygy-ashyldy_a2572381

Cumhuriyeti'ne Kazakistan'dan yapılan ihraç ürünleri de şunlardır: mineral yakıtlar, demir metallere, bakır ve bunlardan üretilen mamuller.

Nazarbayev'in 2018 yılı Haziran ayında Kazan şehrine yaptığı resmî ziyaretin, Tataristan-Kazakistan ilişkilerini yeni bir aşamaya getirdiğini yukarıda zikretmiştik. Bu ziyarette Nazarbayev, iki ülke arasındaki ticaret hacminin orta vadede 1 milyar dolara çıkarılması hedefini ortaya koymuş, ticaret ve yatırım alanlarındaki iş birliğinin artırılmasının önemine vurgu yapmıştır. Bu çerçevede petrokimya, kara aracı (kamyon, TIR) üretimi, savunma ve uzay endüstrisi, tarım-hayvancılık alanlarında ortak işletmeler ve iş yerleri açma olanaklarının aranması ekonomi bürokratlarına görev olarak verilmiştir.

Kazakistan'ın ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirme çabaları uzun yıllardır devam etmektedir. Bu bağlamda petrokimya endüstrisinde lider ülke konumunda olan Tataristan'ın gelişmiş imkânlarından yararlanmanın Kazakistan için büyük önem taşıdığı açıktır. Bu hedefe ulaşabilmek için Kazakistan Başkonsolosluğu Ticaret Temsilciliği birimi büyük bir gayret göstermektedir. Özellikle Kazak-Tatar heyetlerinin hemen her görüşmesinde petrokimya sektöründeki iş birliği imkânları mutlaka gündeme gelmiştir. İki ülke, organize ettikleri fuarlara birbirlerinin işletmelerini, iş ortaklarını davet etmektedir. Özellikle "KazMunayGas"ın her yıl düzenlediği iş forumu, Tataristan petrokimya-gaz forumu gibi önemli platformlar ortakların buluşma ve yeni projeler için harekete geçme üsleri olmuştur.

Bugün Kazakistan'da önemli yatırım projelerini hayata geçirebilmek için stratejik ortaklar bulma çabaları ciddiyetle sürdürülmektedir. Tataristan'ın dev petrokimya işletmeleriyle Kazakistan enerji sektörünün ileri gelen firmaları iş birliği alanlarını değerlendirmektedir. Örneğin TANEKO, Tatnef, Kazanorgsintez, Nijnekamskneftehimk Kazak tarafının iş birliği yapmak istediği güçlü Tatar firmalarıdır. Kazakistan'ın Samurık-Kazına'ya ait Birleşmiş Kimya Şirketi, petrokimya sektöründeki projesini gerçekleştirebilmek için yatırımcılar aramaktadır.

Tataristan ayrıca ekin yetiştiriciliği, şeker pancarı ve patates üretimi konusunda uzmanlaşmıştır. Tarımsal işbirliği de geniş bir perspektife sahiptir. Önde gelen tarım sektörleri, bitkisel ve hayvansal mamuller üretimidir. Tataristan, tarımda sağladığı ilerlemeler ve tarımsal üretim kapasitesi bakımından Rusya Federasyonu içerisinde ilk sıralarda yer alır. Rusya'daki tarım arazilerinin yüzde 2'sinden biraz fazlası Tataristan topraklarındadır. Rusya Federasyonu toplam tahıl hasadının yüzde 8'ini üreten Tataristan aynı zamanda en büyük et, süt ve yumurta üreticisidir. Bu ürünleri üretebilmek için otomatize edilmiş, çağdaş araç gereçlerle mücehhez, Avrupa'nın en gelişmiş devasa çiftlikleri inşa edilmiştir.

Kazaklarca çok sevilen at eti, kıymız ve şubat (deve sütü) gibi geleneksel gıdaların Tatar halkı arasında da popülaritesinin bulunduğu göz önüne alındığında, Kazakistan'ın bu tür ürünlerle Tataristan pazarına girmesi yerinde olacaktır. Kazakistan unu da Tataristan'da büyük talep görmektedir.

Kazakistan firmaları, ülkedeki gıda sektörünü rekabetçi bir noktaya getirebilmek için Tataristan ile tarımsal ekipmanlar konusunda iş birliği yapmak istemektedir. Heyetler arasında yapılan görüşmelerden anlaşıldığı kadarıyla Kazan firması MVEN'in ürettiği MV-500 tarım uçağının Kazakistan'da da üretilmesi hedeflenmektedir.

İkili ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde otomotiv, gemi yapımı ve uçak endüstrileri alanlarındaki iş birliği de görüşmelerde sürekli gündeme gelmektedir. Örneğin otomotiv devi KAMAZ için Kazakistan, Rusya'dan sonraki ikinci büyük pazardır. Üretim kapasitesi yıllık 1500 araç olan Kazak-Rus ortak girişimi "KAMAZ Mühendislik" Kazakistan'da 2005 Haziran'ından beri faaliyet göstermektedir. Kazakistan'da KAMAZ'ın 27 bayisi vardır.⁶⁰

Almatı'daki 405 numaralı Uçak Tamir Fabrikası ile Kazan Helikopter Fabrikası arasında MI-8, MI-17 serisi helikopterlerinin modernizasyonu ve tamir alanlarında, ayrıca "Ak Pars" gemi inşa şirketi ile "Zenit" Tersanesi arasındaki iş birliği doğrultusunda ve üretimin Kazakistan'da yapılması hususunda müzakereler devam etmektedir. (Tukumov, 2019, s.37) Bu bağlamda Nazarbayev'in Tataristan'a yaptığı son ziyarette helikopter fabrikasını da gezdiğini hatırlamak faydalı olacaktır.

b. Enformasyon ve Bilişim Teknolojileri Alanındaki ilişkiler

Kazakistan ile Tataristan arasında telekomünikasyon teknolojileri alanında ciddi iş birliği projeleri söz konusudur. Tataristan'ın, ileri teknoloji ve bilişim teknolojileri bakımından Rusya Federasyonu bölgeleri arasında ilk sıralarda geldiği rahatlıkla söylenebilir. 2015 yılında Kazan'a 30 km mesafede bir üniversite ve yüksek teknoloji kenti ve aynı zamanda bir özel ekonomik bölge olan "İnnopolis" inşa edilmiştir.⁶¹ Innopolis'te 150 şirket kayıtlı olup bunlardan 76'sı "İnnopolis'in sakinleri ve ortaklarıdır. Innopolis'in inşası ve başarılı bir şekilde işletilmesi, *Astana Hub International Technology Park of IT Startups* açısından Kazak heyetlerinin ilgisini çekmektedir. Kazakistan Başkonsolosluğu ve Tataristan'ın Astana'daki temsilciliklerinin yardımıyla bir grup Innopolis sakini; Almatı, Doğu ve Batı Kazakistan eyaletlerinde "akıllı şehir" teknolojilerini monte etme yönünde projeleri hayata geçirmektedir.

⁶⁰ <https://kamaz.kz/avto/>

⁶¹ <http://www.innopolis.com/resident/relevant/>

Innopolis'te bilişim ve robot teknolojileri alanında lisans, yüksek lisans ve doktora programlarının uygulandığı “İnnopolis Üniversitesi” hizmet vermektedir. 2018 yılında Innopolis Üniversitesinde öğrenim gören yabancı uyruklu öğrenciler arasında en kalabalık ve başarılı grubu 49 öğrenci ile Kazakistanlılar oluşturmaktaydı. (Tukumov, 2019, s.37)

c. Turizm İlişkileri

Kültürel yakınlık göz önüne alındığında, Kazakistan ile Tataristan, turizmlerini geliştirmek için büyük bir potansiyele sahiptir. Kazan, Moskova ve St. Petersburg'dan sonra Rusya'da en çok ziyaret edilen üçüncü şehirdir. Altı maçı Kazan Arena'da yapılan Dünya Kupası'ndan sonra Tataristan'ı ziyaret eden turist sayısı 2018 yıl sonu verilerine göre 3,4 milyon olmuştur. Bu sayı 2017'ye oranla yüzde 9,6 artmıştır.

UNESCO kültürel mirası listesine giren 29 Rusya kültürel varlığının üçü Tataristan'dadır. Bunlar: Kazan Kremli, Varsayım Katedrali ile Sviyajsk şehir adası Manastırı, Bulgar Tarihi ve Arkeolojik Kompleksi.⁶²

Mintimer Şaymiyev başkanlığındaki “Vozrojdeniye” Cumhuriyet Vakfı, Tataristan'daki kültür varlıklarının yeniden inşasına ve turizm merkezlerinin iyileştirilmesine öncülük etmektedir. Tataristan'ın, tarihî-kültürel değere sahip binaları ve mekânları restore etme konusundaki deneyiminden Kazakistan'da hayata geçirilen “Ruhani Diriliş (Yenilenme)” projesinde yararlanılabilir.

Kazan'ı ziyaret eden Kazakların sayısı her yıl artıyor. 2018 Dünya Kupası sırasında 6.000'den fazla Kazakistanlı Kazan'da bulundu. Doğu Kazakistan Eyaleti Valiliğinin 2018 yılı Ekim ayında Kazan şehrindeki Nazarbayev Caddesi'ne Türkistan'daki Yesevi Türbesi'nde bulunan Taykazan'ın bir kopyasının resmî törenle yerleştirilmesi Kazan'a giden Kazakistanlılar için ilgi çekici olacaktır. Kazanın kaidesinin alt tarafına ışıldayan bir plaka çakılmıştır. Plakanın üzerinde “Serpilip güzelleş Kazan! Doğu Kazakistan Eyaleti'nden” şeklinde Kazakça bir ibare vardır.

Kazakistan ve Tataristan arasında turistik seyahatleri kolaylaştıracak uygun koşullar sağlanmıştır: “AirAstana” şirketi tarafından Astana'dan Kazan'a tarifeli seferler düzenlenmektedir. Almatı-Kazan arasında direkt çalışacak tren seferleri de başlamıştır. Düşük maliyetli Kazak havayolu şirketi Fly Arystan'ın hizmete başlamasıyla turist sayısında artış görülecektir. Bu durumda, cuma günü uçup pazar günü geri dönme imkânı sağlayan “hafta

⁶² <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ru>

sonu tatil paketi” sayesinde Rusya vatandaşları Astana’nın eşsiz manzaralarını ve çevresindeki tabiat köşelerini ziyaret edebilecektir. (Tukumov, 2019, s.36-37)

d. Tarihî-Kültürel İlişkiler

Kazaklar ile Tatarların kökeni Kıpçaklara dayanır. Önce Göktürk daha sonra Altın Ordu devletinin çatısı altında Tatarlar ve Kazakları oluşturan boylar bir arada yaşamışlardır.

Kazak Hanlığı’nın kuruluşunun arifesinde Ebulhayr Ordası’ndan ayrılan Canibek ile Kerey Sultanların peşinden giden uruglar arasında ünlü Kazak ozanı Kaztuvğan da vardır. Ancak Kaztuvğan’ın İdil kıyısını terk edip Canibek ve Kerey Sultanlara katılması hiç de kolay olmamıştır. Ünlü Kazak tarihî romancısı İlyas Esenberlin, *Köşpendiler* romanında Kaztuvğan’ın İdil boyunda kalan Noğay ve Alşın uruglarına vedasını enfes bir anlatımla dile getirmiştir. Kaztuvğan’ın daha sonraları *İdil Destanı* diye anılacak duygu dolu şiirinden bir bölümü hatırlamak gerekir:

Sazlıkları, çöken deveyi buldurmaz,

Balığı göle at yaklaştırmaz,

Kurbağası ile çiyanı

Evindeki insana

Gece uykusunu kandırmaz,

İşte böyle benim İdil'im,

Sen salmadın ben saldım.

Hayırlı olsun sizlere

Benden kalan şu İdil yurdu...⁶³ (Esenberlin, 2002, s. 108)

(İdil kıyısındaki sazlıklar o kadar gür ve yüksektir ki çökmüş develerin görünmesine engel olur. İdil’in balığı o kadar boldur ki su içmek için yaklaşan atlara izin vermez. Kurbağaları ile çiyanlarının çıkardığı sesler nedeniyle evindeki insanlar dahi gece uykusu uyuyamaz. İşte bu zenginliklere sahip benim İdil'im, sen beni göndermedin; ben kendim gidiyorum. Kalanlara hayırlı olsun benim bırakıp gittiğim İdil yurdu!)

Bu mısraları ünlü Kazak ozanı Bekbolat Tileubayev başta olmak muhtelif halk ozanları dombra eşliğinde halka açık konserlerde ve etkinliklerde dile getirdiğinden İdil-Yayık bölgesine duyulan ilgi Kazak halkının muhayyilesindeki canlılığını devam ettirmektedir.

Tataristan’ın 2019 yılında “Altın Ordu Devleti’nin 750. Yılı”nı görkemli törenlerle kutlaması tesadüf değildir. Kazan Hanlığı’nın 16. asırdaki hükümdarı Süyimbike’nin ünlü Edige Bey’in

soyundan geldiği bilinmektedir. 14. yüzyıl sonlarında yaşayan bilge şair Asan (Hasan) Kayğı'nın eserleri iki halkın ortak mirasıdır.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Tataristan'da Kazak gazeteleri, dergileri ve kitapları yayımlanmaya başlamıştır. Tatar bilginleri ve yazarları Kazaklar hakkında çok sayıda kitap yayımlamıştır. Ekim Devrimi'ne kadar Kazan'da Arap harfleriyle basılan Kazakça kitapların sayısı 434 olup satış rakamları 2 milyonu geçmiştir. Bunların içinde büyük Kazak şairi Abay Kunanbay'ın eserleri de vardır. 20. asrın başında ünlü Kazak mecmuası "Aykap"ın neşredilmesinde Yavuşevlerin katkısı büyüktür. Tatar halkının müzik alanındaki ünlü temsilcileri Latif Hamidi, Raşid Abdullin ve Fuat Mansurov, bir dönem Kazakistan'da yaşamıştır. Tatar edebiyatının klasiği Ğabdulla Tokay (Abdullah Tukay) sanat yaşamına ve eser vermeye Oral şehrinde başlamıştır.

Astana ile Kazan kardeş, Almatı ile Kazan ise paydaş şehirlerdir. Kazakistan'ın Kazan başkonsolosluğu, Kazakistan şehirlerinin kültür günlerini Tataristan'da kutlamayı planlamaktadır.

2019 Mart'ında Kazan Kremli'nde Kazakistan Cumhuriyeti Millî Müzesinden alınacak parçalarla göçebe kültürü ile sanatı temalı "Ulu Bozkır Mirası: Kuyumculuk Sanatının Cevherleri" adlı bir sergi planlanmıştır. Sergiye Kazakistan'ın sembolü olan "Altın Adam"ın da getirilmesi düşünülmektedir. (Tukumov, 2019, s.38,39)

3. Değerlendirme ve Sonuç

Kazakistan'ın Tataristan ile yakın ilişkilerini "Rusya Federasyonu ile kurduğu stratejik ortaklığın ve iş birliğinin bir parçası" olarak görmesi reelpolitik açılarından anlaşılır bir durumdur. Kazakistan tarafı ikili ilişkilerde bu hususun altını özenle ve önemle çizmektedir. Tataristan tarafının da bu hususta benzer bir yaklaşıma sahip olduğunu belirtmek gerekir. İki taraf da Rusya'yı tedirgin etmeden, Rusya Federasyonu çıkarları için olumsuz bir algıya yol açmadan, Rusya'nın birlik ve bütünlüğü çerçevesinde ilişkileri yürütecektir.

Son yıllarda Kazakistan-Tataristan ilişkileri hem nicelik hem nitelik bakımından büyük bir ivme göstermiştir. Neredeyse her ay iki taraftan birinin heyeti diğer tarafı ziyaret etmekte ve çeşitli anlaşmalara imza atmaktadır. Kazakistan'ın birçok eyaletinden Kazan'a geniş kapsamlı çalışma ziyaretlerinin düzenlendiğini dile getirmiştik. İkili ilişkilerin bu derece sıklaşmış olmasını salt ekonomik gerekçelerle açıklamak mümkün değildir. Altınordu Devleti'nin mirasçısı olma iddiasını taşıyan her iki Kıpçak boyu, devletleri gelişip güçlendikçe köklerine daha çok sahip çıkacak özellikle kültürel konularda bütünleşme iradesi ortaya konacaktır.

Tataristan devleti bu ilişkiler aracılığıyla dış politikasında önemli yer tutan Tatar diasporası ile sağlam köprüler kurmakta, yurt dışındaki soydaşlarıyla çeşitli kültürel ve sosyal etkinlikler vesilesiyle buluşup kaynaşmaktadır.

Kazakistan ise ortak tarihe sahip olduğu ve ortak Kıpçak kökeninden geldiği Tatar halkıyla yakın ilişkiler kurarak Kazakistan'ın kuzey ve doğu bölgelerinde söz konusu olan demografik dezavantajını Tatar diasporası aracılığıyla gidermeye çalışmaktadır. Kanaatimize göre bu, Kazak devletinin yeni bir stratejisidir. Kazakistan'da geçirdiğimiz yaklaşık sekiz yıllık süre zarfında Tatar diasporasının Kazakistan'ın birçok meselesinde kendisini yabancı unsur olarak görüp özellikle Rus kökenli Kazakistan vatandaşlarıyla birlikte hareket ettiğini gözlemlemiştik. Bu durum, ana dillerini neredeyse unutma noktasına gelen, kendi kültürel kimliğine oldukça yabancılaşmış Tatar nüfusunun, demografik bakımdan Rus etnisitesine yaklaşmasına neden olmuştu.

Kazakistan-Tataristan ilişkilerinde yaşanan bu bahar havası, Tatar nüfusun Kazak halkı ve devletiyle bağlarının güçlenmesini sağlayacaktır. Bazı bölgelerde Tatar dili kurslarının açılması, az sayıda da olsa Tatarca dergilerin çıkarılması, Tatarca yayın yapan bir TV kanalının yayın hayatına başlaması Tatar diasporası arasında millî bilinçlenmeyi beraberinde getirecektir. Bu da Kazakistan'ın kuzey ve doğu bölgelerindeki potansiyel ayrılıkçı emellere büyük bir darbe vuracaktır.

Kanaatimize göre Kazakistan, bu stratejisinin bir uzantısı olarak Tataristan heyetlerini ülkesine davet etmekte, Saban Toyu başta olmak üzere çeşitli kültürel etkinliklerle Tatar nüfusu ile Kazak nüfusu arasında bir kaynaşmayı sağlamaya çalışmaktadır. Zira “saban toyu” Kazak kültürü için yabancı bir olgu değildir. Neticede bu kaynaşma Tatar diasporasının Kazak devletine bağlılığını pekiştirecektir.

Kazakistan'ın, gelişip kuvvetlendikçe nüfuz alanını genişletmek ve Orta Asya devletlerine liderlik yapmak istemesi anlaşılacak bir durumdur. Nitekim Elbaşı Nursultan Nazarbayev'in Orta Asya Birliği'nin kuruluşuna öncülük etmesi; Kazakistan'ın, Türk Konseyi ve Uluslararası Türk Akademisi bünyesindeki pozisyonunu güçlendirmesi, Altın Ordu Devleti'nin mirasına sahip çıkması, Özbekistan ve Kırgızistan ile son yıllarda yakın ve sıcak ilişkiler geliştirmesi bu durumun göstergesidir. Her ülkenin olduğu kadar Kazakistan'ın da resmî belgelerde açıkça ifade edilmeyen birtakım hedefleri elbette olacaktır.

Kaynakça

Alipbayev, A.P. (2013). *Diplomatiya Tarihi*. Almatı: “KazNU”.

Bayzakovoy, K.İ. (2006). *Vneşnyya Politika Respubliki Kazahstan*. Almatı: Kazak Universiteti.

Böjeyeva, A.P. (2016). *Kazakistan Respublikası Sırtkı Sayasatınıñ Hronologiyası*. Almatı: “KazNU”.

Çjen, K.F. (1999). *Geopolitika Kazahstana-Mejdu Proşlım i Buduşçim*. Almatı: Jeti Jarğı.

Esenberlin, İ. (2002). *Köşpendiler*. Almatı: JŞS Jedel Basuv Baspahanası.

Han, B., Suvorov, L.S., Rahmanova, G.B. (2003). *Kazakistan Respublikasının Sırtkı Sayasatı*. Almatı: KazGZU

Kozıbayev, İ. (2014). *Voprosı Vneşney Politiki i İstorii Kazahstana*. Astana: ENU

Sultanov, B.K. (2011). *Kazahstan 20 Let Nezavisimosti*. Almatı: Volkova E.B.

Tokayev, K. (2003). *Belasu- Diplomatiyalık Oçerakter*. Deuir Baspası.

..... (2001). *Diplomatiya Respubliki Kazahstan*. Astana: “Elorda” Baspası.

Tukumov, E. (2019). Tatarstan Respublikası Kazakistan-Resey strategiyalık eriptestiginiñ Mañızdı Bölgi. *Diplomatiya Jarşısı*. 2019(No:1), 32-40.

Ağ Kaynakları

1. <http://tatarstan.ru/about/state.htm>
2. <http://stat.gov.kz> (Ulusal Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi 1 Ocak 2020 verisi).
3. https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakistan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevty-n-kazakistan-halkyna-zholdauy-2005-zhylgy-16-akpan; 5. 1. Madde.
4. <http://www.mfa.kz/kz/>
5. <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=EXP&n=232040#08885748456008975>
6. <https://constitution.garant.ru/act/federative/191677/chapter/5633a92d35b966c2ba2f1e859e7bdd69/>
7. <https://ria.ru/20170803/1499686281.html>
8. <http://constitution.garant.ru/act/federative/191677/>

9. <http://tatarstan.ru/documents/polnomochia.htm>
10. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_21476/
11. http://1997-2011.tatarstan.ru/index.html@node_id=394.html
12. http://president.tatarstan.ru/legis/?law_id=41029
13. http://president.tatarstan.ru/legis/?law_id=41085
14. http://president.tatarstan.ru/rus/apparat/structure?department_id=49103
15. <http://tatmsk.tatarstan.ru/rus/predstavitelstva-rt.htm>
16. <https://kazan.mid.ru/consul>
17. https://kazan.mid.ru/home/-/asset_publisher/TVKtORztxkX/content/o-general-nom-konsul-stve-turkmenistana-v-g-kazani?redirect=%2Fhome&inheritRedirect=true
18. <http://tatarstan.ru/about/vs.htm>
19. <https://kazansummit.ru/>
20. <https://russia-islworld.ru/temy/o-gruppe/>
21. <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ru>
22. <http://tatarstan.ru/about/vs.htm>
23. http://tatarstan2030.ru/UserFiles/Files/Strategy_RT-2.pdf, s.7.
24. <http://www.mfa.kz/kz/content-view/khronika-nezavisimogo-kazakhstan-1995-god>
25. <http://www.mfa.kz/kz/content-view/khronika-nezavisimogo-kazakhstan-2004-god>
26. <http://www.mfa.kz/kz/content-view/khronika-nezavisimogo-kazakhstan-2004-god>
27. <https://tnv.ru/articles/nazarbayev-and-tatarstan-chronicle-of-visits-facts-and-figures-cooperation/>
28. <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-nursultan-nazarbaev-tatarstan-respublikasynyn-prezidenti-mintimer-shaimievke-kazakistan-respublikasy-tungysh-prezidentinin-?q=татарстан>
29. <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-atyna-elorda-kunine-zhene-kazakistan-respublikasynyn-prezidenti-nursultan-ebishuly-nazarbaevty-n-mereitoiyna-bailanysty-kazakistan-azamattary-men-uiymdardan-koptegen-kuttyktau-zhedelhattar-men-hattar-kelip-tusude?q= татарстан>
30. <http://www.akorda.kz/kz/events/bugin-akordada-prezident-nursultan-nazarbaev-tatarstan-respublikasynyn-prezidenti-rustam-minnihanovpen-kezdesti?q= tatarstan>
31. <http://prav.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/166923.htm>
32. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/200709.htm>
33. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/225865.htm>
34. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/246621.htm>

35. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/291685.htm>
36. <http://prav.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/339591.htm>
37. <http://kremlin.ru/events/president/news/46700>
38. <http://prav.tatarstan.ru/rus/prensa/photo.htm/photoreport/638992.htm>
39. <http://president.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/375056.htm>
40. <http://president.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/387742.htm>
41. <https://prokazan.ru/news/view/102580>
42. <http://kremlin.ru/events/president/news/53018>
43. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/747069.htm>
44. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/835121.htm>
45. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/964039.htm>
46. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/1039761.htm>
47. <https://www.zakon.kz/amp/4916279-v-tatarstane-prezentovana-kgna.html>
48. <https://tnv.ru/articles/nazarbayev-and-tatarstan-chronicle-of-visits-facts-and-figures-cooperation/>
49. <https://ria.ru/20180615/1522801974.html?in=t>
50. http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/kazakstan-prezidenti-nursultan-nazarbaev-tatarstan-respublikasynyn-prezidenti-rustam-minnihanovpen-kezdesti?q= татарстан
51. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/1350064.htm>
52. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/1305139.htm>
53. <https://neftegaz.ru/news/partnership/474472-tatneft-i-kazmunaygaz-podpisali-memorandum-o-vzaimoponimanii-po-geologorazvedke-dobyche-i-tsfroviza/>
54. <http://tida.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/1570453.htm>
55. https://strategy2050.kz/news/d-nazarbaeva-tatarstan-memlekettik-ke-esini-t-ra-asymen-kezdesti-/?sphrase_id=5938520
56. <https://elbasy.kz/kk/news/2019-11/nursultan-nazarbaev-tatarstan-respublikasy-memlekettik-kenesinin-toragasy-farid>
57. https://www.inform.kz/kz/zhanseyit-tuymebaev-tatarstannyn-memlekettik-kenes-toragasymen-kezdesti_a3589334
58. <https://www.tatar-inform.ru/news/official/09-12-2019/minnihanov-rt-budet-sposobstvovat-ukreplenyu-rossiysko-kazahstanskih-otnosheniy-5698865>
59. https://www.inform.kz/kz/kazanda-kazakstan-respublikasynyn-bas-konsuldygy-ashyldy_a2572381

60. <https://kamaz.kz/avto/>
61. <http://www.innopolis.com/resident/relevant/>
62. <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ru>
63. <https://www.youtube.com/watch?v=HxPZUSelmuk>

Extended Abstract

Having declared its independence in 1991, Kazakhstan followed a multi-faceted foreign policy strategy, focusing on the objectives of "securing the territorial integrity and economic development" in the first periods. Kazakhstan, with its improved economy, has started to progress towards becoming a regional power since the mid-2000s; He led many international initiatives such as the Eurasian Economic Union, Central Asian Union, and the Turkish Council. Kazakh leaders clearly emphasize that they have been the leading country of Central Asia in every occasion since 2010. Kazakhstan's area of interest is not limited to the Central Asian geography. Cossacks; It also tries to develop close relations with Idil-Ural Turkishness, where they have common language, religion, history and cultural ties. Especially in recent years, frequent relations with Tatarstan are proof of this interest. While carrying out these relations, Kazakh executives carefully refrain from rhetoric and policies that will harm the integrity of the Russian Federation. In fact, the emphasis that "relations with Tatarstan is part of the strategic partnership developed with Russia" is the first sentence of almost every meeting. The Tatar population of over 200 thousand living in Kazakhstan acts as a bridge in these relations. Kazakh executives have begun to promote social activities such as "plow toes" in order to keep the cultural identity awareness of the members of the Tatar diaspora alive. During the "Saban Toyu" days, citizens of Tatar origin Kazakhstan were given the right to have holiday at the regional level. A satellite channel broadcasting in Tatar was set up and a magazine published in Tatar started to be published. In addition, language courses on Sundays have been opened for those who want to learn Tatar language. Splendid memorial meetings were held for the great poet of the Tatars, Abdullah Tukay.

This interest of Kazakhstan for Tatar population is the result of close relations with Tatarstan. Considering the Kazakh Khanate as the continuation of the Golden Army State and the natural heirs of Altınordu, Kazakh people have sympathy for Idil-Ural Turkishness because of their common origins. Kazakhstan's President Kasımjomart Tokayev described the Golden Army State as an important part of the Kazakh cultural codes. 2020-2022 will be celebrated in Kazakhstan as the "750th Anniversary of the Foundation of the Golden Army" with official events.

Leaving aside the economic-commercial dimension, these ties are sufficient to explain the Kazakhstan-Tatarstan relations that have been revived in recent years. However, in our opinion, one reason for these close relationships is that Tatars are considered as a basis for demographic risks caused by the low Kazakh population, especially in the northern regions

of the country. The fact that Tatars and Bashkirs living in Kazakhstan are united under a roof organization called "Kazakhstan Congress of Tatars and Bashkurt" strengthens this view. In short, as Kazakhstan grows and gets stronger, it will continue to improve its relations with Idil-Ural Turkishness.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 04-07-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 05-01-2020

Araştırma Makalesi / Research Article

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 150 – 175.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 150 – 175.

Türkiye'de Yayımlanan Çuvaş Türkçesi, Edebiyatı ve Folkloruna İlişkin Çalışmalar Üzerine Bibliyografya Denemesi

Dogukan ÖZEY¹

Özet

Çuvaşistan, Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Türk topraklarından birisidir. Doğusunda Tataristan, batısında Nijny Novgorod bölgesi, kuzeyde Mari Cumhuriyeti, güneyde Ulyanovsk bölgeleriyle çevrilidir. Başkenti Rusça söylenişle Çeboksarı, Çuvaşça söylenişle Şupaşkar'dır. Çuvaş Türkçesi, İlk Türkçe söz içi ve söz sonu *r* ve *l* seslerini korumuş olması bakımından lehçe tasniflerinde ayırt edici özelliğe sahip bir Türk lehçesidir. Bu çalışmada, Türkiye'de Çuvaş Türkçesi, edebiyatı ve folkloru üzerine yapılan çalışmalar incelendi. Giriş bölümünde verilen bilgiler kısa tutuldu. Bunun sebebi birçok kaynaktan bu bilgilerin kapsamlı bir şekilde ele alınmış olmasıdır. Bibliyografya bölümünde yapılan çalışmalar kitaplar, kitap bölümleri, makaleler, bildiriler, yüksek lisans tezleri ve doktora tezleri olmak üzere altı ana başlık altında incelendi. Sonuç bölümünde ise çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yapıldı.

Anahtar Kelimeler: Çuvaş Türkçesi, Çuvaşlar, edebiyat, folklor, bibliyografya.

Bibliography Essay on Studies on Chuvash Turkic, Literature and Folklore published in Turkey

Abstract

Chuvashia is one of the Turkish lands in the Russian Federation. It is surrounded by Tatarstan in the east, Nizhny Novgorod region in the west, Mari Republic in the north and Ulyanovsk regions in the south. Its capital is Çeboksarı with its Russian pronunciation and Şupaşkar with its Chuvash pronunciation. Chuvash Turkic, is a Turkic dialect that has a distinctive feature in its dialect classifications in terms of maintaining the *r* and *l* sounds in the first Turkish word and the end of the word. In this study, we try to examine the works about Chuvash Turkic, literature and folklore in Turkey. The information given in the introduction section was kept short. This is because many sources have covered this information extensively. In the bibliography section studies books, book chapters, articles, papers, MA's and PhD's were examined under six main titles. In the conclusion part, a general evaluation was made about the studies.

Keywords: Chuvash Turkic, Chuvashes, literature, folklore, bibliography.

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Tezli Yüksek Lisans, 2020. (dogukaanozey@gmail.com).

1. Giriş

Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Türk yurtlarından biri olan Çuvaşistan, 18.300 km²'lik küçük bir alana sahip olduğu doğuda Tataristan, batıda Nijniy Novgorod bölgesi, kuzeyde Mari Cumhuriyeti ve güneyde Ulyanovsk bölgeleriyle çevrilidir. Çuvaşistan'da 21 büyük yerleşim merkezi bulunmaktadır. Ülkenin başlıca şehirleri Supaşkar, Yeni Supaşkar, Kanaş, Ulatır, Şimirle, Kuslavkka, Şirpü ve Yedirne'dir (Ersoy, 2017, s. 27).

Çuvaşları Bulgar kökenine dayandıran teori XIX. yüzyılın ikinci yarısında geniş surette yayılmış ve kabul görmüştür. Tatar bilim adamı Hüseyin Feyizhan 1863 yılında Bulgar mezar taşlarında Çuvaşça sözler bulmuştur. Feyizhan, Bulgarca olan bu sözlerin günümüz Çuvaşlarının kullandığı kelimelerle aynı ve birçoğunun da benzerlikler taşıdığını görmüş, buradan hareketle eski Bulgarlarla Çuvaşların akraba olduğuna dikkat çekmiştir (Arık, 2012, s. 17).

İdil, Kafkas, Don ve Tisa sahası M.S. IV. yüzyılın sonunda bütünüyle Hunların eline geçmiştir. 445 tarihinde Atilla'nın başkanlığında Büyük Hun Hakanlığı kurulmuştur. Hakanlığın sınırları İdil'den Ren'e, Kafkaslardan Alplere kadar uzanmıştır. Atilla'nın 453'te ölümünden sonra Hun Hakanlığı parçalanmıştır. Hun Hakanlığında bulunan halkın bir kısmı Bulgar adıyla biline gelmiştir (Arık, 2012, s. 22-23).

Bulgarlar VI. yüzyılda Orta Asya'dan batıya göç eden Avarların idaresine girmiştir. Bulgar Hanı Kuvrat Han zamanında Avarların idaresinden kurtuldularsa da VII. yüzyılda Hazar Kağanlığının oluşmasıyla Bulgar halkı üç kısma bölünmüştür. Bunların bir kısmı Batıya giderek Tuna Bulgarları adını almıştır. Bulgarların ikinci kısmı Kafkaslara giden bu kesimin, günümüzde "Balkarlar" tarafından temsil edildiği ileri sürülmüştür. Çuvaşların kökeninde yer alan, Bulgar grubunun üçüncüsü ise İdil boyundan kuzeye çıkarak Kamal sahasına çıkmış, bugünkü Tatarların ve Çuvaşların yaşadıkları topraklara yerleşmiştir (Arık, 2012, s. 23).

Çuvaşlar olarak bilinen Suvarlar veya Sabirler Bulgarlarla birlikte Orta İdil'e gelmiştir. Bulgarlarla Orta İdil'e gelen Suvarlar M.S. II. yüzyıl yazarlarından Ptolemey tarafından zikredilmiştir. M.S. V. yüzyılda ise Suvarlar, Büyük Bulgar devleti bünyesine dahil olmuştur (Arık, 2012, s. 24).

Orta İdil bölgesinde kurulan Bulgar devletinin sınırları içinde yaşayan Çuvaşlar, bu devletin XIII. yüzyılın ilk yarısında, Tatar-Moğollar tarafından yıkılmasının ardından, Altınordu hâkimiyetine girmiştir. 1236 yılında Tatar-Moğollar tarafından İdil Bulgar devletindeki bir

dizi şehir yıkılıp yok edilmiş, bu sırada yerli halk kuzeye, Marilerin ve Udmurtların yaşadıkları bölgelere doğru yer değiştirmeye başlamıştır. Tatar-Moğol istilasının sonuçları, Kazan Tatarlarının ve Çuvaş halkının belirgin olarak ayrılmasına yol açmıştır (Arık, 2012, s. 26-27).

Altınordu devletinin XV. yüzyılda küçük gruplara bölünerek yerine çeşitli hanlıkların kurulması sonucu Çuvaşlar, Kazan hanlığının sınırları içinde kalmıştır. XV. yüzyılın başlarına doğru “Bulgar” adını taşıyan bir kavim İdil boyu sahnesinden çekilmiş, buralarda Bulgar adı ortadan kalkmış ve onun yerini “Kazanlı”, “Tatar”, “Çuvaş” gibi isimler almıştır (Arık, 2012, s. 27).

Dağılan Altınordu devleti yerine kurulan Kazan hanlığında yaşamını sürdüren Çuvaşlar, Rus Çarı Ivan Grozniy’in Kazan hanlığını işgali sırasında, önceleri Ruslara karşı koymaya çalışmış ancak 1556’da teslim olmak zorunda kalmıştır. Bu tarihten itibaren Rusların Çuvaşlar üzerindeki hâkimiyeti başlamış ve kesintisiz olarak günümüze kadar gelmiştir. Çuvaşistan toprakları 24 Haziran 1920’de özerk bölge olarak ilan edilmiş, 21 Nisan 1925’te Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı ile özerk cumhuriyete dönüştürülmüştür (Arık, 2012, s. 28).

2. Bibliyografya

2.1. Türkiye’de Çuvaş Türkçesi, Edebiyatı ve Folkloru ile İlgili Yayımlanan Kitaplar, Kitap Bölümleri, Makaleler, Bildiriler, Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri.

2.1.1. Kitaplar

Arık, D. (2012). *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Artemyev, A. (2019). *Çuvaş Kızı Salambi* (çev. Bülent Bayram). Ankara: Bengü Yayınları.

Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlük*. Konya: Tablet Kitabevi.

Bayram, B. (2011). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (Alplar)*. Ankara: TKAE Yayınları.

Bayram, B. (2012). *Şuyın Hivetiri’nin Ulp Destanı (Çuvaş Kalevalası Üzerine Bir İnceleme)*. Ankara: TKAE Yayınları.

Bayram, B. (2018). *Zafer Beşiri ve Çuvaş Edebiyatı*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Devlet, N. (1997). *İdil-Ural Ekspedisyonu: Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayınları.
- Durmuş, O. (2014). *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Ersoy, F. (2009). *Çuvaş Alp Hikâyeleri (Ulup Halapisem)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ersoy, F. (2012). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ersoy, F. (2015). *Çuvaşça Konuşalım*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ersoy, F., Bayram, B., & Yılmaz, E. (Ed.). (2019). *Çağdaş Çuvaş Edebiyatının Kurucusu Konstantin V. Ivanov Kitabı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Güzel, S. (2019). *Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Paasonen, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü* (çev. TDK-Kolektif). İstanbul: Horoz Basımevi.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, E. (1996). *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri, Çuvaşça-Türkçe/Türkçe-Çuvaşça Sözlük*. Ankara: Simurg Kitabevi.
- Yılmaz, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, E. (2002). *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Yılmaz, E. (2006). *Narspi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, E., Bayram, B., & Sarı, İ. (Ed.). (2019). *Çuvaş Dili, Edebiyatı ve Halkbilimi Çalışmaları -İvan YA. Yakovlev'in 170. Doğum Yıldönümü Anısına-*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

2.1.2. Kitap Bölümleri

- Arıkan, İ. (2019). Nikolay Petroviç Petrov. Ahmet Buran (Ed.), *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları, Çuvaş Türkologlar* (s. 1227-1230). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bayram, B. (2012). Çuvaş Türklerinin Telif Destanlarında Tarih ve İdeoloji. Alimcan İneyet, & Zeki Kaymaz (Ed.), *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağan Kitabı* (s. 653-662). İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

Bayram, B. (2013). Şemen Elker'in Ulıpssem Destanı Üzerine Bir İnceleme. Bülent Gül, Ferruh Ağca, & Faruk Gökçe (Ed.), *Bengü Bitig Dursun Yıldırım Armağanı* (s. 131-155). Ankara: Öncü Kitap.

Bayram, B. (2014). Şehabeddin Mercanî'nin Tarihî Görüşleri Bağlamında Çuvaş Telif Destanlarında "Bulgar" Algısı. *Kazanlı Yenilikçi Âlimler Şehabeddin Mercanî ve Kazan Kültürü Cilt I* (s. 56-95). Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı.

Bayram, B. (2017a). Türkiye'de Çuvaş Folklor Araştırmaları Örneğinde Mitoloji Araştırmalarında Kaynak ve Metin Sorunları Üzerine. Ali İhsan Öbek, Yüksel Topaloğlu, & Oğuzhan Durmuş (Ed.), *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı* (s. 647-658). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Bayram, B. (2017b). N. İ. İlminsky'e Yazılan Mektuplarda Çuvaş Kültürü ve Dili Üzerine Tespitler. Bülent Bayram (Ed.), *Türkbitig Türklük Bilimi Araştırmaları* (s. 1-14). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Bayram, B. (2018a). Çuvaş Edebiyatında Bir Telif Destan: İltınpık. Bülent Bayram (Ed.), *Türkbitig Türklük Bilimi Araştırmaları* (s. 1-14). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Bayram, B. (2018b). Çuvaş Türklerinin Masalları Üzerine Bir Değerlendirme. İsa Özkan (Ed.), *Türk Dünyası Masal Araştırmaları (Tastarakay'dan Keloğlan'a)* (s. 93-150). Ankara: TKAE Yayınları.

Bayram, B. (2019). Leonid Pavloviç Sergejev. Ahmet Buran (Ed.), *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları, Çuvaş Türkologlar* (s. 1231-1239). Ankara: Akçağ Yayınları.

Durmuş, O. (2012a). Çuvaş-Mari Dil İlişkilerine Genel Bir Bakış I: Çuvaşçanın Mariceye Etkisi. Bülent Gül (Ed.), *Türk Moğol Araştırmaları-Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı* (s. 153-168). Ankara: TKAE Yayınları.

Durmuş, O. (2012b). Uzaktaki Kuzenlerimiz: Çuvaşlar. Erhan Büyükkakıncı, & Eyüp Bacanlı (Ed.), *Avrasya'da Yeniden Çizilen Sınırlar İnşa Edilen Kimlikler, Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu III* (s. 377-425). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Durmuş, O. (2019). Vasiliy Georgiyeviç Yegorov. Ahmet Buran (Ed.), *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları, Çuvaş Türkologlar* (s. 1181-1192). Ankara: Akçağ Yayınları.

Ersoy, F. (2004). Çuvaş Türkleri. *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi C.5* (s. 106-131). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- Ersoy, F. (2007). Çuvaş Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 1285-1340). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ersoy, F. (2018). Çuvaş Türkçesi. Ahmet Buran (Ed.), *Türk Dilinin Uzak Lehçeleri* (s. 9-11). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ersoy, F. (2019). Nikolay İvanoviç Yegorov. Ahmet Buran (Ed.), *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları, Çuvaş Türkologlar* (s. 1251-1259). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Falakhova, V., & Bayram, B. (2018). Tatarlar ve Çuvaşlar İçin Bir Ortak Ziyaret Yeri (Türk Padişahının Kızının Öldüğü Yer). Yılmaz Özkaya, & Nazım Muradov (Ed.), *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı* (s. 210-219). Ankara: Bengü Yayınları.
- Gülsevin, G. (2008). Çuvaşça ile Oğuzca Arasındaki Koşutluklar. Ekrem Arıkoğlu (Ed.), *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (s. 162-179). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güngör, H. (1996). Kama-Ural Çuvaşlarının Yeni Yıl Bayramı Nartukan. Sadık Tural, & Elmas Kılıç (Ed.), *Nevruz ve Renkler* (s. 162-166). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Güngör, H. (2008). Çuvaşların Dini Üzerine. Harun Güngör (Ed.), *Türk Bodun Bilimi* (s. 240-242). İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Güzel, S. (2014). Çuvaşça {-mAsır} Biçim Birimi: Çok Yönlü Bir Bakış. Gülsüm Killi Yılmaz (Ed.), *Çağdaş Türkoloji Araştırmaları* (s. 133-149). Ankara: Ankara Üniversitesi DTFC Yayınları.
- Güzel, S. (2016). Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları (Çuvaş Türkçesi). Nergis Biray (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları* (s. 759-822). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Güzel, S. (2017). Edal'ın Ana Bulgarca ТВИРЕМЬ Biçimine İlişkin Tespitlerine Çuvaşça Temelinde Bir Düzeltme. Ali İhsan Öbek, Yüksel Topaloğlu, & Oğuzhan Durmuş (Ed.), *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı* (s. 196-202). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Güzel, S. (2018a). Sovyet İdeolojisinin Çuvaş Halk Kültürüne Etkisine Bir Örnek: Propaganda İçerikli Çuvaş Atasözleri. Yunus Koç, & Mikail Cengiz (Ed.), *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* (s. 785-792). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

- Güzel, S. (2018b). Aleksandra Andreyevna Fuks'un 1840 Tarihli Kazan Notlarında Çuvaşça Dil Malzemesi. Nazım Muradov, & Yılmaz Özkaya (Ed.), *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı* (s. 707-723). Ankara: Bengü Yayınları.
- Güzel, S. (2019a). Timofey Matveyeviç Matveyev. Ahmet Buran (Ed.), *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları, Çuvaş Türkologlar* (s. 1193-1195). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güzel, S. (2019b). Mihail Romanoviç Fedotov. Ahmet Buran (Ed.), *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları, Çuvaş Türkologlar* (s. 1203-1215). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kıran, A. (2019). İvan Andreyeviç Andreyev. Ahmet Buran (Ed.), *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları, Çuvaş Türkologlar* (s. 1217-1226). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Lebedev, E. (2019). Mihail İvanoviç Skvortsov. Ahmet Buran (Ed.), *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları, Çuvaş Türkologlar* (s. 1241-1250). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mişşi, Y., & Yılmaz, M. (2003). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Çuvaş Edebiyatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Özer, O. (1995). Ana Altayca ve Çuvaşça ile Zazaca Arasındaki Dil Benzerlikleri Üzerine Bir Deneme. Ahmet Buran (Ed.), *Tuncer Gülensoy Armağanı*. Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları.
- Yavuz, C. (2017). Çuvaş Efsanelerinde Kozgomonik Bir Öge Olarak Pilit. Ali İhsan Öbek, Yüksel Topaloğlu, & Oğuzhan Durmuş (Ed.), *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı* (s. 694-703). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Yavuz, C. (2019). Fyodor Timofeyeviç Timofeyev. Ahmet Buran (Ed.), *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları, Çuvaş Türkologlar* (s. 1197-1202). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, D. (1998). Çuvaşlı Şair İvanov ve Narspi'si. Dursun Yıldırım (Ed.), *Türk Bitiği* (s. 259-263). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yılmaz, E. (2002a). Çuvaşça Bir Aşk Öyküsü: Narspi. Nurettin Demir, & Fikret Turan (Ed.), *Lars Johanson Armağanı* (s. 403-416). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Yılmaz, E. (2002b). Chuvash and Chuvash Language. *The Turks Part 6* (s. 853-867). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yılmaz, E. (2002c). Çuvaşlar ve Çuvaşça. Hasan Celal Güzel (Ed.), *Türkler* (s. 110-118). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Yılmaz, E. (2013). Karşılaştırmalı Altay Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri, III. Ses Bilgisi. *Leylâ Karahan Armağanı* (s. 925-932). Ankara: Akçağ Yayınları.

Yılmaz, E. (2018). Karşılaştırmalı Altay Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri, II. Biçimbilgisi. Bülent Gül (Ed.), *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (s. 483-490). Ankara: TKAE Yayınları.

Yılmaz, M. (2001). Çuvaş Türkleri. *Türk Dünyası Metinleri Antolojisi C.1* (s. 482-553). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Yılmaz, M. (2004). Çuvaş Türkleri. *Türk Dünyası Metinleri Antolojisi C.6* (s. 452-511). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Yılmaz, M. (2006). Çuvaş Türkleri. *Türk Dünyası Metinleri Antolojisi C.7* (s. 684-703). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Yılmaz, M. (2007). Çuvaş Türkleri. *Türk Dünyası Metinleri Antolojisi C.8* (s. 54-87, 224-248, 440-446, 639-641, 709-717, 894-943). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

2.1.3. Makaleler

Aça, M. (2008). Trabzon Şalpazarı Çepnileri ile Çuvaş Türklerinin Doğum Sonrası Etrafındaki İnanış ve Uygulamalar Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 21-34.

Agyagasi, K. (2002). Çuvaşçada “Ekmek” Anlamındaki Sözcük (çev. Emine Yılmaz). *Türkbilig*, 3, 172-173.

Andreyev, V. A. (2015). Çuvaş Köylerindeki İki Dillilik Hakkında (çev. Sinan Güzel). *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 161-176.

Arık, D. (2003). Çuvaşlarda İslam ve Çuvaş Etniğindeki Değişimde İslam'ın Rolü. *Dini Araştırmalar*, 16, 161-181.

Arık, D. (2007). Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine. *International Journal of Central Asian Studies*, 11(1), 18-36.

Arıkan, İ. (2011a). Çuvaş Türkçesinde Dilbilgiselleşen Bir Fiil: târ-. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 36-62.

Arıkan, İ. (2011b). Dil Hayatyeti Bağlamında Çuvaş Türkçesinin Durumu. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 71-86.

- Arıkan, İ. (2018). Edward Tracy Turnerelli'nin Kazan Yılları ve Çuvaşlarla İlgili Kayıtları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 14(4), 46-58.
- Arslan, A. A. (1997). Çuvaş Türkleri ve Göktanrı İnancı. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 48-52.
- Aşmarin, N. İ. (2006). Çuvaş Halk Kültürü Derslerine Giriş (çev. Bülent Bayram). *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(2), 495-520.
- Ayazlı, Ö. (2008). Eski Türkçe-Çuvaşça Söz Denklikleri I: Ünlüyle Başlayanlar. *Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, 32(1), 107-119.
- Bayram, B. (2006a). Çuvaş Halk Edebiyatında Alp Anlatmaları. *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 117-141.
- Bayram, B. (2006b). Oğuz Epik Anlatmaları ve Çuvaş Alp Hikâyelerinde Kutsal Kurt ve Tepegöz. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(1), 19-27.
- Bayram, B. (2009). Halk Kültüründen Modernizme Çuvaş Türklerinde Yupa. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 270, 45-50.
- Bayram, B. (2011a). Macar Türkoloji Araştırmalarında Çuvaş Folkloru. *Türkbilig*, 22, 87-120.
- Bayram, B. (2011b). Konstantin İvanov'un "Narspi" Manzumesinde Geleneksel Çuvaş İnançları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 63-84.
- Bayram, B. (2011c). Folklor-Edebiyat İlişkileri Bağlamında Abdullah Tukay'ın Şürelî ve Mihail Federov'un Arşuri Manzumeleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), 41-54.
- Bayram, B. (2012a). Çuvaş Edebiyatında Folklor-Edebiyat İlişisine Bir Örnek: Mihail Federov'un "Arşuri" Manzumesi ve Arşuriler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 197, 207-226.
- Bayram, B. (2012b). Çuvaş Edebiyatında "İstanbul Şehrinin Kuruluşu Manzumesi" ve Onun Kaynakları Üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 196, 173-200.
- Bayram, B. (2012c). Türk-Rus Tarihi İlişkileri Bağlamında Çuvaş Halk Edebiyatında Türkler. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 105-130.
- Bayram, B. (2012ç). Türkiye'de Çuvaş Folkloru Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Turkish Studies*, 7(1), 365-383.

- Bayram, B. (2013). Çuvaşlar Arasında Halk Kültürü Temelinde Yeni Bir Kimlik İnşası ve Suvarılar. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2(2), 259-274.
- Bayram, B., & Durmuş, O. (2013). Çuvaşlar ve Çuvaşistan. *Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II)*, 54, 2053-2072.
- Bayram, B. (2014). Çuvaş Halk Edebiyatında Tür ve Şekil Adlandırmaları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8), 59-83.
- Bayram, B. (2015). Gyula Meszaros'un 1908 Yılı Raporuna Göre Çuvaşlar Üzerine Tespitler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 20(40), 21-35.
- Bayram, B. (2018). Çuvaş Türklerinin Folklorundan "Fakelore"una Tatar Algısının Değişim ve Dönüşümü. *Türkbilig*, 36, 81-102.
- Bayram, B. (2019). Çuvaş Türkçesinin Sözlükleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 24(47), 35-76.
- Benzing, J. (2005). Çuvaşça (çev. Zeki Kaymaz). *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5(2), 303-309.
- Çeltikçi, O. (2014). Türk Dünyasının Unsurlarından Çuvaş Türkleri ve Halk İnanışları ile İlgili Tespitler. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 72-87.
- Dimitriyev, V. (1997). Neslimiz Nereden Geliyor? (Çuvaşların Kökeni) (çev. Metin Yılmaz). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(3), 124-134.
- Dmitriyeva, J. (2012). Çuvaşça Yumşa "Büyücü" Kelimesinin Etimolojisi (çev. Fatma Özkan). *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 159-164.
- Dobrodomov, İ. G. (2009). Çuvaşçada Unutulmuş Eski Terimler Üzerine (çev. Sinan Güzel). *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 16-17, 1-5.
- Duman, G. B., & Sorokina, O. (2017). Çuvaş Türkçesinde Göz ile Kurulmuş Deyimler ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 21, 113-128.
- Durmuş, O. (2009a). Strahlenberg ve İlk Çuvaşça Kelime Listesi. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(5), 503-517.
- Durmuş, O. (2009b). Yeni Bulgar Türkçesi Döneminin Kaynakları II. Edebî Kaynaklar: I 1769 Tarihli Altı Dize ya da İlk Çuvaş Şiiri. *Turkish Studies*, 4(8), 1108-1122.
- Durmuş, O. (2011). Çuvaş Türkçesinin Ağız Atlası Üzerine. *Türkbilig*, 21, 113-148.

- Durmuş, O. (2013). Türkiye Türkçesi “Olta” ile Çuvaşça “Vilta” Benzerliği Üzerine. *Türkbilig*, 25, 1-18.
- Durmuş, O. (2016). Köken Bilgisi Araştırmalarında Sözcüksel Benzerlikler Nasıl Değerlendirilmelidir? (Türkiye Türkçesi ve Çuvaşça Örneğinde). *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 17-35.
- Eren, H. (1972). Çuvaş Dilinin Etimolojik Sözlüğü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 20, 241-265.
- Ersoy, F. (1999). 17 Ağustos Depreminin Çuvaşistan’da Yankıları ve Bir Çuvaş Şairinin Mısralarından Yansıyanlar. *Türk Dili*, 576, 1072-1074.
- Ersoy, F. (2003). Çuvaş Bilmeceleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 367-379.
- Ersoy, F. (2007). Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler. *Türkbilig*, 14, 60-68.
- Ersoy, F. (2010). Çuvaş Türkçesinde İkili Biçimler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, 31-45.
- Ersoy, F. (2013a). Çuvaşçaya Özgü Bazı Özellikler Üzerine. *Turkish Studies*, 8(9), 241-251.
- Ersoy, F. (2013b). Çuvaş Türkçesindeki +IA Eki Üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 13, 57-71.
- Ersoy, F. (2015). Köktürk Harfli Yazıtlarla Çuvaşça Arasındaki Ortak Kelimeler. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 16, 51-82.
- Ersoy, F. (2016). Çuvaş Türkçesinde Yeterlilik Kategorisi. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 18, 85-102.
- Ersoy, F. (2017). Katmerli Zamir Çekimi ve Çuvaşça Örnekleri Üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 21, 23-34.
- Galimullin, F. G. (2009). Tatar ile Çuvaş Edebiyatı Arasındaki Arkadaşlık: Kaynaklar ve Şimdiki Zamanlar. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 3, 140-146.
- Gülensoy, T., & Kudryavtseva, E. (1998). Ünlü Çuvaş Türkoloğu: Mihail Romanoviç Fedetov (Hayatı ve Eserleri). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(6), 888-890.
- Gülsevin, G. (1990). Göktürk Anıtları ile Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/Yakut) Tarihi İlgi Düzeni. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 38, 55-64.

- Güngör, H. (1995). Çuvaş Folkloru ile İlgili Notlar. *Yesevî*, 23, 22-23.
- Güzel, S. (2010). Çuvaşça +IA(t)sA Üzerine. *Türkbilig*, 20, 37-46.
- Güzel, S. (2013). Çuvaş Türkçesinde Sözcükleşme Örnekleri I: Çekimsiz Fiil Şekilleri ve Şekil-Zaman Ekleri ile Gerçekleşen Kalıplar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 81-111.
- Güzel, S. (2014a). Çuvaş Türkçesi *mar* Edatı ve Kullanımları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 143-165.
- Güzel, S. (2014b). Çuvaş Edebiyatından Bir İsim: İlpek Mikulayi “Nikolay Filippoviç İlbekov”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 19(38), 45-57.
- Güzel, S. (2015a). Bir Batılının Gözünden 18. Yüzyılda Çuvaşlar: Johann Gottlieb Georgi ve Çuvaşlara İlişkin Kayıtları. *Türkbilig*, 29, 101-120.
- Güzel, S. (2015b). Konstantin İvanov’un Şiirlerinde “Bitmeyen Mücadele”: İyi-Kötü Çatışması. *Türkbilig*, 30, 137-150.
- Güzel, S. (2016a). Çuvaş Yazar N. İlpek Mikulayi’nin Hikâyelerinde Ağız Kullanımı. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 55-68.
- Güzel, S. (2016b). Çuvaşçada *ta/te* Edatı ve Kullanım Alanları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 134-152.
- Güzel, S. (2016c). Çuvaşçada Tatarca Bir Kopya: {-KAÇ} Biçim Birimi. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 18, 135-149.
- Güzel, S. (2016ç). Tupmalli Yumahsem. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 19, 230-233.
- Güzel, S. (2017). Çıvaş Halih Pultarulihî: Tavralih Halapsem. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 21, 229-232.
- Güzel, S. (2018). Prof. Dr. Vitaliy İvanoviç Sergeyev’i Kaybettik. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 23, 351-352.
- Huzangay, A. (2010). Çuvaşlarda Dil Egemenliği. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 18-25.
- İsayev, Y. N. (2013). Çuvaşçada ve Bazı Türk Şivelerinde “Ardıç” Kelimesinin Mitolojik Anlamı ve Etimolojisi (çev. Bülent Bayram). *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 432-435.

- İsayev, Y. N. (2015). Akçakavak (ivis) Ağaç Adı ve Bununla İlgili İlişkili Mitler (çev. Sinan Güzel). *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 147-152.
- Karakuş, E. (2019). Çuvaş Yazar Aleksandır Artemyev'in "Çuvaş Kızı Salambi" Romanı Üzerine Bir İnceleme. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 199-223.
- Karaoğlan, B. E. (2017). Çuvaş Türkçesinde 3. Teklik Dönüştürülme Adılı "Hiy" ve Tümcedeki Bağlanma Özellikleri. *IJLET*, 5(3), 85-107.
- Karaoğlan, B. E. (2019). Çuvaşçada Eksiz Ad Öbeği ve Adcıl Eşleme. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-36.
- Levitskaya, L. S. (2006). Çuvaş Türkçesinde Oğuz Türkçesi Unsurları Var Mı? (çev. Bülent Bayram). *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(1), 251-255.
- Meszaros, G. (2019). İdil Çevresinde, Çuvaşlar ve Tatarlar Arasında (çev. Hüseyin Şevket ve Çağatay Çapraz). *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 131-143.
- Mudrak, O. (2014). Tuna Bulgar Türklerinin Dili ve Kültürü Üzerine (çev. Reshida Adzhumerova ve Emine Atmaca). *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(15), 155-174.
- Özdemir, H. (2018). Kutadgu Bilig ve Eski Türk Yazıtları Üzerinden Türkçede Mekân ve Belirtme Eklerinin İlişkisi: Çuvaşça Örneği. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 134-145.
- Rona-Tas, A. (1989). Çuvaş Fonolojisinin Ana Çizgileri (çev. Günay Karaağaç). *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 5, 97-108.
- Rona-Tas, A. (1998). Çuvaşların Dini (çev. Durmuş Arık). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 453-456.
- Tekin, T. (1986). Türkçe /ş/, Çuvaşça /s/ ve Moğolca /ç/. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 71-75.
- Uluyüz, B. (2017a). Çuvaşça Sifat Fiil ve Zarf Fiil Yan Tümcelerinde Gelecek Zaman. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(51), 466-474.
- Uluyüz, B. (2017b). Çuvaşça Yantümcelerinin İçerisinde Yerleştirilmesi. *The Journal of Social Sciences*, 12(12), 497-505.
- Ünal, O. (2018). Çuvaş Türkçesi Pěšě "Uyluk, Bacak" Kelimesinin Etimolojisi Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15(4), 532-540.

- Yavuz, C. (2019). Çuvaş Halk Anlatılarında Evin ve Ailenin Koruyucu Güçleri. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 59-81.
- Yeşerov, N. (2018). Çuvaş Mitolojisi (çev. Albina Kıran). *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 131-160.
- Yener, M. L. (2012). Çuvaşça "IOM/YUM" – Ortak Türkçe "YUM" Sözcüğü Üzerine. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(10), 189-210.
- Yener, M. L. (2014). Çuvaşça "Varak" / Ortak Türkçe "Özek" Sözcüğü Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(1), 124-131.
- Yıldırım, D. (1982). Çuvaşlı Şair İvanov ve Narspi'si. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 19, 331-335.
- Yıldırım, Ö. (2019). Çuvaş Edebiyatında Usta Bir Hikâyeci, Sivri Dilli Bir Eleştirmen: Hvetir Uyar (1914-2000). *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 83-108.
- Yılmaz, E. (1992). İlk Türkçe *d Foneminin Çuvaşça ve Macarcadaki Gelişimi. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2, 109-120.
- Yılmaz, E. (1993). Çuvaşça Çara Sözcüğü ve Dağılık *y-> ç- Değişimi. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 69-72.
- Yılmaz, E. (1994). Türkçe y- ~ ø, Halaçça h-, Çuvaşça ø-, y-, v- Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 145-158.
- Yılmaz, E. (1995a). Biler Şehrinin Fethi, Çuvaş Halk Destanı. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5, 211-225.
- Yılmaz, E. (1995b). Çuvaşistan, Çuvaşlar ve Çuvaşça. *Çağdaş Türk Dili*, 83, 16-24.
- Yılmaz, E. (1997). Çuvaşçada Eklenmede Oluşan Ses Değişimleri. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 123-139.
- Yılmaz, E. (1999). Çuvaşça Sözlükler. *Kebikeç*, 4(7-8), 131-134.
- Yılmaz, E. (2000). Çuvaşça Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkbilig*, 1, 87-101.
- Yılmaz, E. (2019). /DOK/ Ekli Yüklemler ve Kıyı Dilleri: Çuvaşça, Yakutça, Dolganca ve Halaçça. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 261-269.
- Yılmaz, E., & Demir, N. (2002). Çuvaşça Bir Öykü: Saltak Arımı. *Türkbilig*, 4, 29-47.

Yılmaz, M. (2007). Çuvaş Destanları, Oğuz Kağan ve Dede Korkut Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 242, 41-44.

Yılmaz, M. (2009). Çuvaşlarda Anlatılan Keloğlan (Kukşa Ivan / Yıvan) Masalları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 179, 145-180.

Yılmaz, E. (2010). Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri I Ses Bilgisi. *Turkish Studies*, 5(4), 728-741.

Yılmazkaya, E. (2017). Eskicil / Eskicilik Kavramları ve Çuvaşça Üzerine. *JASSS*, 55, 145-153.

Yüce, N. (1993). Çuvaşlar. *İslam Ansiklopedisi*, 8, 388-392.

Yüce, N. (1994). Coğrafya, Tarih, Halk Bilgisi, Dil ve Edebiyat Bakımından Çuvaşlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 42, 205-229.

Yüce, N. (2000). Tanınmış Çuvaş Türkoloğu Mihail Romanoviç Fedetov. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 29, 345-354.

2.1.4. Bildiriler

Açık, G. Ö. (2015). *Dil Akrabalığı Bağlamında Çuvaşça*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Arık, D. (1998). *Çuvaşlarda Din ve Din Anlayışı*. Dinler Tarihi Açısından Din ve Din Anlayışı Sempozyumu, Ankara.

Arık, D. (2001). *Günümüzde Çuvaş Türklerinde Hristiyanlık*. Dinler Tarihi Araştırmaları III, Hristiyanlık: Dünü, Bugünü ve Geleceği, Ankara.

Arık, D. (2014). *İdil-Ural'da Din-Kimlik İlişkisi: Çuvaşlar ve Tatarlar Örneği*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-I, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Arık, D. (2015). *Çuvaşlarda Ata Ruhlarıyla İlgili İnanış ve Uygulamalar*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Arıkan, İ. (2010). *Çuvaş Türkçesinin Kurucularından Ermey İvanoviç Rojanskiy*. IV. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi, İstanbul.

Arıkan, İ. (2013). *Gerhard Friedrich Müller'in Kamçatka Ekspedisyonunda Aldığı Çuvaşlarla İlgili Notlar*. Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara Üniversitesi DTFC, Ankara.

Arıkan, İ. (2014). *G. T. Timofeyev'in "Tahar' yal" Adlı Eserine Göre XX. Yüzyıl Başında Çuvaşlar*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-I, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Arıkan, İ. (2015). *G. İ. Komissarov'un "Çavaş Halahan İstoriye" Adlı Eseri ve Çuvaşların Kökeni Üzerine Görüşleri*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Bayram, B. (2005a). *Çuvaş Halk Edebiyatı'nda Alp Hikâyeleri*. II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi, Manisa.

Bayram, B. (2005b). *Çuvaş Türklerinin Halk Kültürünün Korunması, Aktarılması ve Şaman Tepesi*. Halk Kültürlerini Koruma-Yaşatma ve Geleceğe Aktarma Uluslararası Sempozyumu, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.

Bayram, B. (2006). *Çuvaş Alp Anlatmalarında Kahraman Üzerine Bir Araştırma*. I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, İzmir.

Bayram, B. (2010). *İdeoloji, Tarih ve Kimlik Bağlamında Çuvaş Edebiyatında Yapma Destan*. II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi, İzmir.

Bayram, B. (2012). *Gyula Meszaros'un Çuvaşça Derlemeleri ve Yayınları Üzerine Bir Değerlendirme*. Uluslararası Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.

Bayram, B. (2013). *Çuvaş Ulp Destanı'nın Kahraman Modeli Üzerine Bir İnceleme*. Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu, Eskişehir.

Bayram, B. (2014). *Çuvaş Folklor Araştırmalarında ve Halk Edebiyatı Metinlerinde Kimlik Oluşum Süreci Nasıl Ele Alınmalıdır?* Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-I, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Bayram, B. (2015a). *Anatri Çuvaşlar Arasında Tespit Edilmiş Bir Büyü Defteri ve Sosyo-Kültürel Ortamı Üzerine Tespitler*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Bayram, B. (2015b). *Macar Müzik Araştırmaları ve Çuvaş Halk Müziği*. Prof. Dr. M. Tayyib Gökbilgin ve Edirne Sempozyumu, Trakya Üniversitesi, Edirne.

Bayram, B. (2015c). *Konstantin İvanov'un Çuvaş Öğretmen Okulunun Çalışmalarına Katkıları*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelemesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Bayram, B. (2016). *Geleneksel Çuvaş Aile Kültürü Açısından Ulıp Destanı Üzerine Bir Değerlendirme*. Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu, Trakya Üniversitesi, Edirne

Bayram, B. (2017). *Sovyetler Birliği'nde II. Dünya Savaşına Kadarki Dönem Çuvaş Folklor Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme*. 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Bayram, B. (2018a). *Çuvaş Tarihi Anlatmalarına Yansıyan/Yansıtılan Eski Çuvaş Tarihi Üzerine Değerlendirmeler*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Bayram, B. (2018b). *Domojakov Köyü (Rusya Federasyonu/Hakasya) Örneğinde Hakasya Çuvaşlarının Dil ve Kültür Durumu Üzerine Tespitler*. Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.

Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türklerinin Telif Destanlarında Coğrafya Tasavvuru*. VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Çakmak, V. (2018). *Çuvaşçada İnternet ve Bilgisayar Terimleri*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Demir, A. (2015). *Çuvaş'a Kapı Açan Trajik Bir Aşk Öyküsü: Narspi*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Demir, N. (2015). *Çuvaşçanın Belgelenmesi Alan Deneyimleri*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Durmuş, O. (2008). *Çuvaşistan'da Diyalektoloji Çalışmaları*. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Durmuş, O. (2010a). *Çuvaş-Mari Dil İlişkilerine Genel Bir Bakış*. III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Durmuş, O. (2010b). *Çuvaşistan'da Dil Durumu ve Çuvaşçanın Konumu*. Uluslararası Türk Dilinin ve Edebiyatının Yayılma Alanları Bilgi Şöleni, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Durmuş, O. (2014). *Çuvaş Atasözlerine Göre Çuvaşlar ve İdil-Ural Halkları*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-I, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Durmuş, O. (2015a). *18. Yüzyılda İdil-Ural Sahasında Gramer Yazıcılığı: İlk Çuvaş, Mari ve Udmurt Grameri Örneği*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Durmuş, O. (2015b). *Narspi'nin Çağdaş Türk Lehçelerine Çevirileri*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Durmuş, O. (2018). *19. Ve 20. Yüzyıl Başına Ait Çuvaşça İncillerin Dili Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Ersoy, F. (2004). *Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. V. Uluslararası Dil Kurultayı, Ankara.

Ersoy, F. (2009). *Kutadgu Bilig'in Çuvaşçaya Aktarılan Beyitleri*. Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacip ve Eseri Kutadgu Bilig, İstanbul.

Ersoy, F. (2013a). *Altayistik Penceresinden Çuvaş Türkçesine Bir Bakış*. Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara DTFC, Ankara.

Ersoy, F. (2013b). *Moğolca ve Çuvaşçada Özmeden Sonra Kullanılan bol ve vıl Üzerine*. VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Ersoy, F. (2014). *Çuvaşça-Moğolca Dil İlişkileri*. Tarihsel Süreçte Türk Moğol İlişkileri Uluslararası Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Ersoy, F. (2015a). *Çuvaş Şairlerinin Mısralarında Dil Sevgisi*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Ersoy, F. (2015b). *Narspi'de Hayvan İsimleri ve Kullanılışları Üzerine*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Ersoy, F. (2018). *Türkiye'de Çuvaşça Öğretimi ve Bu Öğretimde Dikkati Çeken Bazı Hususlar Üzerine*. Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.

Gözaydın, N. (1976). *Çuvaşlarda Yağmur Duası*. Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri, Ankara.

Güngör, H. (2015). *Çuvaş Yeni Yıl Bayramı Nartukan/Nartuvan'a Yeni Bir Bakış*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Güzel, S. (2013). *Çuvaş Türkçesi mar Edatı ve Kullanımları*. Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara DTFC, Ankara.

Güzel, S. (2014). *Çuvaş Türklerinin Kimlik İnşasında İvan Yakovleviç Yakovlev Etkisi*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-I, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Güzel, S. (2015a). *Çuvaş Kimliğine Yön Veren Bir Metin: İvan Yakovleviç Yakovlev'in Siyasi Vasiyetnamesi*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Güzel, S. (2015b). *Konstantin V. İvanov'un Şiirlerinde "Bitmeyen Mücadele": İyi-Kötü Çatışması*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Güzel, S. (2017a). *Aleksandra Andreyevna Fuks'un 1840 Tarihli Kazan Notlarında Çuvaşça Dil Malzemesi*. I. Uluslararası Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilgi Şöleni, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

Güzel, S. (2017b). *Sovyet İdeolojisinin Çuvaş Halk Kültürüne Etkisine Bir Örnek: Propaganda İçerikli Çuvaş Atasözleri*. 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Güzel, S. (2018). *Simbirsk Çuvaş Okulu Bünyesinde Gerçekleştirilen Derleme Çalışmaları*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Güzel, S. (2019). *Heikki Paasonen'in Çuvaşça Masal Derlemelerinde Tatarca Kopyalar*. Geçmişten Günümüze Türk Moğol İlişkileri Uluslararası Çalıştayı, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir.

İsayev, Y. N. (2015). *Çuvaş Milli Şuuru ya da Dünya Aynasında Bilinçli Bir Şekilde Boy Gösterme*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Karaoğlan, B. E. (2015a). *Çuvaş Kimliği Oluşturma Sürecine Konstantin İvanov'un Eserlerinin Katkısı*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Karaoğlan, B. E. (2015b). *Ölümünün Yüzüncü Yılında Konstantin V. İvanov Anısına: Timir Tılı ve Tılıh Arım*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelemesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Kıran, A. (2012). *Sibirya Çuvaşlarının Günümüzdeki Nüfusu, Dini, Dili, Kültürü*. Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları Konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Kıran, A. (2019). *Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Aktarım Sorunları*. XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Kıran, A. (2015). *Konstantin V. İvanov'un Narspi Şiiri ile M. Duwlatulı'nın Bağıtsız Jamal Romanı Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelemesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Kıran, A. (2018). *Kazak Aydını İbray Altınсарın ve Çuvaş Aydını İvan Yakovlev*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Özkaya, Y. (2018). *Tercüman Gazetesinde Çuvaşlar ve İsmail Gaspıralı'nın Müslüman Olmayan Türklere Bakışı*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Şengül, A. (1999). *Çuvaşlardaki Bazı Törenlerin Anadolu'daki Törenlerle Karşılaştırılması*. Türk Dünyasında Nevruz III. Uluslararası Bilgi Şöleni, Elâzığ.

Topsakal, İ. (2018). *Yeni Kreşin Dairesinin Çuvaşlarla İlgili Faaliyetleri*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Uluyüz, B. (2017). *Çuvaşça ve Türkçede Amaç Belirten Yapıların Karşılaştırmalı Betimlemesi: 'tese', 'mA' ve 'diye'*. VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Uluyüz, B. (2018). *Standart Çuvaşça ve Standart Türkçede Adlaştırmacı Seçimi*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Yavuz, C. (2015). *Çuvaş Efsanelerinde Kozmogonik Bir Öge Olarak Pilit*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Yavuz, C. (2018). *Çuvaş Geleneksel Dininde Kutsal Düzenin İnşası: "Demir Avlu" Uygulaması*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Yegorov, N. İ. (2015). *Konstantin V. İvanov'un Narspi Şiirine Göre XIX. Yüzyıl Çuvaş Köyünde Meydana Gelen Sosyal Değişimler*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Yılmaz, E. (2004). *Türkiye Türkoloji'sinde Çuvaşça Araştırmalarının Sorunları*. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Yılmaz, E. (2015). *Modern Çuvaş Şiirinin Doğuşu: Konstantin V. İvanov ve Abdullah Tukay*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme III: Çuvaşçanın Belgelenmesi, 100. Ölüm Yıldönümünde K. V. İvanov Çalıştayı, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Yılmaz, E. (2018). *Karşılaştırmalı Altay Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri IV: Biçimbilgisi*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Yılmazkaya, E. (2014). *Çuvaşçada Türk Diline Ait Eskicil Özellikler*. Türk Dilbiliminde Tanımlama ve Belgeleme: Genç Araştırmacılar ve Lisansüstü Öğrencileri İçin Yaz Okulu, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Yılmazkaya, E. (2015). *Çuvaşçanın Söz Varlığı Derlem Tabanlı Bir Uygulama*. II. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Yılmazkaya, E. (2017a). *Çuvaşça Deyim ve Atasözlerinde Kuş Adları*. I. Uluslararası İpek Yolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu, Nevşehir.

Yılmazkaya, E. (2017b). *Çuvaşçanın Dil İlişkileri*. IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde.

Yılmazkaya, E. (2018). *Çuvaşçada Yardımcı Fiiller*. Doğumunun 170. Yılında İ. Yakovlev ve Çuvaşlar (Dil-Edebiyat-Folklor), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Yüce, N. (1980). *Çuvaşça ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Münasebetler*. I. Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul.

Yüce, N. (1982). *Çuvaş Folklorunda İslamî Unsurlar*. II. Millî Türkoloji Kongresi, Ankara.

2.1.5. Yüksek Lisans Tezleri

Balcı, T. (2017). *Nikolay İvanoviç Aşmarin'in Kazan, Simbirsk ve Ufa Vilayetlerinden Derlediği Çuvaşça Türkü ve Maniler (İnceleme-Metin-Çeviri Yazı-Dizin)* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Çakmak, V. (2018). *Çuvaşçada Eylem Yapımı* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Erdoğan, A. (2019). *Çuvaşçada Art Zamanlı Ad Yapımı* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Ersoy, F. (2000). *Ulup Halapisem Metni Esasında Çuvaşçada İsim* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Fener, K. (2019). *Boris Çındıkov'un Seçme Hikâyeleri Esasında Çuvaşça Kelime Grupları* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara.

Kılançe, D. (2016). *Özel Ad İçeren Çuvaş Atasözleri (Giriş-Dilbilgisi İncelemesi-Çeviri Yazı-Aktarma-Dizin)* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Kıran, A. (2013). *Alıştırma ve Örneklerle Başlangıç Seviyesinde Çuvaşça Grameri* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Kudryavtseva, E. (2002). *Çuvaşça ile Türkiye Türkçesindeki Ortak Kelimeler ve Yapılar* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Muhtarova, M. (2019). *Çuvaşistan'da Yayımlanan "Uçeniye Zapiski (Bilimsel Yazılar)" Adlı Süreli Yayın Üzerine İnceleme* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Sorokina, O. (2001). *Çuvaşça ile Türkiye Türkçesinin Karşılaştırılması (Fonetik-Morfolojik-Sentaks)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Yıldırım, Ö. (2019). *Çuvaş Yazar Hvetır Uyar'ın "İšta es Tinis" Adlı Eseri Üzerinde Dil İncelemesi (Metin-Transkripsiyon-Aktarma-Dil İncelemesi-Sözlük)* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

2.1.6. Doktora Tezleri

Arık, D. (2002). *Çuvaşların Dinî İnanışları Üzerine Bir Araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Bayram, B. (2008). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (İnceleme-Metinler)* (Yayımlanmış doktora tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Durmuş, O. (2009). *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi* (Yayımlanmış doktora tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Ersoy, F. (2008). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça* (Yayımlanmış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Güzel, S. (2012). *İpek Mikulayi'nin Tıvatu Kun Adlı Eseri Üzerinde Çuvaşça Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizinler)* (Yayımlanmış doktora tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Karaoğlan, B. E. (2018). *Çuvaş Türkçesinde İki Ögeli Ad Öbeklerinin İç Yapısı* (Yayımlanmış doktora tezi). Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Kıran, A. (2019). *Çuvaş Türkçesinde İsim ve İsim Çekimi (Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı)* (Yayımlanmış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Yavuz, C. (2019). *Çuvaş Mitleri ve Efsaneleri Üzerinde Bir İnceleme* (Yayımlanmış doktora tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Yener, M. L. (2010). *Çağdaş Çuvaş Türkçesinin Dil Özellikleri* (Yayımlanmış doktora tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Yılmaz, E. (1993). *Çuvaşça Artsüremli Ses Bilgisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Yılmaz, M. (1996). *Çuvaş Türkçesi'nde Fiil* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Yılmazkaya, E. (2016). *Türk Dilbiliminde Çuvaşçanın Yeri* (Yayımlanmış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Sonuç

Türkiye'de Yayımlanan Çuvaş Türkçesi, Edebiyatı ve Folkloruna İlişkin Çalışmalar Üzerine Bibliyografya Denemesi adlı çalışma ile Türkiye'de Çuvaş Türkçesi, edebiyatı ve folkloru üzerine yapılan çalışmalar taranıp bibliyografya çalışması oluşturuldu.

Çalışma, Çuvaş Türkçesi, edebiyatı ve folkloru üzerine yayımlanan kitaplar, kitap bölümleri, makaleler, bildiriler, yüksek lisans ve doktora tezleri olmak üzere altı başlık altında incelendi. Yapılan bu çalışmada YÖK'ün tez tarama sistemi, YÖK Akademik Arama ve 100'ün üzerinde akademik dergi incelenerek literatür taraması yapıldı. Bu tarama sonucunda

Çuvaş Türkçesi, Edebiyatı ve Folkloru ile ilgili 23 kitap, 43 kitap bölümü, 103 makale, 77 bildiri, 11 yüksek lisans tezi ve 12 doktora tezi olmak üzere toplamda 285 çalışmaya ulaşıldı.

Yapılan çalışma içerisinde tarihî Çuvaş Türkçesini tanımlayan Talat Tekin'in *Tuna Bulgarları ve Dilleri, Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası* gibi eserlere de yer verildi. Ayrıca bildiri kitaplarında yer alan bildiriye tekrardan kitap bölümü içerisinde yer verilmedi. Yapılan çalışmalar içerisinde özellikle yüksek lisans ve doktora tezlerinin sayısının diğer Türk lehçelerine oranla daha az olduğu tespit edildi.

Sonuç olarak, SSCB'in dağılmasından sonra Türkiye'de Çuvaşlara ilişkin yapılan çalışmalar hız kazanmış ve Çuvaşlarla ilgilenen araştırmacıların sayısı artmıştır. Yapılan bibliyografya çalışması ile alanda eksik olan çalışmaların yapılmasına teşvik edilmesi ve Çuvaşlar üzerine çalışan araştırmacılara kolaylık sağlanması amaçlandı.

Kaynaklar

- Arık, D. (2012). *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Bayram, B. (2012). Türkiye'de Çuvaş Folkloru Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Turkish Studies*, 7(1), 365-383.
- Bayram, B. (2019). Çuvaş Türkçesinin Sözlükleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 24(47), 35-76.
- Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, E. (1996). *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri, Çuvaşça-Türkçe/Türkçe-Çuvaşça Sözlük*. Ankara: Simurg Kitabevi.
- Yılmaz, E. (1999). Çuvaşça Sözlükler. *Kebikeç*, 4(7-8), 131-134.
- Yüce, N. (1994). Coğrafya, Tarih, Halk Bilgisi, Dil ve Edebiyat Bakımından Çuvaşlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 42, 205-229.

EXTENDED ABSTRACT

1. Login

Chuvashia, one of the Turkish lands within the Russian Federation, is surrounded by Tatarstan in the east, Nizhny Novgorod region in the West, Mari Republic in the North and Ulyanovsk regions in the south, where it has a small area of 18,300 km². There are 21 major settlements in Chuvashia. The main cities of the country Supaşkar, Yeni Supaşkar, Kanaş, Ulatır, Şimırle, Kuslavkka, Şirpü ve Yedirne (Ersoy, 2017, p. 27).

Theory XIX. which based the Chuvash on Bulgarian origin. It was widely spread and accepted in the second half of the century. Tatar scholar Huseyin Feyizhan found Chuvash words on Bulgarian grave stones in 1863. Feyizhan saw that these words in Bulgarian are the same as the words used by today's Chuvash, and many of them have similarities, and pointed out that the old Bulgarians and Chuvash are related (Arik, 2012, p. 17).

Idil, Kafkas, Don and Tisa field M.S. IV. by the end of the century, it had completely fallen into the hands of the Huns. The boundaries of the Khanate extended from Idil to the Rhine and from the Caucasus to the Alps. After Attila's death in 453, the Hun Kingdom fell apart. Some of the people in the Hun Khanate have come to be known by their Bulgarian name (Arik, 2012, p. 22-23).

Bulgarians VI. it came under the administration of the Avars who migrated west from Central Asia in the century. During the reign of the Bulgarian Khan Kuvrat Khan, they were freed from the rule of the Avars. with the formation of the Khazar Khaganate in the century, the Bulgarian people were divided into three parts. Some of these went west and were named after the Danube Bulgarians. It has been suggested that this section, the second part of the Bulgarians going to the Caucasus, is represented by the "Balkars" in the present day. The third of the Bulgarian group, which originated in the Chuvash, went north from the height of Idil to the Kamal Area and settled in the lands where today's Tatars and Chuvash people live (Arik, 2012, p. 23).

The Suvars or Sabirs, known as Chuvashes, came to the Middle Idil with the Bulgarians. The suvars who came to Central Idil with the Bulgarians M.S. II. it is mentioned by Ptolemy, one of the century writers. M.S. V. in the century, Suvars were included in the structure of the Great Bulgarian state (Arik, 2012, p. 24).

The Chuvash living within the borders of the Bulgarian state, which was established in the central idyll region, are the members of the XIII. of this state. In the first half of the century,

after its destruction by the Tatar-Mongols, the Golden Horde State came under its rule. In 1236, a number of cities in the Bulgarian state of Idil were destroyed by the Tatar-Mongols, during which time the indigenous people began to move north towards the regions where the Maris and Udmurts lived. The consequences of the Tatar-Mongol invasion led to the apparent separation of the Kazan Tatars and the Chuvash people (Arik, 2012, p. 26-27).

XV. of the Golden Horde State as a result of the formation of various khanates instead of being divided into small groups in the century, the Chuvash remained within the borders of the Kazan Khanate. XV. towards the beginning of the century, A Tribe bearing the name "Bulgarian" was drawn from the Idil length scene, where the Bulgarian name disappeared and was replaced by names such as "Kazanlı", "Tatar", "Chuvash" (Arik, 2012, p. 27).

The Chuvash people who lived in the Kazan Khanate, which was founded instead of the disbanded Golden Horde State, tried to resist the Russians at first during the occupation of Kazan Khanate by Russian Tsar Ivan Grozniy, but had to surrender in 1556. Since this date, the rule of the Russians over the Chuvash began and has reached the present day without interruption. June 24, 1920, the territory of Chuvashia was declared an autonomous region, and on April 21, 1925, it was transformed into an autonomous republic with the name of the Chuvash Autonomous Soviet Socialist Republic (Arik, 2012, p. 28).

Result

As a result the study was examined under six titles: books published on Chuvash Turkic, literature and folklore, book chapters, articles, papers, master's and doctoral theses. In this study, the thesis screening system of YÖK, YÖK Academic Search and a large number of academic journals were examined and literature search was performed. A total of 285 studies, including 23 books, 43 book chapters, 103 articles, 77 papers, 11 Master's thesis and 12 Phd dissertations, were reached as a result of this survey. The bibliography was intended to encourage the studies that were lacking in the field and to facilitate the researchers working on Chuvashes.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 10-08-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 27-02-2020

Çeviri / Translation

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 176 – 212.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 176 – 212.

19. YÜZYIL BOYUNCA ÇİN BÖLGESİNDEKİ TÜRKİSTAN'IN DURUMU: SOSYOEKONOMİK BİR ÇALIŞMA¹

K. B. WARİKOO

(ÇEV. Utku IŞIK²)

Özet

Çin bölgesinde yaşayan Türk toplulukları, 19. yüzyılda bölgedeki güç dengelerinin değişmesine bağlı olarak birçok siyasi çekişme ve isyana tanık olmuş; bu politik istikrarsızlık sürecinde Çin idaresi altında kendilerine has geleneksel yaşam tarzıyla diğer topluluklardan ayrılmışlardır. Bu çalışma 19. yüzyılda Çin bölgesinde yaşayan Türklerin tanık olduğu siyasi olayları, tarımsal üretimini, sanayisini, ticaret modellerini, vergi sistemini, parçalanmış sosyal yapısını, din algılarını, konut tiplerini, ceza uygulamalarını, eğitim sistemlerini, başlık parası geleneğini, toplumsal ve cinsel istismar olgusunu, yeme-içme alışkanlıkları ve uyuşturucu kullanımını konu edinmiş, bu uygulamalar hakkında dönemin gezginleri ve özel görevli kişilerince tutulan raporlar ve yazılan eserler temelinde açıklamalar yapılmıştır. Bu çalışmada ayrıca Çin bölgesinde yaşayan Türk toplulukları ayrı ayrı ele alınmış, yaşadıkları dönemde hangi özellikleriyle tanındıklarına değinilmiştir. Özellikle Uygurlar bu yüzyılda diğer Türk topluluklarında gerek coğrafi olarak kopuk olmaları gerekse ayrıştırıcı Çin politikaları sebebiyle Çin idaresi altında milli bir şura kavuşmamış, kendilerini ilgilendiren önemli sosyal olaylar ve siyasi uygulamalar karşısında tepkilerini ortaya koyamamıştı. Yiyecek ve içeceklerin seyrek nüfusa fazla gelmesi, rekabet eksikliği gibi sebeplerden dolayı Türk toplulukları ülkedeki eğitim ve sağlık standartları, tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesi konusunda kayıtsızdı.. Eğlence ve ibadetle ilgilenen halk, sosyal açıdan durgun bir görünüm sergilemişti.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Çin, sosyoekonomik, kültür.

CHINESE TURKESTAN DURING THE NINETEENTH CENTURY: A SOCIO-ECONOMIC STUDY

Abstract

Turkic people in Chinese Turkestan witnessed many political debates and rebellions according to balance of power changed consistently in nineteenth century. During these political instability, they seem to had different

¹K. B. Warikoo (1985) Chinese Turkestan During the Nineteenth Century: A Socio-Economic Study, Central Asian Survey, 4:3, 75-114, DOI: 10.1080/02634938508400513.

²Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı doktora öğrencisi, Email: utkuisik@windowslive.com

specialities with specific way of life under Chinese regime. This paper discussed about political issues which was witnessed by Turkic people, their agricultural production, industry, trade patterns, tax system, fragmented social structure, sense of religion, dwellings, punishment practices, educational system, dowry custom, social abuses, sexual promiscuity, food and drinking habits, use of narcotics. Lots of information about these subjects is given using books and reports of some travellers and emissary persons. In this paper, Turkic tribes in Chinese Turkestan is individually analysed and how was they known in their era is mentioned. Especially Uyghurs hadn't national conscience because of being disconnected from other Turkic tribes and Chinese policies. They also could not react about any social and political issues about them. Because of sparse population, abundance of food and drinks, lack of competition; Turkic people were unconcerned with education and health standards, agriculture, industry and development of commerce. People were interested in worship and entertainment seemed stagnant and unchangeable in terms of social progress.

Key Words: Turkestan, China, socio-economic, culture.

Giriş

Bugün Sincan olarak adlandırılan ve kuzeydoğusunda Moğolistan, güneybatısında Sovyet Orta Asya cumhuriyetleri, güneyinde Tibet, doğusunda tamamen Çin'le komşu olan Çin bölgesindeki Türkistan, Asya'nın kalbinde bulunmaktadır. Çok geniş bir alana yayılan ve toplam Çin nüfusunun altıda biri kadar insanın yaşadığı bu bölge, Çin'in en büyük bölgesidir. Bölgenin Çin ile ilişkisi iki bin yıldan daha da eskiye dayansa da krallığın bu bölgedeki hakimiyeti aralıklı olarak beş yüz yıldan daha az bir döneme karşılık gelmektedir (Lattimore:1962:184). İslam'ın 10. yüzyılda Satuk Buğra Han (MS 944-1037) (Bellew,1923:16-20) aracılığıyla yayılmasından önce bölgedeki popüler din Budizm'di. 13. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın Moğol orduları Türkistan'ı işgal ettikten sonra bölge; Cengiz Han'ın oğullarından birine, Çağatay'a devredilen bu krallığın bir parçası haline geldi (Bellew,1923:36). Moğol Mughal kağanlarının arasında uzun süre devam eden rekabet ve çekişme 17. yüzyılda Kaşgar'da Hidayatullah Afak kontrol altında bir Hoca tarikat sınıfının güç kazanmasına yol açmıştı (Bellew, 1875:26)³. Afak'ın ölümünden sonra Hocalar da kendi aralarında ihtilafa düşmüş, düşman iki gruba bölünmüşlerdi⁴ (Toru, 1978:68). Bu durum Mançu (Ching) hanedanının yönetiminde 1750'lerin sonlarında⁵ (Tikhvinsky, 1983:43-45) Kaşgar'da Çin kontrolünün artmasına yol açmıştır. Bundan sonra 19. yüzyılın başlarına kadarki Çin hakimiyeti döneminde genellikle benzer kargaşalara rastlanmamıştır.

Son yüzyılın başlarında Çin bölgesindeki Türkistan birbiriyle bağıntılı olarak barış ve istikrar sergiledi. Ancak bu barış ortamı kısa sürede bozuldu ve yerini Çin otoritesini altüst eden Hoca isyanlarına ve kargaşaya bıraktı. Kısa süreli zafer döneminde Cihangir, Yusuf, Katta Töre, Veli Han Tora gibi Hoca liderleri; Çinli askerlerin, sivillerin ve hatta masum

³Birçok insan tarafından Harat Afak olarak tanınan Hidayatullah, 15. yüzyılda Kaşgar'da yaşamış bilge bir kelimci olan Hoca Maḥdûm-ul-Azim'in soyundan gelen Hocaların din sınıfına liderlik etmişti. Maḥdûm-ul-Azim kendisini peygamber soyundan geldiğini iddia ettiği için, Hocalar kısa sürede yüksek mevkilere ulaştılar ve birçok imtiyaza sahip oldular. Hocalar Mughal Hanların yönetimi altında çeşitli resmi makamları elinde bulundurduğu için ülkenin gidişatında doğrudan bir etki gücüne sahipti. Bu yöneticiler ayrışmaya başladığında veya zafiyet gösterdiğinde Budist Kalmukların da yardımı sayesinde otoriteyi onlardan almaktaydı.

⁴Bu gruplar Ak Tagluklar (beyaz takkeli Müslümanlar) ve Kara Tagluklar (kara takkeli Müslümanlar) olarak adlandırılmaktaydı.

⁵Cungarya'nın 1757'de işgal edildiği düşünüldüğünde, Kaşgar bölgesindeki Çin işgali 1759'da tamamlandı.

yerlilerin öldürdükleri bir süreci başlattılar. Çin desteklerinin ulaşmasıyla tüm başkaldırı izlerinin kökü kazındı. Dolayısıyla yerel ekonomi, özellikle küçük ev sanayi ve ticaret sert bir gerileme yaşadı. Çin'in; komşusu olan ve bu kağanlıkta yaşayan Hoca sürgünlerini kısıtlama sözü üzerine her yıl belli miktarda yardım⁶ (Bellew, 1923:76; Kuropatkin, 1882: 137; Kuznetzov, 1962: 271-284) ve ticari imtiyazlar edinmiş olan Hokand hanlarına karşı uyguladığı yatıştırma ve taviz verme politikası; Hoca Buzarg ve onun yardımcısı Yakup Bey'in Çin'e 1860'larda başarılı bir saldırıya geçmesine engel olamadı. Bu kez Çin'in kafası, Şensi ve Kansu'daki Müslüman isyancılarla ve buraya Kaşgar'daki imparatorluk otoritesini kurtarmak için herhangi bir direnç sağlama ve destek gönderme konusuyla oldukça meşguldü. Yine de bölge 1878'de Çin'in tam hakimiyetiyle tekrar geri alındı. 1884'te Çin bölgesindeki Türkistan, Çin'e bağlı düzenli bir yönetim yapısına bürünmüş ve Sincan ismini almıştır⁷ (Lattimore, 1950:50) Çin'in yönetiminde bu bölge artık Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak bilinmektedir.

19. yüzyıl birçok açıdan Çin bölgesindeki Türkistan'ın tarihinde kayda değer bir dönemdi. Ülke birkaç hükümet değişikliğine ve art arda ortaya çıkan isyanlara tanık oldu. Kaşgarlılar Veli Han Tora'nın kısa saltanatı boyunca vahşet dolu zulümlere maruz kaldı. Onlar aynı zamanda Yakup Bey'in sert yönetimi altında yeniden canlanan İslami kökten dinciliği ve onun dikkatsiz ve gevşek halefleri döneminde bu anlayışın temizlendiğini gördüler. Bu dönem farklı etnik kökenden Mançu azınlığınca ve yerel derebeylerce uygulanan sömürgeci ve istismarcı yöntemlere sahne oldu ve aynı zamanda Çin yönetim yapısındaki zaafı ortaya çıkardı. Bu zaafı Hokand Hanlığı'yla ortaya koyulan ilişkilerle daha belirgin bir hal aldı. Kaşgar ile Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki dış ticarete egemen olmak ve onlar vasıtasıyla Rus mallarını kontrol etmenin yanı sıra Hokand hanları, Çin bölgesindeki Türkistan hakkındaki politik hırslarını beslemeye devam etti. Bu hırslarına ulaşmak için Hoca isyanlarını teşvik etti. Buna rağmen Hokand Hanlığı'nın Rusya'ya katılmasıyla bu tehdit ortadan kalkmış oldu. Ancak Tsarist Rusya'sının Çin bölgesindeki Türkistan'ın sınırlarına dayanması, bölgeyi Anglo-Rus çekişmesinin merkezi haline getirdi. Britanyalı Rus karşıtları, Rusya'nın Kaşgar'daki ve Kaşgar'dan Hindistan'a kadar uzanan bölgedeki avantajından endişeliydi. Çünkü Kaşgar'dan Hindistan'a kadarki bölgede Britanya Hindistan'ı ve Orta Asya'daki Rus İmparatorluğu arasında kendisine yakın bir Çin

⁶ Çin'in ülkeyi tekrar işgal ettiği dönemde son Hoca hükümdarı Burhaddin'in oğullarından biri hariç hepsi öldü. Hayatta kalan tek oğul, Sarımsak olarak tanınan Sadat Ali, komşu Hokand Hanlığından sığınma talep etmiştir. Onun varisleri, din kardeşleri Hokan'dan materyal ve insan sayısı bakımından yardım alarak Kaşgar bölgesinde Çin'e karşı çıkan ayaklanmanın öncülüğünü etmiştir. Çin, 1813 yılında 3660 İngiliz sterlini değerinde 200 yambuyla Hocaları hedeflerine ulaşımda destekleyen Hokand hükümdarlarına rüşvet önermeye başladı.

⁷ 18 Kasım 1884'te imparatorluk bildirisinin yayımlanmasıyla Çin bölgesindeki Türkistan'ın statüsü tam anlamıyla bir vilayete yükseldi ve bölge sözlük anlamı "yeni idare" olan Sincan (Hsin Chiang) adını almıştır.

Türkistan'ını garantiye almak için tam kapsamlı bir Britanya sistemi burada oturtulmuştu. Britanyalılar 1865'ten 1877'ye kadar Çin bölgesindeki Türkistan'da bağımsız olarak hüküm süren Yakup Bey'in desteğini almaya çalıştılar ve onunla dostane bir ittifak sürdürdüler. Bu amaçla Keşmir ve Ladak üzerinden ilerleyen Hindistan ve Kaşgar arasındaki ticari ilişkiler bu bölgede genişletilmiş politik etkilerle desteklenmişti. Ancak Yakup Bey, Rusya ve Britanya'yla eşit mesafede bir dostluk geliştirmek isteyince Britanya'nın Çin bölgesindeki Türkistan'a ait iç ve dış ticaret piyasasına egemen olma planları başarısız oldu. Bununla beraber Çin'in bölgeyi tekrar işgal etmesi sonucu Hindistan ve Çin bölgesindeki Türkistan arası ticaret sekteye uğramadı. Aslında Britanyalılar Rus tehdidine karşı koymaları için yerel Çin makamlarına "dostça" tavsiyelerde bulunma konusundaki her türlü fırsatı değerlendirdi.

Rusya'daki Tsarist hükümetiyle Britanya Hindistanı hükümeti arasında yaşanan ve Çin bölgesindeki Türkistan'a tarihsel, coğrafi, politik ve askeri bilgileri elde etmek için gönderilen sayısız misyoner heyeti hususundaki şiddetli mücadele, bize o dönemin genel sosyo-ekonomik koşullarını kavramamız açısından olanak sağlamaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında daha çok değişken koşullar ve istikrarsız politik iklim dolayısıyla yabancı turistlerin eksikliği gözlenmektedir. Aynı yüzyılın ikinci yarısı ise Çin bölgesindeki Türkistan'da artan keşif çalışmalarıyla sonuçlanan Anglo-Rus aktivitelerindeki alışılmadık bir yükselişe tanık olmuştur. Bu konuda Mir İzzet Ulak (1812), Ahmad Şah Nakşibendi (1852), Captain Valikhanoff (1859), Robert B. Shaw (1868-69), Thomas Douglas Forsyth (1870- 1873), Colonel A.N. Kuropatkin (1876), Ney Elias (1879, 1880, 1885-86), A.D. Carey (1885), F.E. Younghusband (1887, 1889-90), Henry Lansdell (1888), the Earl of Dunmore (1892), Sven Hedin (1893-94) ve H.H.P. Deasy (1896-98) dikkate değer ifadeler kullanmışlardır. Hepsi de Çin bölgesindeki Türkistan'da duyduklarını, gördüklerini ve tanık olduklarını anlatan görgü tanıklarının açıklamalarından yola çıkmış ve bölge hakkındaki bilgilere katkıda bulunmuşlardır. Keşif çalışmalarında bulunan yabancılar her ne kadar bölgeye ve oranın diline yabancı olsalar da gözlemleri ile ülkenin genel topografyası, insanı, giyim kuşamı, gelenekleri, dili, yeme içme alışkanlıkları, tarım, sanayi ve ticareti, yönetim biçimi, vergi yöntemleri, yolsuzluğu da kapsayan toplumsal ayıplama kuralları uyumsuzluk göstermemiştir. Bu çalışmada gezi günlükleri, yukarıda bahsedilen yabancılar, arşiv materyalleri gibi çağdaş kaynaklar ve diğer ikinci kaynaklar; 19. Yüzyıl boyunca Çin bölgesindeki Türkistan sosyo-ekonomik yaşamının çeşitli boyutlarını göstermek üzere kullanılmıştır.

EKONOMİK KOŞULLAR

Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan insanların ekonomik faaliyetleri bölgenin coğrafik özelliklerine dayalı olarak kalıplaşmış bir hal almıştır. Altın Dağ, Kunlun Dağları, Karakurum, Pamirler, Tanrı Dağı, Aladağ ve Altay Dağları aslında bölgeyi çevrelemiş durumdadır. Doğuda Büyük Taklamakan Çölü, bölgeyi Çin ana karasından ayırmaktadır. Ancak bölgenin, komşularıyla -Hindistan, Afganistan ve Rus Orta Asyası'yla- giriştiği ticari ilişkiler, sıradağlar üzerindeki sayısız geçitle engelsizce devam etti. Kısır ve mahrum orman yaşamına rağmen, bu dağlar genellikle çöllerden oluşan ülkelere yaşam götüren birçok nehrin ve derenin kaynağıydı. Kaşgar Havzası'nın içinde Aksu Derya, Kaşgar Derya, Yarkent Derya ve Hotan Derya; büyük Tarım Nehri'ni⁸ oluşturacak şekilde birleşti. Tarım Havzası'nın ismi, Çin bölgesindeki Türkistan'ın güney bölümünden türetilmişti. Benzer şekilde kuzey ya da Cungarya Havzası, Manas ve Urungu nehirlerinden beslenmekteydi (Tregar: 1966) Bu nehirler ve dereler boyunca vaha yerleşimleri ortaya çıktı ve bunlar insanların tüm yemek ve giyim ihtiyaçlarını karşıladılar. Suyun olduğu yerde yaşam vardı. Su bağlantısının kesildiği bölgede kısır çöller tekrar baş göstermekteydi. Bu vahalar bir ipin üzerindeki boncuklar gibiydi, çöl kumlarıyla birbirlerinden ayrılmakta ve kervan güzergahlarıyla birbirine bağlanmaktaydı.

Bu bereketli, yeşil vahalarla vahaları çevreleyen kısır çöller arasındaki çarpıcı karşıtlıktan başka Çin bölgesindeki Türkistan çok daha fazla fizyografik özelliğe sahipti. Tarım Havzası deniz seviyesinden 900 metreyle 1200 metre arasında bir yükseltide (Tregar, 1966), Turfan Çöküntü Havzası ise onun kuzeydoğusuna doğru deniz seviyesinde 45 metre aşağıda (Tregar, 1966) bulunmaktaydı. Bu çöküntü havzası hiçbir nehir tarafından sulanmamış ve hiçbir yağmur tarafından bereketli hale getirilmemiş durumdaydı. Oradaki insanlar arazileri sulamak için yapay yeraltı sulama kanallarını (*karız*) hayata geçirmek zorundaydı. Yine de Cungarya Havzası yıllık yaklaşık 10 inçlik bir yağış alması yönüyle Tarım Havzası'nın yılda ortalama 4 inçlik yağış aldığı göz önüne alınıp karşılaştırma yapıldığında bir avantaja sahipti (Shabad, 1972:309). Bu etmen kırsal göçebeliğin Tarım Havzası'ndaki ağırlıklı yerleşik yaşama karşı gelişme sağlamasına olanak tanıdı. Çin bölgesindeki Türkistan yağmur yerine dağ yamaçlarından akan dereler sayesinde sağlanan sulama kaynaklarıyla bağımsız bir özellik göstermekteydi. Yazların kavurucu sıcakları da diğer etkilere sahipti. Hindistan'daki

⁸ Su hacmi ve derinlik yönünden Ceyhun ve Seyhun Nehri'nin -Rus bölgesindeki Türkistan'da kalmaktadır- çok gerisinde kalan Tarım Irmağı kendisini Taklamakan Çölü'ndeki sığ Lob Nur Irmağı'na dökmektedir.

insanlar yağmurda zarar görmekten kurtulamayan basit toprak evlerde yaşamayı seçmekte ve kısa mesafelerde bile yürümekten ziyade eşek ve katır kullanmaktaydılar.

Çin bölgesindeki Türkistan'a ait kaynaklara göre, sadece yerleşik hayata geçmiş vaha bölgeleri kereste, besin ve yaşayanların diğer ihtiyaçlarını karşılayan zengin ve bereketli bitki örtüsüne sahiptiler. Bu vahaları çevreleyen çöllere *tamarisk*⁹ ve *toograk*¹⁰ (Forsyth, 1875:75) adı verilen ağaçlar dışında genellikle çoraktı. Kavak ve söğüt ağaçları nehir yatağı boyunca bolca yetişmekteydi. Lop Nur çevresinde çokça yetişen ve yerel olarak *tocaçika* olarak adlandırılan bitki, yöre halkı tarafından kıyafet yapımında kullanılmaktaydı (Forsyth, 1975:52). Sığır, Tibet öküzü, keçi ve koyun göçebeler tarafından güdülürken yerleşikler deve, at, eşek, kuş, ördek, güvercin gibi hayvanları evcilleştirmektedirler. Katır ve eşekler yalnızca insan ve materyallerin taşınması işine yaramamakta aynı zamanda malların -az sayıda da olsa- Ladak ve Keşmir'e ihraç edilmesinde de kullanılmaktaydı.

Çin bölgesindeki Türkistan'da dağ toprakları, nehir yatakları ve çöl kumlarının altında gizli bulunan ve zengin bir mineral serveti olan Hotan'ın altın tozu ve yeşim taşı, 19. Yüzyıl boyunca Çin ve Hoca yöneticileri tarafından büyük oranda belirlenemedi¹¹ ve keşfedilemedi. Diğer yandan kömür ve demir, yerlilerin aşırı derecedeki ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli miktarlarda çıkarıldı. Tepelerin eteklerinde fazla miktarda bulunan alçıtaşı duvarları sıvamak için kullanıldı. Kızıl'da bulunan demir fırınları Yakup Bey zamanında Shaw (1868-69) ve Forsyth (1873) tarafından çalışır durumda görülmüştü. Ülkenin insanları ocaklarını yakmak için yerli kömür, ev aletleri yapmak içinse yine yerli demirleri kullandılar. Benzer şekilde Hotan'daki altın madenleri ve yeşim taşı ocakları sayısız işçi ve esnaf için bir geçim kaynağı olmasının yanında ülke için de önemli ölçüde bir gelir kapısına¹² dönüştü. 19. yüzyılda ülkede yürütülen her türlü maden operasyonu bakır, kurşun ve altın madeniyle ilgili işlere teşvik etmek amacıyla Çin yöneticileri tarafından açığa kavuşturulmuştur. Kaşgar'daki Çin nüfusunun büyük ölçüde kıyıma uğramasıyla sonuçlanan Çin hakimiyetinin Yakup Bey tarafından yok edilmesinin ardından yeşim taşı ocakları üzerinde çalışan zanaatkarların öldürülmesi ve yurt dışına kaçmasıyla Hotan'daki yeşim taşı ocakları işlevsiz hale geldi. Taşı kesen ve parlatan yetenekli zanaatkarların yokluğu, Yakup Bey döneminde bu endüstrinin zayıflamasına sebep oldu. Üstelik halkın maden teknikleri hakkındaki genel cahilliği, sahip oldukları maden kaynaklarını kullanmalarının da önüne geçti.

⁹ Uzun ve çeşitli *tamarisk* kökleri topraktan yakıt olarak kullanılmak için çıkarılmıştır.

¹⁰ *Tōgrak* daha sonra ilaçlarda ve maya olarak pişirmede kullanılacak bir tür sakız üretmekteydi

¹¹ Forsyth'e 1873'teki Kaşgar görevinde eşlik eden Dr. Stoliczka ülkedeki mineral zenginliği hakkında genel bir inceleme yapmıştır.

¹² Yeşim taşı ağırlıklı olarak Çin'e ihraç edildiği için, 19. yüzyılın sonlarına doğru bile altın tozu Yarkent-Leh güzergahında Keşmir'e ihraç edilen esas madde olmuştur.

TARIM YAPISI

Çöllerle kaplı ülke yeterince yağış alamadığından böylesine kuru bir iklimde düzenli sulama yapılmadan bir bitki örtüsüne sahip olmak mümkün değildi. Sarıkol, Yarkent, Kaşgar, Hotan, Yenihisar, Uş, Turfan, Aksu, Kuçar, Kurla, Kirya, Karaşehir gibi suyun bulunduğu tüm yerleşik vahalarda arazi alabildiğine ekilip biçildi. Yerli halk besin olarak balık ve kamışı tercih ettiği için Lop Nur Nehri'nin etrafındaki bataklık alanda tarım mümkün olmamıştır. Ülkenin başlıca tarımsal kaynakları buğday, arpa, mısır, akdarı, pirinç, pamuk¹³, keten, yonca, kenevir, afyon ve sebzelerdi. Kenevir üretimi çok büyük ölçüde esrar (*çaras*) ticaretinin merkezi durumunda olan Yarkent, Kağılık ve Yenihisar'a ait vahalarda yapıldı. Büyük miktarlarda uyuşturucu madde Leh-Yarkent yolu üzerinden Keşmir'e ihraç edilmekteydi. Çin bölgesindeki Türkistan'dan Keşmir'e yapılan ortalama yıllık esrar ihracatı 111.000 ile 148.000 kg. arası değişmekteydi.¹⁴

Ülkede meyve o kadar bol yetiştirilmekteydi ki halkın ihtiyacını karşılamakta ancak ülke dışındaki marketlerde satılabilecek ihtiyaç fazlası mallar¹⁵ iyi bir yönetimin ve iletişim rahatlığının olamamasından ötürü artık oalrak kalmaktaydı. Çin bölgesindeki Türkistan'da farklı vahalarda yetişen meyveler arasında elma, kayısı, şeftali, erik, kiraz, nar, karpuz, armut, nektar, incir, ceviz, dut, ayva ve üzüm sayılabilir. O zamanki gözlemcilerin çoğu bu meyvelerin lezzetine övgüler yağdırmıştır. Birçoğu orada yaşayan insanların rüzgardan yere düşen meyveleri fark etmediklerini (The Earl of Dunmore: 1893:272) – ki bu meyveler başka ülkelerde iyi bir fiyata satılabilirdi- gördüklerinde şaşırılmıştır. Türk beslenme kültürünün bir parçası olmanın yanı sıra Uygurlar boş vakitlerinin her anında bahçe meyvelerinin tadını çıkarmaktaydılar.

Besin maddelerinin ucuzlaması nüfusun azlığı sayesinde kolaylaşsa da sadece halk tabakasının genel memnuniyetini garantilemekle kalmamakta aynı zamanda fazladan arazi istemelerini de engellemekteydi¹⁶ (Hsieh, 1973:194). Suyla çalışan ve pirinçleri ayırmaya yarayan ufalayıcı değirmen, öküzler tarafından sürülen yağ değirmeni gibi aletler zamana göre en iyi aletlerdi. Böylece tarım, bu vahalarda tarım etkinlikleri hala yağışa bağlı olan Hindistan gibi komşu ülkelere göre daha istikrarlıydı. İnsanlar aynı zamanda ipekböcekçiliği, halıcılık, keçecilik gibi tamamlayıcı işlerle de uğraşmaktaydılar.

¹³ Hem hammadde pazarlayan hem de sanayileşmiş ülkelerdeki pamuk Rus bölgesindeki Türkistan'a büyük miktarlarda ihraç edilmekteydi.

¹⁴ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

¹⁵ Sadece üzüm ve kuru üzüm komşu ülkelere ihraç edilmekteydi.

¹⁶ Bir 20. yüzyıl yazarı, Sincan'daki 153.000 kilometrekare kadarlık boş arazinin, çevredeki dağlardan, dağ buzullarından, ırmaklardan ve derelerden su toplanmak suretiyle tarım arazisine dönüştürüldüğünü hesaplamıştı.

Su kıtlığı; düzenli bir *Mirab* -su işlerine bakan amirlik- şubesinin ve şahsi meskenlere, farklı şehirlere su dağıtımını düzenleyecek su desteği biriminin kurulmasını zorunlu hale getirdi. Bu, köylüleri *Mirab*'lara tarlaları sulama konusunda bağımlı hale getirdi. Toprak sahipleri ve köylüler arasındaki ilişki o dönemki gözlemcilerin çok fazla dikkatini çekmese de yerel ruhbanlar, soylular ve bürokratların kendi ihtiyaçlarını karşılamak için köylüleri sömüren bir sınıf haline geldiklerini söylemekte sakınca yoktur. Eğer *Mirab* gibi bir memur, parası ödenene kadar suyu elinde tutabilirse¹⁷ (Deasy:1901:286), ihtiyaç sahibi köylülerden kendi diğer kişisel gereksinimlerini karşılamalarını isteyebildiği gibi şahsına ait topraklarını sürmelerini de talep edebilirdi. Lattimore, Çinli bir 18. yüzyıl yazarından (Sung Yin) yaptığı bir alıntıda feodal Beylerin feodalite topraklarını sürmekle sorumlu olan kölelerin (çakarlar) meskenleri üzerinde hak kullandığını nakletmiştir. Açıklamalarına göre beyler, İslami bir ilke olan *Mavat*'ı kullanarak köleler tarafından kazılmış kanallardan değerli ve kıt su konusunda da haklarını kullanmaktaydılar (Lattimore: 1950:164). Bir Japon yazar da Mançu liderlerinin yerli bey memurlarını nakit para yerine devlet topraklarını hibe ederek desteklediklerini vurgulamıştır (Toru: 1978:67). Çin yöneticileri de bu memurlara görevleri süresince tarlalarını ekip biçmeleri için köle tahsis ettiler (Toru: 1978). Tahsis edilen tarlaların genişliği ve kölelerin sayısı memurun mertebesine göre değişmekteydi (Toru: 1978). Bir Rus bilim insanı da bu haksız uygulamaların yaygınlığına tanık olmuştur (Kuznetsov, 1962). Bu uygulamanın boyutu ve niteliği hakkında gezi günlüklerinde hiçbir kesin bilgi olamamasına rağmen köylülerden devlet binaları, yol ve kanal yapımında kullanılmak üzere iktidardakiler tarafından zorla alınan kölelerin durumu hakkında bilgi sahibiyiz. Doğal olarak ülkedeki hiç kimse yöneten sınıfın çalışan yığınlarından faydalanma özgürlüğüne sahip olduğu bir dönemde bu uygulamaya karşı gelmeye cesaret edemedi. Benzer şekilde proje başarıya ulaşırsa ortaya çıkan su miktarını elinde tutma hakkına sahip olan feodal beyin maddi desteği olmaksızın önemsiz bir köylünün masraflı ve riskli bir iş olan *karız* inşa etmesi mümkün değildi. Projenin gerçekleşmesi durumunda feodal bey ayrıca çıkan suyu köylülere de satabilecekti.

Genel anlamıyla, Tarım Havzası'ndaki insanlar ekilebilir arazinin yoğun bir şekilde kullanılması için olumsuz doğal koşullarda acımasızca çalıştırılmaktaydı. Yine de Cungarya bölgesinde dağların eteklerinde birlikte yaşayan Müslüman Kırgızlar¹⁸ (Younghusband,

¹⁷ Örneğin, Tazgun Beyi ülkelerine su akışını sağlmasına karşılık Maralbaşı bölgesindeki Tarım ve Yupugay vahalarından yıllık bin tenge kadar bir meblağ tahsil etmekteydi. Yerli halk onun rüşvet almasına mani olunca yaklaşık iki yıl boyunca ihtiyaç duydukları suyu kesmişti. Halkın Kaşgar'daki Taotai'ye beyin bu keyfi ve gaddarca davranışını şikayet etmeleri de sonuç vermemiştir.

¹⁸ Uş Turfan bölgesinin Kırgız sakinleri haşhaş gibi iyi hasılat getiren ihracata elverişli tarım ürünlerini yetiştirmeyi tercih etmekteydiler.

1904:133; Lansdell, 1893:404) ve Budist Kalmuklar¹⁹ (Carey, 1885:17) tarımı kendi yaşam biçimleri olan hayvancılıktan sonra ikincil bir uğraşı olarak görmekteydiler. Dahası onlar Uygurları tarlalarını sürmeleri için kiralamakta ve eğer varsa tarlalarındaki otları ve diğer işleri halletmek için isteksiz davranmaktaydılar.

SANAYİ

Küçük ev sanayisi Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan insanların bir diğer önemli uğraşısıydı. Ülkenin temel ürünleri pamuk, ipek kumaş, halı, yün namdalar, deri malları, yeşim taşı, kağıt, çömlek gibi ürünlerdi. Yerel olarak *ham* denilen kalın pamuk elbiseler örmek, tarımla uğraşanlar da dahil olmak üzere halk arasında yaygındı. Bu üretim aynı zamanda Yakup Bey'in döneminde de devam etti. *Ham* üretimi yerli ihtiyacı karşılamının yanında Badeşan, Hokand ve Rus bölgesindeki Türkistan'a kayda değer boyutlarda ihraç edilmekteydi. İpek sanayisi Çin yönetimi altında Yakup Bey'inkine oranla daha fazla yaygınlaştı. Yakup Bey Müslümanlara saf ipekten kumaş kullanmayı men eden şeriatı sert bir biçimde uygulamaya koyduğu için ipek ve pamuk karışımı *maşroo* denilen bir elbise bol miktarda üretildi. Dahası yalnızca beyler ve yüksek tabakadan kişilerin gücü bu pahalı ipek ürünlerini almaya yetmekteydi. Bu durumun aksine, Çinli memurlar ve insanlar bu ipekten elbiseleri almaya hazır müşterilerdi ve bu müşteriler Çin bölgesindeki Türkistan'da ipek üretimini harekete geçirmekteydi. Güncel bir görüşe göre, ipek ürün talepleri en az on kez Yakup Bey döneminde reddedildi (Forsyth, 1875:33). Ham ipek daha çok Hokand, Andican, Rusya ve Keşmir'de işlenmekteydi. Hotan'ın ipek halıları ünlendi ve altın ve gümüş tellerin bu halıları dokumakta kullanıldığı Çin bölgesinin tamamında büyük miktarlarda talep edildi. Hotan Vahası halı, ipek malları, yeşim taşı malları ve kağıt üretimiyle sivrilirken Yarkent ve Aksu deri üretiminin merkezi olarak ortaya çıkmışlardı. Yün keçeler Sarıkol, Çıra ve hatta Kırgız göçebeleri tarafından üretilmekteydi. Üstelik Keşmir'deki *putto* adı verilen elbiselere benzeyen ve *galım* adı verilen basit yün elbiseler, Sarıkol'daki dağlık bölgelerde bulunan tüm evlerde örülmekteydi (Forsyth, 1875:56; Earl of Dunmore, 1893:38). Benzer şekilde Lop Nur halkı *luf* adı verilen kaba ama sağlam elbise kumaşını *toca çiga* adındaki o bölgede yetişen bitkiden üretmekteydiler (Forsyth: 1875:52; Carey, 1885:9). Bu madde aynı zamanda Lop Nur halkını sinek ve tatarcıklardan koruması anlamında da faydalıydı (Carey 1885).

19. yüzyıl boyunca Çin bölgesindeki Türkistan'da genel itibarıyla küçük ev sanayisi modelinden ortaya çıkan üretim, bölgede bulunan ucuz hammaddelere bağımlı bir biçimde

¹⁹ Bir Britanyalı gezgin, Kalmukların tarlaları kanallar vasıtasıyla sularken atlarından inmediklerini aksine atları üstünde uzun sopalarla kanallarda delik açtıklarını görünce hayretler içerisinde kalmıştır.

gelişti. Pamuk ve ipek dokuma sanayisi orada yetişen pamuk ve dut yaprakları sayesinde gelişti. Benzer şekilde halı ve namda yapımı aynı zamanda deri endüstrisi de yerel olarak bolca bulunan koyun yününe, kürke ve sığır derisine bağlıydı. Sonuç olarak insanlar kendi yaşadıkları alanlarda yalnızca ihtiyaçlarını karşılamadılar aynı zamanda işledikleri ürünleri haftalık pazar zamanlarında şehirlere satarak ülkenin refahına da katkıda bulundular. Bununla birlikte Hotan, Çin bölgesindeki Türkistan'da bulunan tüm vahalar arasında üretim anlamında ülkenin en önde gelen şehriydi.

TİCARET MODELLERİ

Yerli ekonomi tam anlamıyla kendi kendine yeter seviyedeydi. Buna karşın insanlar ticaret yapmak için biraz üretim fazlası bırakmaktaydı. Yiyecek ve meyve ticareti genellikle yerel pazarda satışa çıkarken *ham*, yün keçe, halı, ipek, deri ürünleri, saf yün, *çaras*, altın ve gümüş kendisine başka pazarlarda yer bulmaktaydı. Alışverişte takas usulü ağırlıktaydı. Çin'le yapılan dış ticaret ele alındığında altın, yeşim taşı, ipek, büyükbaş hayvan gibi mallar; ipek malları, porselen, kurşun ve uçkun bitkisi karşılığında Çin'le takas edilmekteydi. Çin bölgesindeki Türkistan'la Rusya arasındaki ticaret Hokand üzerinden, Hindistan arasındaki ticaretse Keşmir üzerinden uzun zamandır yürütülmekteydi. Bununla birlikte, coğrafi yakınlıktan dolayı Rus ve Andicanlı tüccarlar bu bölgeye kolayca ulaşabilirken durum Hintliler için hiç de aynı değildi. Taşkent'ten Hokand'a giden yol at arabasıyla gitmek için rahat ve çift yönlüydü. Hokand'dan Kaşgar yalnızca 12 gün sürmekte ve yalnızca aşılması gereken tek bir zor yol bölgesi bulunmaktaydı (Forsyth, 1870:24). Diğer yandan Hintli tüccarlar için yola Pencap'tan başladıkları takdirde Yarkent'e varmaları 2 ay almaktaydı (Forsyth, 1870). Srinagar'dan başlayarak yüksek rakımlı Karakorum Sıradağları eşliğinde yaklaşık 720 km boyunca yürümek zorundaydılar. Bu rota gidiş geliş yalnızca yılın belli bir dönemi açıktı. Rus tüccarlar mallarını Kaşgar'a at arabalarıyla taşırken, Hintli tüccarlar mallarının Çin bölgesindeki Türkistan'a ulaşabilmesi için atların ve katırların eline mahkumdular. Ancak tüm bu zorluklara rağmen Çin bölgesindeki Türkistan ve Hindistan arasında Leh-Yarkent hattında canlı bir ticaret faaliyeti vardı. Rusya'ya ihraç edilen mallar arasında ham pamuk, ham yün, ham ipek, *ham*, *maşroo*, halı ve keçe, deri ürünleri, altın ve şap bulunmaktaydı. Benzer şekilde basma kumaş, elbise, sim, demir ve demir ürünleri, şeker, boya, kibrit, yapıştırıcı, tütün Rusya'dan ithal edilmekteydi (Kuropatkin, 1882:35) Hindistan ve Çin bölgesindeki Türkistan arasındaki ticaret ilişkisine bakarsak Hintli tüccarlar satmak üzere pamuk elbiseler, tülbent, basma kumaş, baharatlar, kadife kumaş, kimhab kumaş, çay, çivitotu, Arapça kitaplar, şeker, cephan, tütün ve parça kumaş

getirirken karşılığında altın, gümüş, ham ipek, şal yünü, at, halı, namda ve *çaras* gibi ürünler almaktaydılar.

19. yüzyıl boyunca Rusya ve Sincan bölgesi arasındaki ticaret Hindistan ve Sincan arasındakine göre birkaç kat daha fazlaydı. Coğrafi yakınlığın keyfini süren Rus tüccarlar Çin bölgesindeki Türkistan'a iki tarafın karara bağladığı sayısız ticari anlaşma ve sözleşmelerle ayrıcalıklı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Çin-Rus ticaretini yönetmek için hiçbir düzenlemenin yapılmayışı, yerel Mançu yöneticileri tarafından uygulanan gelişigüzel vergilendirmeler ve onların Rus ve Orta Asyalı karavanlarla gerçekleştirdiği ticaretteki tekelciliği; Rusya ve Sincan bölgesi arasındaki ticareti zorlaştırmıştır. Bu dönem Rusya'nın büyük bir ticari hamle yapmış olan Tarbagatay ve Gulca'nın bulunduğu Cungarya Havzası'nda tüm ticaretinin yoğunlaştığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. 1840-1851 arasındaki 12 yıl boyunca (Gulca Anlaşması'ndan önce) Rusya'nın Sincan'a toplam ihracatı 2.255.900 ruble iken Sincan'dan ithalatı yaklaşık 3.168.300 ruble kadardı (Sladkovsky, 1981:182). Takaslı ticarete gümrük vergisinin belli bölgelerde sıfıra indirildiği ve Rusya'nın Gulca'da konsolosluk kurmasını sağlayan Gulca Mutabakatı'yla (Aitchison, 1909:296) Rusya ve Sincan arasındaki karayolu ticareti düzenlenmekle kalmadı aynı zamanda sıkı bir ilişkiye kavuştu²⁰. Sonuç olarak, 1850'de sadece 742.000 ruble olan iş hacmi 1854'te 2.253.500'e ani bir yükseliş yaşadı (Sladkovsky, 1981:230). 1851 Gulca Mutabakatı, Rus tüccarların Kaşgar Havzası'nı idare etmesini önlemesine rağmen Kasım 1860'ta imzalanan Pekin Anlaşması, Kaşgar'da Rusya'ya gümrüksüz ticaret hakkı tanıdı. Çin'in kuzeybatısındaki Müslüman isyanları ve sonrasında Yakup Bey'in Kaşgar bölgesini ele geçirmesi sebebiyle Pekin Mutabakatı, Rus ticaretini Çin bölgesindeki Türkistan'da genişletmek konusunda pek bir sonuç vermedi.

İngilizler Yakup Bey'in yönetimde sağlam bir şekilde durduğunu görünce, Hint ticaretinin Doğu Türkistan'da genişletilmesiyle ilgili çalışmalar planlandı. Britanya, Hint Hükümetince sonuca bağlanan anlaşma²¹ sonucu Jammu ve Keşmir lideri Maharaja Ranbir Singh Doğu Türkistan ve Hindistan arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerde kendi bölgesinden geçen mallar üzerindeki tüm ulaşım vergilerini yürürlükten kaldırdı. Bu anlaşmada öngörülen Britanya Yüksek Komiseri'nin Leh'e atanması tüccarlar arasındaki küçük tartışmaları giderdi aynı zamanda ticaret düzenlemelerini güçlendirdi. Böylece ticaret camiası oldukça

²⁰ Gulca Ticari Anlaşması; Sincan Valisi, Tarbagatay Askeri Valisi ve Rus hükümeti adına Colonel Kovalevsky tarafından 25 Temmuz 1851'de imzalanmıştır.

²¹ Bu anlaşma 2 Nisan 1870 tarihinde Thomas Douglas Forsyth tarafından Britanya Hint hükümeti adına müzakere edilmiş ve uygulamaya konmuştur.

rahatladı. Kaşgar bölgesinde hüküm süren Yakup Bey'le bir ticaret anlaşması yapılmasıyla Britanyalılar 1874'te Kaşgar bölgesindeki büyük siyasi ve ticari kazanımlarına güvence sağlamıştır²² (Alder, 1963:52-53). Britanya Hint Hükümeti'nce alınan tüm bu önlemler Çin bölgesindeki Türkistan'la ortaya çıkan Hint ticaret hacminin artmasına katkı sağladıysa da 1874'te imzalanan anlaşmadaki Britanyalı temsilcinin Kaşgar'a atanması hükmü Yakup Bey zamanında bile hayata geçirilemedi. Doğu Türkistan'ın Hindistan'a yıllık ihracatı genel itibarıyla ithalatına denk düşmekteydi. 1873'te Hindistan'a gerçekleşen ihracat 330.690 rupiye kadar sürekli artmaktaydı²³. Ertesi yıl Hindistan ihracatı, Britanya menşeli Orta Asya Ticaret Şirketi'nin devreye girmesiyle yüksek bir nokta olan 802.563 rupiye ulaştı. Bu şirket yalnızca tek başına Kaşgar bölgesine 310.000 rupi değerinde ihracat yaptı²⁴. Doğu Türkistan zengin ve müreffeh bir ülke olmadığı için buraya yapılan ihracattaki sıra dışı artış piyasada aniden doluluk yarattı; hatta öyle ki bu durum, ülkeye yapılan Hint ihracatını 1877'de 400.000 rupi seviyesinin altına düşürdü²⁵. Kaşgar'da iş konularındaki sorunlar ve Kaşgar halkının yabancı mallara erişiminin mümkün olmayışı, bu sonucu doğuran en önemli etmenlerdi. Yine de 19. yüzyılın sonunda Hindistan'ın Doğu Türkistan'a ihracatı, Kaşgarlıların Rus Orta Asyası'na gerçekleştirdikleri hammadde ihracatından elde ettikleri kazanç sayesinde yüksek bir seviyeye ulaştı. 1895-96 yıllarında Kaşgar'a yapılan Hint ithalatı 1.508.074 rupiyken Avrupa'dan ithal edilen işlenmiş mallar bunun üçte biri kadardı²⁶. Artan ithalata karşılık Hindistan'a yapılan Kaşgar ihracatı oldukça geride kalmaktaydı. Aradaki fark Rus rublesi, altın veya öbür dövizlerle kapatılmaktaydı.

Ruslar; Nisan 1872'de Baron Koulbar'ın yönetimindeki güçlü elçilik, Türkistan Rus Genel Valisi General Kaufmann tarafından Yakup Bey'in mahkemesine sevk edildikten sonra Kaşgar bölgesindeki serbest ticaret tekliflerine Yakup Bey'den onay almayı garantilemişti²⁷ (Alder, 1963:323). Artık Rus malları Kaşgar'a en fazla %2.5 kadar bir vergiyle girebilecekti. İşlenmiş Rus malları, Yakup Bey döneminin sonuna dek Çin Bölgesindeki Türkistan'da hakimiyet sağladı. Rus tüccarlar Hintli tüccarlarla karşılaştırıldığında birçok açıdan avantajlıydı. Hokand'dan Kaşgar'a giden güzergahta serbest bir şekilde dolaşmalarını engelleyen büyük fiziksel dezavantajları yoktu. Yakup Bey'in egemenliği, onun hemşerileri

²² Bu anlaşma 2 Şubat 1874'te Forsyth ve Syed Mohammad Han Tora (Yakup Bey'i temsilen) tarafından imzalanmıştır. Lord Northbrook, Hindistan Kral Naibi anlaşmayı imzalamaya 13 Nisan 1874'te hazır olduğu düşünülürse, Yakup Bey tarafının bu önemli onayı gerçekleşmedi.

²³ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

²⁴ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

²⁵ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

²⁶ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

²⁷ Kaşgar Bölgesi hükümdarı Yakup Bey 8 Haziran 1872'de Yenihisar'da bu ticari anlaşmayı imzalamıştır.

olan Andican ve Hokandlı tüccarların Kaşgar'a girişini kolaylaştırdı. Bu tüccarlar Kaşgar zevkini ve ihtiyaçlarını bildikleri için Kaşgar'ı orada en çok sevilen ürünlerle donattılar. Kaşgarlılar, Rus yapımı pamuk ve basma kumaşları Hindistan'dan getirilmiş olanlara tercih etmekteydiler (Kuropatkin, 1882:35). Bu duruma aynı zamanda bir Britanyalı gezgin olan Robert Shaw da tanık olmuştu. 1868 yılında Kaşgar'daki mağazaların Rus kumaşlarıyla dolup taşıdığını görmüştü (Shaw, 1871:330). Diğer taraftan Hintli tüccarlar demir, pirinç eşyalar ve günlük kullanıma ait diğerleri gibi ağır malları uzun ve tehlikeli dağlık ticaret güzergahlarından geçirmeyi göze alamadılar.

İki taraf arasındaki ticareti keskin bir gerilemeye uğratan ve Gulca sorunundan ortaya çıkan Çin-Rus diplomatik krizi; 1881'de iki ülke arasında St. Petersburg Anlaşması'nın imzalanmasıyla çözülmüş oldu. Bu anlaşmanın sonucunda Rusya, İli bölgesini Çin'e geri verdi ve bunun karşılığında İli, Tarbagatay, Urumçi, Kaşgar ve Tanrı Dağları'nın kuzey ve güney yamaçlarında bulunan diğer bölgelerde gümrüksüz ticaret hakkını garantiledi. Dolayısıyla Çin-Rus karayolu ticaretinin Sincan'daki yıllık iş hacmi de değişti. 1893 yılında Rusya, Çin bölgesindeki Türkistan'a 3.036.400 rublelik bir ihracat yaparken buradan genellikle hammadde olmak üzere 2.792.200 rublelik bir ithalat yapmıştır (Sladkovsky, 1981:230). Bu 19. yüzyıl boyunca dengenin, Çin bölgesindeki Türkistan'a ihracatı ithalatına göre daha az olan ve aradaki farkı Rus gümüşü ve altınıyla tahsil eden Rusya lehine döndüğü ilk örnekti. Sincan'ın dış ticaretindeki çeşitli eğilim ve kalıplar incelendiğinde; bu ticaretin yerel politik şartlardan ve Çin, Rusya ve Britanya hükümetleri arasındaki politik bağlardan direkt olarak etkilendiğini görülmektedir. Yün, pamuk, ipek, post ve deri, esrar, altın tozu ve Çin gümüşü gibi hammaddeler açısından yeterli kaynaklara sahip olması sayesinde Çin bölgesindeki Türkistan; Rusya, Britanya ve Hindistan'ın işlenmiş ürünlerini satın almaktaydı. Bununla birlikte, 19. yüzyıl sonunda ülkenin yabancı malları alma kapasitesi ihracatının fazlalığından dolayı genişledi. Böylesi bir ticari ilişkinin bir sonucu olarak yerel ipek ve pamuk dokumacılığına dayalı üretim gelişmedi ve bölge yabancı ürünlere bağımlı hale geldi. Rus ipek ve pamuk tüccarlarının ve imalatçılarının gerçekleştirdiği teşebbüs, üstün teknik bilgileri sağlayarak ipek ve pamuk dokumacılığına dayalı üretimin gelişmesine katkı sağlamıştır. Normalde kısıtlı ancak sürekli taleplerle ayakta duran halı ve uyuşturucu üretimi; 19. yüzyılda özellikle Rus Orta Asyası'na yapılan artan miktarda ihracattan sonra gelişim göstermişti. Hammaddelerin sürekli artan maliyetlerine rağmen halk, evlerinde kendi ihtiyaçlarını karşılamaya ve emeklerinden kazandıkları yetersiz kazancı sürdürmeye yarayan pamuk ve yün dokuma alışkanlıklarını terk etmediler.

VERGİ TAHSİLATI

19. yüzyıl boyunca sayısız dolaylı vergiye ek, esas ve direkt olarak insanlardan zorla alınan vergiler *haraç*, *tanabi* ve *zekat* olarak adlandırılmaktaydı. Haraç, yani toprak vergisi, topraktan elde edilen gelirin onda birine denk düşmekte (Forsyth, 1875:102; Kuropatkin, 1882:43; Toru, 1978:69), ve çiftçilerden Yakup Bey ve Çin yönetimi süresince İslami kurallar dahilinde alınmaktaydı. Devlet arazisini işleyen kiracı konumundaki çiftçiler ürettiklerinin yarısını vergi olarak ödemekle yükümlüydü (Toru, 1978). Bağ ve bahçe üretimi farklı oranlarda vergiye tabi tutulurken toprak üretiminin onda birlik vergisi yalnızca tahıl ürünlerinden alınıyordu (Forsyth, 1875:52). Vergilerin değerlendirilmesi; vergileri hem kendi ilgi alanlarına (çünkü devletten vergi toplamak için bir maaş almıyorlardı) hem de kendi çalışanları ve devlet hazinesine göre düzenleyen vergi toplayıcılarının yetkisindeydi²⁸. Dolayısıyla köylüler üretimlerinin onda birlik gerçek vergisinden fazlasını ödemekteydi. Zengin çiftçiler biraz bürokratlarla ilişkilerinden biraz da gelir memurlarına rüşvet verme imkanlarından dolayı daha az vergi ödemekteydi. Hazineyi besleme konusunda bu en ağır yüke dayanmaya çalışanlar; vergi toplayıcılarını, beyleri ve Mançu memurlarını besleyen fakir kalabalıklardı. Üstelik mısır ve diğer ürünleri bu yöneticilere yaygın pazar fiyatından daha ucuza satmakla yükümlüydüler (Lansdell, 1893:246).

Tanabi, mısır ve diğer tahıl ve sebzelerin üretildiği ölçülmüş araziden alınan vergiydi. Her bir *tanab*²⁹ (Forsyth, 1875:103) ayrı şekilde değerlendirilmekte ve birden yirmi *tengaya* kadar çeşitlenmekteydi (Forsyth, 1875:505; Lansdell, 1893:247)³⁰. Bu; Saguçi Toru tarafından belirlenen ve “safran, üzüm ve ham pamuk gibi özel tarım ürünleri”nden toplanan çok çeşitli ve karmaşık vergi türü olmalıydı (Toru, 1978).

Zekat vergisi ticaret ve hayvancılıktan kazanılan paranın kırkta biri kadardı (Forsyth, 1875:103; Kuropatkin, 1882:66). Zekatın yıllık olarak nakit veya besi hayvanı şeklinde alındığı göz önünde bulundurulduğunda tüm malların incelendiği vergi dairesinde değer oranına uygun olarak alınmaktaydı (Forsyth, 1875:103; Earl of Dunmore, 1893:260)³¹ Bu vergi Çin’in bölgeyi tekrar işgalinden kısa süre sonra büyük boyutlara ulaştı. Bir görgü

²⁸ Kaşgar bölgesini 1873’te kendi başına gezen Forsyth olağan onda bir yerine onda üçlük bir haraç ödemeleri istenen Yenihisar’daki belli vaha yerleşimlerine ilişkin hükümet emirlerine şahit olmuştur.

²⁹ *Tanab*, yaklaşık 47 yarıllık bir uzunluk ölçüsüdür.

³⁰ Kızıl Üy bölgesinde, 7 tengalık ve 10 pulluk bir tanabi vergisi, pamuk, kavun veya kuru ot taşıyan arazinin her tanabi için zorla toplanmaktaydı. Meyve yetişen arazinin her bir tanabi içinse 14 tengalık ve 10 pulluk bir vergi toplanmaktaydı. Toplam tütün üretiminin beşte birlik vergisi bulunmaktaydı. Ancak bölgeyi 1888’de ziyaret eden Lansdell, Çin’in aynı Yakup Bey’in yaptığı gibi kavundan ve yoksul çiftçilerin küçük bahçe ürünlerinden vergi almadığını öğrenmiştir.

³¹ Satılık tüm mallar, vergi tahsildarlarının incelemesi için gümrük dairesine götürülmekteydi. Memurlar görevi aldıktan sonra, çeşitli malların üzerine kırmızı bir mühür basmakta, at ve eşekleriyle kırmızı ve sıcak bir demirle işaretlemekteydi. Bu uygulama ürünün yasal olarak satılabileceği anlamına gelmekteydi.

tanığının beyanına göre malın satışında uygulanan vergi, satış fiyatının yirmide biri (Earl of Dunmore: 1893) kadardı ve bu vergi satıcı tarafından besi hayvanları dışında hemen her türlü malda ve müşteriler tarafından ödenmek zorundaydı (Earl of Dunmore: 1893). Konu hakkındaki Çin kaynaklarına ulaşan Japon bir araştırmacı, Çin'in Sincan'da ithal edilmiş olan ticari mallarda ve büyükbaş hayvanlarda otuzda bir, elbise ve sığır derilerinde onda bir oranında vergi yükümlülüğü getirdi (Toru, 1978). Japon araştırmacının Çin'in her ne kadar aslen 19. yüzyılda Çin'deki gidişatla çelişse de uluslararası ticareti desteklediği (Toru, 1978) sonucuna ulaşmıştır.

Bölgedeki zayıf otoritesinden dolayı Çin, Sincan bölgesinin serbest ticarete açılması konusundaki baskılara dayanmakta zorlandı. Afyon Savaşları'ndaki yenilgi ve daha sonra St. Petersburg (1881) olarak değişecek olan Livadya Anlaşması, Çin'in bu dönemde Britanya ve Rus baskısına karşı ne kadar kırılğan olduğunu gözler önüne sermektedir. 1832 yılı kadar erken bir zamanda Çin yöneticileri, Hokandlı tüccarların Kaşgar bölgesinde vergisiz ticaret yapmasına (Kuznetsov, 1962) razı oldu. Bunu biraz da Hokand hakanını ülkeden kaçan isyancı Hocaları zapt etmeye ikna etmek için yaptı. Kısa zaman sonra Çin benzer imtiyazları Buhara, Keşmir ve Badeşanlı tüccarlara da uygulanacak şekilde genişletti. Görünüşte "iyi kalplilik" (Kuznetsov, 1962) gibi sergilense de bu, diğer Asya halklarından Hokand Hanlığı korkusunu gizlemek içindi.

Tüm bu vergilerin dışında insanlar; kişi başına alınan vergiler, emlak vergisi (Toru, 1978) arazi satış vergisi, eşya vergisi, savaş giderlerini karşılamak için uygulanan vergi, çeşitli devlet işlerinde zorunlu olarak emek harcanması, büyükelçiliklerin, askeri birliklerin, devlet konukları ve personelinin kullanımı için hayvan, yiyecek, hayvan yemi ve yakıt sağlamak gibi sayısız taleple karşılaşmaya mecburdu³² Yakup Bey de Sarıkol Şiilerine başka bir vergiyi yüklemişti. Aralarında gerçekleşen düğünlerde gelinin babası ve damat sırayla iki *tilla* ve bir *tillalık* vergi ödemek zorundaydı (Forsyth, 1875:57; Earl of Dunmore 1893:241). Bu vergi, Kaşgar'daki diğer Müslümanlara uygulanan bir *tengalık* vergiden çok daha fazlaydı. Bu vergi yine de Çinli hükümet tarafından uygulanmadı. Bu taleplerin gerçekleşmesi sırasında yerel bürokrasi sistematik bir zorlamayla meşguldü. Durum Britanyalı bir gezgin olan H.H.P. Deasy tarafından uygun biçimde şöyle özetlenmiştir: "Belli bir miktar, ödenmesi gereken tutar olarak her bir bölgenin Çov Kuan'ına bildirildi. Ancak bu tutar halka açıkça bildirilmediği için halk hiçbir şekilde ödemesi gereken tutarları

³² O zamanların Sincan Valisi Yang Tseng-hsin; Mançu hükümdarları tarafından Wula denen bu haraç aracılığıyla memurlar ve gezginlerden yemek, konaklama ve nakil araçlarına el koyan gaspı bitirmek için birkaç girişimde bulunmuştur.

ve kendilerinden talep edilenleri takip edemezler. Ambanlar, beyleri bu tutarların yönetmelik tutarından daha fazlasına yükseltmeleri için yönlendirmekteydi. Alacaklı olan beyler kendi çıkarlarını gözetirler ve Çov Kuan'dan istenen ücretten daha fazlasını elde edebilmek için mevcut tahsil işini yapan *Başileri* görevlendirir.” (Deasy, 1901:332).

SOSYAL HAYAT: PARÇALANMIŞ SOSYAL YAPI

Farklı etnisite ve ırklardan grupların aynı bölgeye yerleşim yeri olan Çin bölgesindeki Türkistan'ın nüfus karakteri çeşitlik sergilemekteydi. Her bir etnik grup kendine ait alanında yerel bir çoğunluk oluşturmuş böylece şahsına ait özelliklerini koruyabilmişti. İsmaili tarikatı Sarıkol'daki dağlık bölgelerde; Müslüman Dolonlar Maralbaşı bucağında; Budist Kamuklar Karaşehir ve Cungarya'da; Müslüman Lopmanlar yoğunlukla Lop Nur Irmağı'nın çevresinde; Uygurlar çoğunluğu oluşturacak biçimde Tarım Havzası'nda; Mançular, Çinliler, Müslüman Dunganlar, Tarançiler ise asıl olarak Cungarya'da görülmektedir. Tarım Havzası'nın vahalarında yaşayan bu insanların her birinin kendilerini yaşadıkları ülkeyle değil şehirle tanımladıklarını söylemek yanlış olmaz. Tanrı Dağları'nın kuzeyinde bulunan Cungarya Havzası Mançu politikalarının bir sonucu olarak birbirinden çok da soyutlanmamış çeşitli halklardan oluşmaktaydı. 18. Yüzyılın ortalarında Cungarya'yı fethettikten sonra Mançu hükümdarları; Tarım Havzası'ndan Uygur çiftçilerin; Çinli sürgün ve suçluların; Mançu, Dungan ve Çinli tüccarların aynı zamanda bölgedeki Kalmuk göçebelerinin yanı sıra askerlerin iç içe geçmiş biçimde yerleşmesini teşvik etti. Lansdell'in deyişiyle Cungarya “ırkların, dillerin ve dinlerin karman çorman olduğu bir yer” haline geldi (Lansdell, 1893: 169).

Sosyo-politik açıdan Lattimore'un “Sincan'da bir vatanla birlikte milli bir bilince sahip, kendi başına ayakta durabilen milletler yalnızca Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Moğollar ve İranlılardı.” (Lattimore, 1950:122) düşüncesine katılmak durumundayız. Gerçekten de onlar bu bölgede bazı kesin sınırları olan alanlarda yerel çoğunluğu meydana getirdi. Bu durum Çinlilerin, Mançuların, Özbeklerin ve Tatarların burada bölgesel kökenlerinin bulunmamasıyla zıtlık oluşturdu.

Dini açıdan bakıldığında Çin bölgesindeki Türkistan iki ana mezhebe ayrılmış durumdaydı: Müslümanlar ve Budistler. Ekonomik tabakalaşma açısından dört sınıf bulunmaktaydı: çiftçiler, hayvancılık ve ticaretle uğraşanlar, zanaatkarlar, siviller ve askerler. Yerleşim yapısı göz önünde bulundurulduğunda halk üç gruba ayrılabilirdi: Türk Uygurlar, Dolonlar, Lopmanlar ve Sarıkollulardan oluşmuş yerli nüfus; Kalmuk, Kazak ve Kırgız göçebeleri; Cungarya'daki Dungan, Tarançi, Çinli ve Mançu göçmelerle Tarım Havzası'nda bulunan

Yarkent, Kargalık, Kaşgar ve Hotan'daki Keşmirli, Şikarpurlu, Badehşanlı ve Andicanlı tüccarlar.

Uygurlar

Çoğunluğu yoğun biçimde Tarım Havzası'nda ve aynı zamanda Hami Kağanlığı ve Turfan'da yaşayan Uygurlar; ikincil iş olarak ticaret ve zanaatla uğraşsalar da asıl olarak çiftçiliğe bağlı yaşamaktaydı. Cungarya'ya ya da İli bölgesine yerleşmiş Uygurlar, "Tarañçiler" ve "çiftçiler" olarak tanınmaya başladı. Uyumlu yaşamları, eğlenceye ve gezmeye meraklarıyla bilinen Uygurlar ortak bir lider meydana getirmek için birleşemediler. Günümüze ait tüm beyanlar; Uygurların barışsever, çalışkan, medeni, saygılı ve kanaatkâr, giyimleri ve beslenmeleri için gerekli tüm ihtiyaçları yerel olarak üreten kişiler olarak yaşamış olduklarında hemfikirdir.

Dolonlar

Onlar özellikle Maralbaş ve Merket bölgesinde yaşayan sadık Müslümanlardı. Forsyth onları sürülecek arazileri olmayan, çoban olarak ya da Yarkent'teki pazarlara yakıt, tuz vb. malların nakliyesiyle uğraşarak yaşamaya zorlanan, toplumdan dışlanmış bir Tatar boyuna ait olarak tanımlamıştı (Forsyth, 1875:54). Tüm beyanlar onların diğer Uygurlardan daha cahil, ürkek ve ekonomik olarak zayıf olduklarını göstermektedir. Genellikle sözde İslam iddialarında bulunmalarına rağmen (Forsyth, 1875) Merket'te yaşayanlar, İslami bayramları daha "kıskanç" biçimde kutlamalarıyla bilinmekteydi (Hedin, 1898:478).

Lopmanlar

Lopmanlar Lop Nur Irmağı'nın bataklık bölgelerinde yaşayan Müslümanlardı. Irmakta ve ırmağın çevresinde hayvanları avlamakla ve balıkçılıkla uğraşmaktaydılar.

Kazaklar ve Kırgızlar

Bu göçebe gruplar İslami kurallara uyma konusunda daha rahat davransalar da Sünni Müslümanlardandı. *Aküy* denilen taşınabilir daire biçiminde keçe çadırlarda yaşamaktaydılar. Göç ederken kendilerini Kaşgar bölgesiyle sınırlandırmazlar böylece bir hükümdardan öbürüne tabi olurlardı³³ (Forsyth, 1875:58).

³³ Forsyth'e göre, Kakşallı Kırgızlar (Kaşgar sakinleridir) yaz aylarında hayvanlarını Narin ve Atbaşı'nın (Rus Orta Asyası'nda) yüksek kesimlerindeki otlaklarda otlatmaktaydı. Benzer şekilde Uş ve Andican Kırgızları, Hokand hanının tebaasına rağmen Alay ve Kızıl Art (Kaşgar bölgesinde) otlaklarını Kara Tag sıradağlarındaki Kırgızlarla (bunlar Kaşgarlıdır) paylaşmaktaydılar.

Müslüman Dunganlar

Çinli gelinler almış Tatar yerleşiklerinin soyundan olan Dunganlar, yoğun olarak Cungarya ve Kardeşir’de yaşamaktaydı (Shaw, 1871:35-36; Lattimore, 1962:141) Bundan dolayı Çince konuşup asıl olarak konak işletmeciliği, karavan ticareti ve askerlikle uğraşmaktaydılar.

Mançular

Yaklaşık olarak 18. yüzyılın ortalarında Cungarya’nın Çinli hükümdarlar tarafından zapt edilmesinden hemen sonra İli bölgesine yerleştiler. Ülkenin diğer kentlerinde yüksek makamları tutarak yönetici sınıfında yer aldılar.

Kalmuklar

Kaidelerine uymasalar da sözde birçoğu Budist’tir. Türk Uygurlardan köken, yüz biçimi, dil, din, görgü ve gelenek olarak farklıydılar. Çoğunlukla Cungarya ve Kardeşir’de (Tarım Havzası’nın içinde) yaşamaktaydılar. Yakup Bey birçok Kalmuk’u ok ve yayla donatarak kendi hizmetinde asker olarak görevlenmiştir (Shaw, 1871:34)

Sarıkollular

Bu grup Sarıkol’un dağlık bölgelerinde toplanmış haldeydi. Şii Müslümanlardandı ve Ağa Han’ın manevi liderliğinde İsmaili tarikatının müritleriydiler. Farsça bilmeleri yanında Şigni’ye yakın bir dil konuşmaktaydılar. Hemşerileri Kaşgarlılardan ziyade Vahan, Çitral ve Hunza’da yaşayan İsmaili tarikatı müritleriyle daha yakın ilişkileri vardı. Çin bölgesindeki Türkistan, birbirinden soyutlanmış birkaç sosyal parçaya bölünmüş durumdaydı. Her biri çöller tarafından birbirinden ayrılan sayısız vaha yerlisini birbirine bağlayan bir irtibatın olmayışı ve vahaların ekonomik olarak kendi kendilerine yetebilmeleri sosyal bir bölünme meydana getirdi. Bu da dolayısıyla milli bir bilincin ve yerli halk arasında politik bir birlikteliğin gelişmemesine sebep oldu. Nüfus seyrekliği de bu sonuçlara etki etti. Çin’in ve diğer yönetimlerin sömürgeci tutumu, yerli halk, bürokratlar ve geniş kitleler arasındaki bu çatlamayı daha da derinleştirdi. Ortak bir dine, dile ve tarihi kökene sahip olmalarına rağmen insanlar kendilerini Sarıkollu, Yarkentli, Dolonlar, Lopmanlar, Kaşgarlılar, Hotanlılar vb.³⁴ olarak tanımlamaktaydılar. Bunun sonucunda Uygurlar, yabancı egemenliğine karşı ortak bir lider yönetiminde birleşemediler.

³⁴ Çin bölgesindeki Türkistan’da yaşayan Müslümanların kendilerini etnik kimlik açısından “Uygur” olarak adlandırmaları ancak 1935’ten sonradır.

DİNE KARŞI ÖZGÜRLÜKÇÜ TUTUM

19. yüzyıl boyunca her ne kadar Budist Kalmuklar Cungarya'da, İsmaili tarikatı mensupları Sarikol'da yaşasalar da Müslümanlar çoğunluğu oluşturmaktaydı. Budizm'in ülkede yaşamaya devam etmesi Budist rahiplerin takdirine bırakılmış durumdaydı. Çünkü yalnızca Budist rahipler kutsal kitaplarını okuyup yazabiliyordu.

Sarikollular İsmaili tarikatına bağlı Şii Müslümanlardandı ve genellikle Bombay'daki Ağa Han'a evlilik, kronik hastalıklara karşı şifa gibi konularda teklifler sunmaktaydı. Ağa Han temsilcilerini Sarikol'a bu teklifleri ve Bombay'a havale edilecek olan satış hasılatını toplamaya göndermekteydi. Bu İsmaili tarikatı üyeleri Şiilere göre daha açık görüşlü olarak tanınmaktaydı. Onlar tıpkı diğer Müslümanlar gibi Peygamber'in ilk üç varisine saygı göstermekte ve aynı zamanda muta nikahı yöntemini uygulamamaktaydılar (Earl of Dunmore, 1893:31-32).

Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan Müslümanlar, Kaşgar'daki Hocaların bağlı bulunduğu Nakşibendilik tarikatına intisap etmiş Sünnilerdi (Shaw, 1897:60). Hiçbir gezgin, onların komşu Orta Asya'daki Müslümanlardan daha hoşgörülü ve daha az fanatik olduğunu not almayı unutmamıştır. İslam'ın düsturları ve kaideleri konusunda gevşek ve dikkatsiz oldukları bilinmektedir. Belki de Budist geçmişlerinden dolayı ibadetlerinde İslami olmayan özellikler de görülmektedir. Kadınları pazarda rahatça ve göz önünde dolaşmaya çekinmezdi ve genellikle esnaf olarak çalışmaktaydılar. Kırgızların arasında yalnızca en yaşlı kişi ibadet edenlere düzenli bir biçimde bağışta bulunabilmekteydi (Hedin, 1898:478). Lansdell, bazı Kırgızların iç yağı bağışlarını Tokmen'de bir taş resminde görmüştür (Lansdell, 1893:121). Youngusband Muz Dağı'nın yakındaki Askoli'de Müslümanların Tanrı'ya bir öküz kurban ettiklerini görmüştür (Youngusband, 1904:176). Dağ koyunlarını ve geyiklere ait kemik ve boynuzları mabet ve camilerin kubbelerine ilginç biçimde yerleştirme gelenekleri, direklerde Tibet öküzü kuyruğu ve bayrakların dalgalanması 19. Yüzyılda Çin bölgesindeki Türkistan'a gelen tüm yabancılar tarafından not edilmiştir. Bu gelenek benzer şekilde Hindistan'ın dağlık kesiminde yaşayan Hintliler ve Budistler tarafından sırasıyla *Devis* ve *Shato* adlı süslenmiş mabetlerde de bulunmaktadır (Shaw, 1897:62; Stein, 1910:839)³⁵. Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan Müslümanlar; çölleri, Keşmir ve Ladak'taki sıradağları, Hindistan'ın sıcak ovalarını, zor deniz yolunu başarıyla geçerek Mekke'ye hacca gitmeyi

³⁵ Aurel Stein, Huien Tsiang gibi Çinli gezginlerin tamamlayıcı topografik bilgiler sunmasından sonra Çin bölgesindeki Türkistan'daki kazılar sırasında topladığı arkeolojik bilgilerle birçok Müslüman *Ziaratların* erken dönem Budist tapınaklarını ve bu tapınaklarda saklı, Çinli hacıların erken dönemdeki geleneklerine ait açık izler barından popüler yazıtlarını dikkate aldığı sonucuna ulaşmıştır.

çok sevmektedirler. Sayısız hacının bu tehlikeli yolculukta ölmesi, diğerlerini amaçlarından vazgeçirmemektedir. Yerli halk, Tih Çölü'ndeki vahalarda yoğunlaşan mabetlere akın etmektedir. Diğer mabetlere bağlı *vakıf* arazilerinin gelirleri ve hacıların bağışlarıyla beslenen ve varlığını sürdüren *Şeyh, İmam Mütevelli* ve diğer kölelerin düzenli kuruluşları ortaya çıktı.

Bu çalışma süresince Çin bölgesindeki Türkistan birkaç politik değişime tanık oldu. Yakup Bey ve Çin egemenliği sırasında İslami uygulamalardaki çeşitlilikle ilgili ayrıntılı örneklerle dinin durumuna ışık tutmak faydalı olacaktır. Çin'in bölgeye hakim tek güç olduğu dönemde dini uygulamaların yerine getirilmesi konusunda hiçbir müdahale yoktu. Diğer yandan uyuşturucu madde, alkol ve fuhuş evlerinin yaygınlaşmasıyla insanların ahlak standartlarında bir düşüş yaşandı. Ancak Yakup Bey döneminde şeriat sıkı bir biçimde dayatılmaktaydı. Kendi egemenliği boyunca camiler ve *medreseler* inşa ettirdi. Cumaları *mollalar* sokakta dolaşan isteksiz insanları camiye ve ibadet edenlere bağış yapmaya bile yönlendirmekteydi (Lansdell: 1893:217). Gazi (dini yargıç) sokakta yürürken bir erkek veya kadının türbansız veya örtünmeden gezip gezmediğini kontrol etmek için elinde deri bir kamçıyla dolaşmaktaydı (Shaw, 1871:466). Hintli tüccarlar da dahil olmak üzere Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan gayrimüslimler, iki kat vergi, türban giyme yasağı ve eyerli at kullanamama gibi bazı dezavantajlardan şikayetçiydi (Bellew, 1923: 245). Yaklaşık 40 bin Çinli sivil ve askerın İslam'ı benimsemedikleri için Yakup Bey'in kılıcından geçtiği kaydedilmiştir (Shaw, 1871:468). Yakup Bey'in gazabı Sarıkol'un Şii kesimine de yöneldi. Onların birçoğu gemiyle özellikle Yarkent'e kaçtı. Üstelik onlardan diğer Müslümanlara göre daha fazla düğün vergisi alındı (Forsyth, 1875:57). Kısaca Yakup Bey, İslam'la ilgisiz ve kayıtsız diğer vatandaşlarını İslami yöntemlere ve ilkelere zorlamak için tüm gücünü kullanmayı denedi. Ancak onun ölümünden sonra Çin yönetimi eskisine göre daha da sıkı bir politika izlemeye başladı. Günümüzde tüm bölge, uzaktaki bir askeri mülkten ziyade Çin'in tam anlamıyla hüküm sürdüğü bir hale büründü. Çin kendi otoritesini dayatmakta ve Müslüman yerlilerden oç almaktadır. Birkaç cami -Posgam'da olduğu gibi- pansiyona ve askeri depoya çevrildi (Lansdell, 1893:138). Yakup Bey tarafından yaptırılan Hotan'daki Cuma Camisi, Hotanlıların ederi karşılayan 20 gümüş yambuluk ceza parasıyla böyle bir uygulamaya maruz kalmaktan kurtarıldı (Lansdell, 1893: 189).

Genel anlamda ülke daha çok İslam inancındaki kişilerde bulunan dini tutuculuktan uzaktı. Önemli resmi kurumları tıpkı ataları gibi ellerinde tutan Müslüman Hoca sınıfı inançlarının gereklerini gayretle takip etmekteydi. Sömürücü grup göz önüne alındığında Hoca sınıfı

genellikle halk tarafından hor görülmekteydi. Kafir Çin yönetimine karşı attıkları savaş naralarına rağmen çoğu Hoca başkaldırısı milli bir ayaklanmaya dönüşmedi. Kısa süreli egemenlik dönemlerinde Hocalar, Kaşgar'ı teokratik bir İslam devletine dönüştürdü, politika aynı zamanda Yakup Bey tarafından da takip edildi. Ancak kitleler üzerinde marjinal bir etki vardı. Özellikle kadınların örtünmeden gezindiği, ibadet edenlerin zamanında bağış alamadıkları kırsal kesimlerde bu daha çok görünmekteydi. Diğer yandan Çin yönetimi safiyane bir düşünceyle dini enstitüler vasıtasıyla bir müdahaleye başvurmadı. Gaziler, müftüler ve diğer din adamları şeriatı dayatmak için özgürlüğe sahip olmaya devam ettiler. Yerel halk bu görevlere atamaları yapma hakkını sürdürseler de fiili atamalar herhangi bir bahaneyle bir hükmü iptal edebilme yetkisine sahip olan Çin Bölge Memuru (*ambah*) tarafından yapılmaktaydı (Macarthey, 1909:15). Bu açıdan Müslüman hoca sınıfının politik rolü etkin bir biçimde sınırlandırılmıştı.

Konutlar

Çin bölgesindeki Türkistan'da konutların tasarımı, iklimin kuruluğu, yağış kıtlığı ve taş ve harç gibi yapı malzemelerinin az bulunması gibi çeşitli etmenlerden etkilenmiştir. 19. yüzyılda neredeyse tüm yabancı gezginler, herhangi bir mimari bir tasarım çeşidi şöyle dursun ülkede gösterişli bir yapının veya binanın bulunmamasından bahsetmiştir. Kasaba ve şehirleri “cansız” ve “tekdüze görünümlü” olarak yorumlamışlardır. Yerleşik bölge sakinleri kendilerini topraktan yapılmış küçük evlerde mutlu hissederken Kırgız ve Kalmuk göçebeleri *akois* ya da “beyaz çadır” (Younghusband, 1904: 119)³⁶ denen, bir yerden başka bir yere göçleri sırasında taşınabilen, daire biçiminde keçe çadırlarda yaşamaktaydı. Benzer biçimde Turfan gibi bölgelerde insanlar dışarıdaki kavurucu sıcaktan korunmak için yer altına kazdıkları evlerde yaşamaktaydılar. Genellikle sivil hayatta ve askeri hizmetlerde ya da ticaret ve el sanatlarıyla ilgili işlerde çalışan Çinli göçmenler, her bir şehirde farklı düzlemlerde Çin kasabaları (Earl of Dunmore, 1893: 287; Younghusband, 1904:257)³⁷ ortaya koydular. Bu kasabaların her biri, yerli halktan uzakta durmak için yapılmış toprak duvarlar ve derin hendeklerle çevriliydi. Bu durum askeri yetersizliklerinden ve aynı zamanda yerli halkın onlara beslediği nefretten dolayı güvenlik duygusunun azaldığı bir ortam hazırladı. Ayaklanma dönemlerinde Çinliler ortam sakinleşene kadar bu kasabaların içerisine kapanmaktaydılar.

³⁶ Bunlar yaklaşık olarak 610 cm çapında ve merkez noktasından 425 cm yüksekliğinde, bütünüyle yaklaşık 180 cm yüksekliğinde çeperle çevrili dairesel keçe çadırlardı.

³⁷ Bu tarz Çin kasabalarındaki evler ve yapılar bilindik Çin mimarisine göre inşa edilmiştir. Duvarların iç kısımları ejderha freskleriyle dekore edilmiştir.

Kasabalarda kentlerde ve yoğun nüfuslu bölgelerde, evler genellikle toplu halde, komşusunun duvarına bitişik olarak dizilmiştir. Bu evler, sokağın her iki yanına uzun sıralar halinde dizilmiş tek katlı evlerdi. Ancak diğer yandan ana caddeler üzerindeki bazı evler çift katlıydı. Kırsal kesimde evler birbirlerinden kopuk olarak inşa edilmiş durumdaydı ve bilindik bahçelere ve mısır tarlalarına sahipti (Valikhanoff, 1865:147-148). Nehir yataklarından toplanan loğ taşı; pişmemiş tuğlaların, yaklaşık altmış santim uzaklıktaki iki levha arasına yerleştirilen balçığın yapılmasında kullanılmaktaydı. Tüm açıklamalar bu toprak evlerin uygun birer pencerelerinin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Her evin çatısındaki bir metre karelik, her yöne yaklaşık altmış santimlik (Forsyth, 1875:94) vantilatörler ışık ve havanın içeri girmesini sağlamaktaydılar. Çatılar çıtaların üzerine oturtulmuş ve sonra toprakla kapatılmış kavak kütüklerinden yapılmaktaydı. Birkaç cami ve medrese pişmiş tuğla ve süslü çinilerin kullanıldığı istisnalardı. Ancak daha zengin insanlar bahçelerinin ve kuyularının olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktaydı. Rus Orta Asyası'yla karşılaştırıldığında, Rus gezginlerden Kuropatkin'in açıklamalarına göre bunlar görünüş olarak çok daha fakirdi. O şöyle bir yorumda bulunmuştur: "Kaşgar'da yönetenlerin meskenleri fakirlik derecesinde sade bir görünüme sahipti." (Kuropatkin, 1882:35). Younghusband bir adım daha ileri gitmiş ve "toprak duvarlar, toprak evler ve toprak camiler" konusundaki sanıları vurgulamıştır. Ona göre Çin bölgesindeki Türkistan'da bulunan kasabaların sıkıcı tablosu değişmeyecekti. Ona göre "yerli kasabalar" topraktan yapılan evler ve uyuşuk, sıkıcı bir değişmezlik görüntüsü ortaya koymaktaydı (Younghusband, 1904:257).

KIYAFET VE AKSESUAR

Diğer başka bölgelerde de olduğu üzere Çin bölgesindeki Türkistan'da da iklim ve ekonomik durum insanların giyim çeşitlerini ve elbiselerde kullanılan materyalleri belirlemekteydi. Genel anlamda halk giyimleri için gerekli olan yabancı kaynaklı maddeleri edinmek konusunda özgür olmaya çalışmaktaydı. Bu durum köylüler için daha çok geçerliydi. Çünkü onlar evlerinde çoğunlukla koyun postundan yapılmış ya da kalın pamuktan dokunmuş elbiseler giymekteydi. Ancak şehirde yaşayan zenginler veya makam sahipleri çoğunlukla ithal ve çeşitli pamuk veya ipek kumaşlardan yapılan renkli kıyafetler giymekteydi. Daha fakir insanlar yazın kalın pamuktan kışınsa keçeyle kaplanmış ya da kapitone pamuktan elbiseler, koyun postundan ceketler giymekteydi. Bunun aksine daha zengin olanlar yazın açık renk ince tülenden yapılmış, kışınsa sıcacık kürk ve kapitone ipek giymekteydiler. Gezginlerin açıklamalarına göre topuklu deri botlar da yaygın olarak

giyilmekteydi. Halk kışın ikiden altı kata kadar kıyafet hatta pantolonu bile iki kat giymekteydi. Erkeklerin başına taktıklarına gelince farklı tarzda şapkalar ve örtüler kullanılmaktaydı.

Çin'in Sincan'da 1877 sonrası egemenliği boyunca bütün yerli Müslüman memurlar çiğneme tütün kullanımını da zorunlu kılmaları yanında Çinlilere özgü resmi elbiseleri giymeye mecbur edildi. Sivil ve Çinli askeri personelin kıyafetleri bol mavi ipek ceket ve jüpon, yazlık mantar şapkası ya da kışlık domuz şapkasından (pork-pie hat) oluşan bir üniformaydı (Younghusband, 1904:149).

Kadın ve erkeklerin kıyafetlerinde küçük farklar vardı. Her iki cinsiyet de kalın pamuktan ya da ipekten bol gömlekler, bazen pamukla kaplanmış ya da kürkle sivriltilmiş pantolonlar, pamuk paltolar ve kürkten kabanlar giymekteydi. Ancak kadınların paltoları ayak bileklerine kadar uzanmaktaydı. Çin bölgesindeki Türkistan'da kadınlar az oranda örtünse de hepsi sırtlarına uzun beyaz bir örtü atmaktaydılar. Pantolonlarda, uçları nakışlı berelerde, göğüs kısmı nakışlı geceliklerde olduğu gibi nakışlı elbiselerin kullanımı kadınlarda oldukça yaygındı.

Süsleme konusunda ise kadınlar *zira* denen küpeler, *uzuc* denen yüzükler, altın ve gümüş bileklikler kullanmaktaydı (Forsyth, 1875:94). Robert Shaw da kadınları gümüş süslemeli bilekliklerle ve küpelerle görmüştür ancak altından yapılanlarına rastlamamıştır (Shaw, 1871:480). Kadınlar elbiselerinin önünde muhtemelen Çin etkisiyle dikişli düğmeler kullanırdı (Lansdell, 1893:107). Onlar aynı zamanda güzelliklerini arttırmak için kozmetik kullanımı konusunda Avrupalı hemcinslerini takip etmeye çalışmaktaydılar. Yaşlı kadınlar bile, açıklamalar bakılırsa, peruk giymekteydi. Kadınlar kaşlarını ve yanaklarını renkli pamuk gibi pazarda bulunan yöreye özgü ürünlerle boyamaktaydılar.

YEME-İÇME ALIŞKANLIKLARI

Çin bölgesindeki Türkistan'da insanlar, genellikle sıkı yemek yiyicilerdendi. Birçok yabancı gezgin yerel halkın bol bol yediği meyvelerin özellikle de kavun ve karpuzun bolluğuna şaşırmişti. Haftalık pazar kurulan günlerde erkek ve kadınlar fırınların -onların restoranları- bazı yemeklerini alabilmek için kalabalık oluşturmaktaydı. Uygurların yemek tercihleri ve yemek yapma biçimleri yerel yemekleri tadan tüm Avrupalı gezginlerin de damak tadına uygundu. Ancak durum gezginlerin gergin biçimde yedikleri Çin mutfağına ait yemekler için aynı değildi.

Buğday, pirinç, darı, arpa ve mısır halkın ambar yiyecekleriydi. Diğer yandan tarım yapılamayan bazı uzak bölgelerde insanların yeme alışkanlıkları genel şartlara göre uyum sağlamakta ve insanlar farklı yiyecekler yemeyi düşünmekteydi. Kırgız göçbeleri arada sırada koyun kesseler de günlük besinleri açısından süt, kaymak ve lora bel bağlamaktaydı (Younghusband, 1904:132). Keçi derisinden yapılmış bir pakette ekşimeye bırakılmış seyretilmiş kısırak sütüyle hazırlanan *kumis*in kullanımı Kırgızlar içerisinde özellikle yazın çok yaygındı. Landsdell'e göre Kırgız ve Kalmuklar tuğla çay, süt, un, tuz, darı ve bir dilim yağdan oluşan bir karışım hazırlamaktaydı (Landsdell, 1893:251). Benzer şekilde Lob halkı da yıl boyu balıkla beslenmekteydi (yazın taze kışın kurutulmuş halde). Balığa tek kattıkları şey ördek yumurtası, kamışların taze filizleri ve tuzdu (Hedin, 1898:907). Onlar taze balığı haşlamaya ve çorba veya eğer varsa çay içmeye alışmıştı (Prejevalsky: 1879:109). Pirinç, un ve koyun eti Lob Nur halkına yabancı besinlerdi.

Ülkenin yerleşik insanları et yeme konusunda doyumsuzdular. Yakup Bey zamanında sığan, kedi, köpek, eşek ve domuz eti yasaktı (Bellew: 1875: 206). Ancak sığır eti, koyun eti, at eti, deve, Tibet sığıru, yabani koyun, yabani geyik ve yabani antilop eti yenmekteydi. Av hayvanları arasındaki av kuşları ve diğer ender bulunanlar yalnızca hükümdar ve maiyetiyle sınırlandırılmıştı. At eti özellikle yönetici sınıfındakiler arasında oldukça lezzetli bir yemek olarak tanınmaktaydı.

Yarkent'te ekmeğin kalitesi derecede kaliteliydi. İngiliz gezgin ve diplomat T.D. Forsyth "dünyanın en güzel buğdayı burada yetişiyor." (Forsyth, 1887:83) demişti. Earl of Dunmore'a göre, ülkede yuvarlak toprak şeklinde, pide ekmeği, etli burgu ve rulo ekmeği gibi 4-5 çeşit farklı ekmeğin hazırlanmaktaydı. Ekmeğin kabuklarıyla sarılmış kısılmış koyun eti börekleri ahşaptan delikli tabakalara yerleştirildikten sonra buharla pişirilmekteydi. *Mantoo*, ülkedeki insanlar arasında en sevilen lezzetlerden biriydi ve fırınlarda sürekli satılmaktaydı. İyi pişirilmiş pirinç pilavı, koyun veya sığır eti ve baharatlardan oluşan *aş* ülkedeki popüler yemeklerdendi. Kısılmış koyun eti, pirinç ve koyun eti suyu birleşiminin yoğun bir çorbaya dönüştürülen ve kitleler tarafından tahta kaşıkla yenen *toopa* da bir diğer önemli yemektir. Kuropatkin'e göre, *toopa* kitlelerin günlük yemeğiydi (Kuropatkin, 1882:36). Aynı yazar marmelatın Çin etkisinin bir sonucu olarak ülke halkı tarafından tüketildiği yorumunu yapmıştır. Çin Bölge Amirleri ev sahipliğinde gerçekleşen partilerdeki yemekleri tadan Deasy'ye göre Çin yemekleri; ördek, domuz budu, deniz yosunu, mide, yumurta, nilüfer yaprağı, köpekbalığı yüzgeci, bambu kökü hamur işi, Çin patatesi, ve kızarmış domuzdan oluşmaktaydı (Deasy, 1901:292). Çin yemeklerinin bu birleşimleriyle karşılaştırılınca Türk

yemekleri her türlü meyveyle başlamakta ve art arda *mantoo*, *aş* ve *toopa* ile devam etmekteydi. Sonrasında marmelatlar, şekerleme ve tatlılar gelmekteydi. Tüm bunlar yeşil çay ya da nar suyuyla sona ermekteydi. Yeşil çayın şekersiz ve sütsüz içilmesi, Uygurlar arasında çok yaygındı (Forsyth, 1875:105) ve büyük miktarlarda içilmekteydi. *Şerbet*, kışın toplanan buzlardan yapılmakta ve yalnızca yazın içilmektedir (Shaw, 1871:46; Hedin, 1898:650).

GELENEKSEL EĞİTİM SİSTEMİ

Ağırlıklı olarak Müslüman olan ülkede, camilerin ve mabetlerin yanına eklenmiş medrese ve mekteplerden oluşan geleneksel Muhammeden sistemi ortaya çıkmıştır. Robert Shaw'a göre ilkokullar neredeyse tüm camilerin içine iliştirilmişti (Shaw, 1871:465). Kendisi sadece Yarkent'te yaklaşık 62 üniversite binası saymıştır (Shaw, 1897:6)³⁸. Bu okullarda, kızlar ve erkekler birlikte okumakta ve öğrenciler yalnızca Kur'an ayetlerini okuyup ezberlemekteydi. Gelişigüzel cinselliğin daha fazla olduğu şehirlerde taciz korkusundan dolayı on veya yirmi yaşından büyük kızlar aileleri tarafından medreselere gönderilmezdi. Ülkedeki üniversiteler gibi eğitim enstitüleri, dindar kişiler, asiller veya hükümdarlar tarafından çeşitli dönemlerde yaptırılmış yardımsever vakıflardı. Her bir bağışçı yapıyı araziye de bağışlayarak hizmete sunardı. Bedava araziler ve bazı durumlarda mağaza ve ev yapıları da bu üniversitelere eklenmekteydi. Bu üniversiteler, çalışanların masraflarının karşılanmasını ve kurumun ayakta durmasını sağlayan düzenli gelirlerle desteklenmekteydi. Üniversite; *ahund* (müdür), *mudarris* (öğretmen), *mutavalli* (idare memuru) ve *carub-kaş* (temizlikçi) gibi çalışanlardan oluşmaktaydı (Shaw, 1897:64). Tüm bu düzenlemelere rağmen eğitim kalitesi ve öğrencilerin okullara ve üniversitelere katılma oranı düşüktü. Shaw'ın hesaplarına göre, Yakup Bey zamanında 29 üniversitede yalnızca 400 öğrenci kendini eğitebildi (Shaw, 1897). Kızlar, eğitimde erkeklerin çok gerisinde kalmış durumdaydı.

Çok sayıda okul ve üniversiteye rağmen öğrencilerin eğitimleriyle ilgili düzenlemeler önemsenmemekteydi. Okullar alçak, havasız ve hiçbir eğitsel materyalin bulunmadığı toprak evlerden ibaretti. Mollalar öğrencilere Kur'an ayetlerini basit mekanik bir teknikle öğretmekteydi. Kur'an'ı ya da başka teolojik kitapları okumak dışında öğrenciler uygulayabilecekleri hiçbir bilgiyi öğrenmemekteydi. Kitap basımı ülkede bilinmediği için kitapçılar oldukça nadir bulunmaktaydı. Kaşgar'daki İslam üniversiteleri ülke içinde prestijli bir yere sahip olsa da Buhara ve Semerkant'la karşılaştırılması bile mümkün değildi. Yakup Bey de dahil olmak üzere Müslüman hükümdarlar, halkın genel entelektüel gelişimini yok

³⁸ Bunlar dışında, yaklaşık 400 gümüş yambuluk (yaklaşık 6800 pound sterlin) toplam gelire sahip olan yalnız 29 tanesi işlev görmektedir.

sayarak İslam'ın öğretilmesi konusunda baskı uyguladı. 19. yüzyılın çoğunluğunda ülkeyi yöneten Çin, Müslüman vatandaşlarından eğitimin modern ışığını esirgedi. Çinli yönetici hiyerarşisi de bu yerel dili, edebiyatı ve gelenekleri öğrenmek için çaba harcamadı. Yerli Çinli vatandaşlara göre yerel Çin yöneticileri, çoğunlukla kitlelerin zararına gücü kötüye kullanma ve yolsuzluğa odaklanmışlardı. 1878'de Çin bölgesindeki Türkistan'ın başına geçen Çinli General Tso Tsung Tang, Çinli yönetim sınıfı ve Müslüman kitleler arasındaki derin uçurumu kapatmak için modern Çin eğitim sistemini bölgede uygulamanın önemini vurguladı. Tang şöyle demişti: “Müslüman gençler Konfüçyüs öğretilerine ve sivil sınav vermeye ilgi duyduklarında Müslümanları yola getirecek olan altyapı oluşmuş olacak.” (Hague'den aktaran Chu, 1966:121). Ancak Tso Tsung Tang'ın, Çin çocukların Çin dili, edebiyatı ve Konfüçyüs öğretilerini çalışabilecekleri ücretsiz okulların tanıtımını yapma planı 1884'ten sonra, kendinden sonra gelenler tarafından takip edilmedi (Nung, 1963:115). Dinle alakalı olsun ya da olmasın edebiyat üretimi, Muhammeden döneminde düşük bir düzeydeydi ve bu durum günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır (Stein, 1901:142).

SUÇ VE CEZA UYGULAMALARI

Pastoral göçebeler ve yerleşik tarımcılar da dahil olmak üzere Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan halk; hırsızlık, gasp, intihar ve adam öldürme gibi suçların işlenmesine karşıydı. Bu dönemde neredeyse tüm yabancı gezginler, yaşam doyumu ve ülkenin refahının normal şartlarda güvende olduğunu bildirmişti. Bir gezginin bavulu ya da tüccarın malı varış yerine yerel karavan elemanları tarafından engebeli çöller ve zorlu dağlardaki تنها ve bilinmeyen noktalardan geçtikten sonra güvenli şekilde varmaktaydı. Buna rağmen mal sahiplerinin mallarını taşıyanların idaresine teslim edip karavanın arkasında kaldığı veya önden gittiği durumlar da yaşanmaktaydı. Bununla beraber her türlü durumda kısa yargılamalar adaletin açığa çıkma sürecini belirlese de ülkede ortaya çıkan herhangi bir suç eylemiyle bölgenin kanunları aracılığıyla baş edilmekteydi. Normalde en medeni ülkelerde olabilecek yazılı dilekçeleri, karşı tarafın savlarını ya da tanıkların ifadelerini kaydetme sistemi bu bölgede yoktu. Yakup Bey'in saltanatı döneminde cezalandırmalar diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi şeriata göre temellendirilmekteydi (Forsyth, 1975:100). Çin yönetimi altında çeşitli tarzdaki suçlara farklı baş etme yöntemleri ortaya çıktı. Çin, İslami *şeriata* şöyle ya da böyle bağlı olan hukuk yargılamalarına müdahale etmedi.

Yakup Bey, hafif suçlarla ilgilenmeleri için *kadılar* ya da dini yargıçları her bir şehre atadı. Daha ciddi suçlarla, idam emrini vermek için Dadhwah ya da Yarkent valisinin onayını almak durumunda olan Kadı Kalan ya da Yarkent başhakimi tarafından baş edilmekteydi.

Bununla birlikte başkent olan Kaşgar'da Yakup Bey zamanında padişah her türlü durumdan haberdar oldu (Shaw, 1871:466). Yakup Bey döneminde 10 rupiden az hırsızlık yapanlar, şiddete başvuranlar; kemerle dövme cezası almaktaydı. Kendisine iki hak verildikten sonra eğer üçüncü hırsızlığını gerçekleştirdiği hükmüne varılırsa elleri kesilmekteydi. Canilik en büyük cezayı almaktaydı. Bu ceza, pazar kurulan günlerde halk arasında boğazın kesilmesi idi. Zina durumunda kurallara bağlanmış bir recim uygulanmaktaydı (Forsyth, 1875:102).

Çinli yöneticilerin Sincan'daki insanlar arasında ahlak standardını düşüren bu tür suçlar karşısında gevşek davrandıkları görülmektedir. Suçluları hapse atmak yerine Çinliler, suçlunun hareketini kısıtlamak gibi yöntemler geliştirdi. Nadiren uygulansa da cinayet için idam cezası kurallara bağlandı. Bölge hakimi (amban) sadece küçük davaları karara bağlamaktaydı. Sadece Kaşgar ve Gulca *Taotaileri* (valileri), *futai* (vali naibi) tarafından onaylanmak zorunda olan idam kararını verebilmekteydi. Üstelik işlenmiş cinayet yargılama yetkisi içindeki her bir Amban, Kaşgar veya Gulca'daki Futai'ye sekiz yambuluk, Taotai'ye dört yambuluk bir ödeme yapmak zorundaydı (Deasy, 1901:334). Bu karşılık kaymakamların kendi yetki alanlarındaki cinayetleri rapor etme konusunda caydırıcı bir etkendi.

Mahkumlar hapiste değilse de, ellerinde ağır demir parmaklıklar ve boynundan tahtadan tasma kemeri taşımaktaydı³⁹. *Cangü* (cangue) diye adlandırılan tasmada hükümlünün ismi, meskeni ve suçu yazmaktaydı. Bu yaygın olarak kullanılan tasmalar, kişinin kendini beslemesini engellemek içindi. Çin bölgesindeki Türkistan'ı ziyarete gelen (1852) Keşmirli Ahmet Şah Nakşibendi, *cangü* takanların dinlenmesi ve uyuması için yapılmış hücrelerin varlığından söz etmiştir (Nakshbendi, 1846:383) Shaw'a göre, Çinliler biçkiyle hırsızların tabanını açmış, yaralarını tuzla doldurup tekrar dikmiştir. O aynı zamanda hırsızın her bir parmağına çakılan tahtadan çivilerden de bahsetmiştir (Shaw, 1871:317). Lansdell Çinlilerin uyguladığı başka cezalandırma yöntemlerinden bahsetmiştir. Çeşitli boylarda ve ağırlıklarda sopalar suçluların kalçalarına vurmaya yaramaktaydı. Sopa'nın büyüklüğü, ağırlığı ve sopayla vurma adedi işlenen suçun türüne göre değişiklik göstermekteydi. Bir metrekare ve yaklaşık 2 metre uzunluğundaki kafes suçluları asmak içindi. Deri tokat atıcılar ise itaatsiz kadınların yüzüne vurmak içindi. Parmakların arasına konan çubuklar ve bu çubukların

³⁹ Mahkumlara ceza vermek için uygulanan en yaygın Çin yöntemi, yüz librelik demir bir çubuğu mahkumun boynuna veya ayak bileğine bağladıktan veya 2.5 fit karelik tahta bir tasma (tahta boyunduruk) yerleştirdikten sonra 20-30 librelik bir ağırlıkla mahkumun boynuna baskı uygulamaktır.

vidalarla sıkıştırılması işkencesi demek olan Çinli parmak vidası ya da parmak işkencesi yöntemi de kullanılmaktaydı. Tüm bu işkencelerin ötesinde, Lansdell üç adet başka cezalandırma yönteminden de bahsetmiştir: (a) birden dört buçuk yıla kadar zorunlu göç, (b) suçlunun, evinden 1000 ile 2000 km arası uzaklıkta bir yere daimi göçü (c) idam (Lansdell, 1893:196).

Forsyth'e göre, Kalmukların cezalandırılması için ayrı kanunlar bulunmaktaydı. En büyük ceza caniler içindi ancak yine de bu ölenin mirasçısına nakit para yahut sığır gibi malların bağışlanmasıyla hafiflemekteydi. Kan dökmek için idam sırasında bıçak tercih edilmemekteydi. Gözleri bağlı canileri yüksek bir kayalıktan atmak idamın en yaygın biçimiydi. Zina, Kalmuklar arasında bir suç olarak düşünülmemekteydi. Bunun yerine hırsızlık onlar için iğrenç bir suçtu (Forsyth, 1875:481).

Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan halk genellikle barışseverdi ancak az da olsa hırsızlık ve zina onlar arasında da tıpkı diğer toplumlarda olduğu gibi bulunmaktaydı. Yakup Bey'in yönetimi zorbacaydı ve bu dönemde bilinen bir kanun ve adalet sistemi yoktu. Onun halkı da tıpkı köleleri gibi boyun eğerek ve itaatkarca yaşamaktaydı (Bellew, 1875:301). Hareket özgürlüğü kısıtlanmış durumdaydı ve yargı kısa duruşmalarda sonra genellikle kısasa kısas kuralıyla karara bağlanmaktaydı. Bu durumun aksine Çin yönetimi altında halk günlük etkinliklerindeki özgürlüklerinin keyfini çıkarmaktaydı. Kadı elinde kırbaçla örtünmemiş kadınları paylamak veya ibadet edenlere yardımda bulunmak istemeyen isteksiz Müslümanları zorlamak için sokaklarda gezmezdi. Halk benzer biçimde genelevlere girmekte serbestti. İdam cezasına nadiren başvurulmaktaydı.

TOPLUMSAL İSTİSMAR

Çin bölgesindeki Türkistan'daki halkın zihnine gelinin ailesi tarafından talep edilen yüklü meblağlarda çeyizler, gelişigüzel cinsellik, uyuşturucu kullanımı, rüşvet ve en üstten alt kesime kadar yönetici tabakasının arasındaki yolsuzluklar gibi birçok toplumsal istismar aşılansmış durumdaydı.

ÇEYİZ

Nüfus çoğunluğunu oluşturan Uygurlar, Kırgızlar ve Sarıkollular arasında evlilikler İslami *şeriata* göre gerçekleşmekteydi. Aileler çocuklarını genellikle çocukluk döneminde nişanlar ancak düğün ergenlik döneminden önce gerçekleşmezdi. Diğer yandan gelinin ailesine verilecek olan ve iki tarafı da tatmin eden çeyiz anlaşması; Kırgız göçebeler, Şii Sarıkollular ve Uygur Türkleri için bir evlenme akdinin önkoşuluydu. Kız için mehri belirlemek ve kıza

kıyafet ve kumaş gibi gelin eşyaları, nakit veya benzeri türden çeyizler, talebe göre damat tarafından gelinin anne babasına verilmekteydi. Gelin almanın Kırgız erkekleri için çok pahalı olduğu belirtilmiştir (Earl of Dunmore, 1893:120; Hedin, 1898:420). Forsyth'e göre iki taraf hangi tutarı kabul ederse etsin tutar kıyafet ve büyükbaş hayvan olarak ödenmekteydi. Ancak bu kıyafet ve büyükbaşlar en mükemmel cinsten olmak zorundaydı. Daha zengin tabakadan olanlarsa daha fazla miktarlarda ve çok çeşitli türden mükemmel olanları almak durumundaydı (Forsyth, 1875:60). Budist Kalmuklar arasında da gelinin anne-babasının kıyafetlerinin yanı sıra koyun, büyükbaş ve at gibi çeyiz talepleri de bulunmaktaydı. Her durumda, çeyizin tutarı gelinin gençliğine ve güzelliğine göre aynı zamanda iki tarafın refah durumuna göre belirlenmekteydi. Bu çeyiz uygulaması fakir ama güzel bir gelinin sıklıkla zengin fakat yaşlı bir damada gitmesiyle sonuçlanmaktaydı.

Sıradan köylüler ve göçebeler ve aynı zamanda Şii Sarıkollular sadece bir kez evlenseler de daha zengin veya yönetici kesimden insanlar aynı anda birden fazla kadınla evlenebilmekteydi. Ayrılma olaylarıyla kasaba ve şehirlerde, kırsal kesimlerden daha sık karşılaşılmaktaydı.

CİNSEL İSTİSMAR

19. yüzyılda ülkeyi ziyaret eden tüm yabancılar, Budist Kalmuklar da dahil olmak üzere Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan yerliler, göçmen Çinliler ve Müslüman Uygurlar arasında cinsel istismarın yaygınlığını fark etmiştiler. Erkeklerin doğal olarak çokeşliliği uygulaması kabul edilmişken kadınlar da kendilerini yaşamları boyunca tek bir eşle sınırlanamamaktaydı. Genelevleri kapatmış ve fuhşu bastırmış olan Yakup Bey kendisi iyi bir örnek oluşturmadı ve yaklaşık 300 kadından oluşan bir harem kurdu (Forsyth, 1875:411). Yalnızca Şiiler arasında caiz görülen ve anlaşmaya varılmış bir tutar ödenerek bir geceden birkaç yıla kadar süren evlilik sözleşmesi demek olan *Muta* evlilik sistemi (Earl of Dunmore, 1893:46)⁴⁰ aslına bakılırsa diğer Sünni Müslümanlar, Çinli bürokratlar, tüccar sınıfı ve gezginler tarafından da gerçekleştirilmekteydi. Müslüman Maralbaş Dolonları eşlerini misafir ve gezginlerin emrine hazır bulundurmaktaydı (Forsyth, 1875:53; Lansdell, 1893:424). Lopmanlar arasında da, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde erkekler ve kızların nehir kıyısı boyunca bir yarış etkinliğinden sonra kendilerine bir geceliğine eş seçtikleri ilginç bir gelenek bulunmaktaydı (Forsyth, 1875:53). Budist Kalmuklar arasında *callab* denilen her zaman yaygın bir fuhuş vardı (Forsyth, 1875:49).1873'te Forsyth önderliğinde Britanya misyonuna eşlik eden Dr. Bellow Kaşgar bölgesinde tüccarlarla, gezginlerle veya herhangi

⁴⁰ Genel anlamda, Sarıkollu Şiiler büyük kasaba ve şehirlerde yaşayan Sünni dindarlarına tam zıt bir anlayışla, böylesine çokeşli evlilikleri tercih etmemiş; tek eşle yetinmişlerdir. Kocasının ölümü durumunda, Sarıkollu dul kadın bir yıllık matem sürecinin ardından tekrar evlenirdi.

biriyle uzun veya kısa süreli anlaşmalar yapan bir ‘çuçan’ın (chaucan) bulunduğundan bahsetmişti (Bellew, 1875:384).

Özellikle Kaşgar ve Hotan’daki kasabalar kadınların erkeklere göre sırasıyla 6’ya 1 ve 5’e 4 oranla daha fazla olmasından dolayı rastgele cinsel ilişkiye giren kadınlardan bahsedilmektedir (Lansdell, 1893:409). Yarkent’teki durum da benzerdi. Britanyalı bir tanık “Yarkent’te hayatları boyunca bir kez evlenen bir kadın veya erkek bulmak imkansızdır. Kadınların çoğunun hayatlarında yaklaşık 30-40 eşi vardır. Aynı anda 4 taneden fazla olmamak kaydıyla erkeklerin de birçok eşi vardır. En saygın insanların veya Ortodoksların bile 8-12 arası karısı bulunur.” demiştir (Earl of Dunmore, 1893:335). Earl of Dunmore’a göre, sivil veya asker neredeyse her Çinli, yerli eşlere sahipti ve diğer bir bölge veya istasyona transferleri arifesinde kızlarını ve eşlerini memurların, askerlerin rahatlamaları için satmaya hazırdılar (Earl of Dunmore, 1893:328-339; Rafiq Khan, 1963: 21) Yakup Bey döneminde bile ülkede, cüzi bir ücret ya da bir tena karşılığında kadından boşanma belgesi almak gibi sıra dışı boşanma biçimleri vardı (Forsyth, 1875:85). Bundan dolayı insanlar Yakup Bey’in kısıtlamalarından *çuçan* ve *callab* müesseseleri sayesinde kurtulabilmekteydi. İnsanlar Çin yönetimi altında özellikle şehirlerde ve ticaret merkezlerinde ahlaki çöküntüye uğramaktaydı. Yakup Bey, döneminde boşanmanın kolay olması ve İslam tarafından izin verilen muta ve çokeşlilik sistemi sebebiyle bu ahlaki bozulmayı düzeltmedi. Bu şekildeki rastgele cinsel ilişkide bulunma yöntemleri kırsal kesim insanlarını etkilemediği için bu uygulamaların Çinli yönetici sınıfının keyfiyetinden dolayı şehir ve kasabalarda ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Kaşgar, Yarkent ve Hotan’daki bu ticaret merkezlerinin kozmopolit karakteri de sosyal yozlaşmada rol oynadı.

UYUŞTURUCU KULLANIMI

Çin bölgesindeki Türkistan’da yaşayan yerleşik halk afyon ve esrara bağımlıydı. Bu uyuşturucuların kullanımı Çin yönetimi boyunca rağbetliydi. Yakup Bey kendi bölgesinde alkol kullanımını yasaklamasına rağmen (Bellew, 1875:329) afyon, esrar, tütün ve enfiyeye herhangi bir kısıtlama getirmedi. Esrar; Yarkent, Kargalık ve Altı-Şehir bölgesindeki diğer alanlarda üreilmeye devam etti. Afyon, ahlak bozucu boyutta *çaras* tüketen yerlilerden ziyade Çinliler tarafından yenmekte ve duman halinde içilmekteydi. Lansdell, Dr. Seeland, Kaşgar’da çalışan insanların yarısının farklı türden çaras kullandıklarını ve kadınların %80’inin şekerlemelerinde çaras yediklerini alıntılamıştır (Lansdell, 1893:408). Çaras ve afyon dışında aynı zamanda banotu, tatula ve kargabüken kullanımından da bahsedilmiştir (Lansdell, 1893:409). Çinli askerler afyonu fiziksel görünüşlerini bozacak derece çok

kullanmaktaydı. Oldukça ilginçtir ki Çinli askerler komutalarındaki askerlere, kendilerine mal olandan daha fazla ücret karşılığında afyon satmaktaydı. Borç askerlerin aylık maaşlarından kesilmekteydi (Deasy, 1901:350). Farklı kasaba ve şehirlerde müstakil, basık ve karanlık, yerlere yastıklar dizilmiş, her bir yastığında yanında titrek ışıkların yandığı odalar bulunmaktaydı. Bunlar özellikle çaras ve afyon içildiğinin göstergesiydi.

YÖNETİM SINIFINDAKİ YOLSUZLUKLAR

Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan barışsever, okuma yazması olmayan ve cahil halk; her biri kendi cebini doldurmanın peşinde olan ve nüfusun gerçek ihtiyaçlarını görmezden gelen yabancı Çinli memurlar ve yerli beyler tarafından korunmadı. Yoksul halktan olağan vergi yükümlülüklerine ek olarak denetçinin takdirine bağlı olarak pek çok usulsüz kesinti de yapılmaktaydı. Zenginler memurları rüşvetle besledikten sonra onlara dokunan olmazken yoksul halk devletin hazinesini ve pek çok memurun cebini doldurmak zorundaydı. Sorun Çinli *ambanların* kendilerini atayacak yetkililere yüksek meblağlar ödeyerek çeşitli bölgelere atanmak için seçim yapmalarıyla daha da vahim bir hal aldı. Ambanlar böylece kendi emirlerindeki memurları ele verdi ve böylece bir dalkavuklar zinciri ortaya çıktı. Bu durumsa en çok yoksul Uygurları etkiledi. Bu dönemde adalet satılığa bile çıkarıldı. Tüm Çinli memurların ofislerinde yerel tercümanlar bulunmaktaydı. Onların görevi okumak, açıklamak ve memurları ilgilendiren önemli kararlar hakkındaki durumları bu Çinli memurlara sunmaktı. Bu tercümanlar ancak ve ancak rüşvet aldıklarında insanların şikayetlerini Çinli yönetici kesime iletmekteydi. Yönetim standartları öylesine düşmekteydi ki arazi sulamak için gereken su bile daha yüksek mertebedeki yöneticiler bir yana yalnızca *mirabın* tekelindeydi. Çinli yönetici sınıfı her üç yılda bir başka bölgelere tayin edildiği için bu kısa süre boyunca elde edebildikleri kadar altın veya mala denk gelecek biçimde vergiyi cebine indirmeye çalışmaktaydı.

Rüşvet, zulüm ve yolsuzluk yalnızca sivil yöneticilerde değil aynı zamanda askeri personel arasında da yükselişti. Teetay (teetai) veya Kaşgar yerlisi subaylar ordunu idamesi için aldıkları ödeneklerinin neredeyse yarısını kendilerine tahsis etmekteydi. Önce kendi ceplerini doldurduktan sonra geriye kalan ödeneği idaresinde bulunan askeri birliklere dağıtmaktaydı (Deasy, 1901:349). Aynı yöntem bu birlikler tarafından da izlenmekte ve böylece ordunun gücü en alt seviyeye inmekteydi. Yüksek kademedeki subayların denetiminden hemen önce ilgili askeri birliklerin başları apar topar pazardaki başıboş adamları toplamakta, geçit töreni için sıraya dizmekte ve noksanları geçici biçimde kapatmaktaydı.

SONUÇ

1. Kanlı Hoca isyanları ve Çin tarafından gerçekleştirilen misilleme niteliğinde ve cezalandırıcı seferler, 19. yüzyıl Sincan'ındaki baskın özellikler Sincan'ın üretim gücüne zarar vermiştir.
2. Halk genellikle Hoca isyanlarına katılmamıştır. Halkın bu farklı davranışının altında din kardeşleri döneminde de ülkenin ekonomik durumunun aynı kalması yatmaktadır. Mançu yüksek memurlarının Hocaların varislerinin yerini alması da köylüler, zanaatkarlar ve tüccarlar için ekonomik açıdan ani bir rahatlama getirmemiştir.
3. Hocaların Cihangir, Yusuf ve Veli Han Tora liderliğindeki kısa yönetimi döneminde ülke anarşik koşullardan dolayı mağdurdu. Yakup Bey katı kanunları ve düzeni dayatmış, krallığını despotik ve teokratik bir devlet haline dönüştürmüştür. Bu dönemde Yakup Bey'in Andicanlı ve Hokanlı bazı takipçileri, Çinli bölge valilerinin ve Dadhwahların yerine geçmişlerse de halkı sömüren gelir toplama sistemi değişmemiştir.
4. Ülkenin Çin tarafından 1878'de tekrar işgal edilmesiyle Sincan'daki Mançu yönetimi (sivil ve askeri) bu dönemde Çin'deki bürokratik sistemi baştanbaşa tembelleştiren genel geçer yolsuzluğun dışında kalmamıştır. Bu sorun, Çin'in yetersizliklerinden, dürüst olamamalarından veya başka sebeplerden dolayı istemediği yüksek memurları Sincan'a sürmesiyle daha vahim bir hal aldı. Çinli memurlar bir makamdaki kısa süren görevlerinden sonra nakledildikleri için daha alt düzey bir yönetim kademesi oluşturan yerli beyler sıklıkla onların makamlarını hayat boyu elinde tutardı. Bu yerel memurların yolsuzluk ve dolandırıcılığı halkın asıl şikayetçi oldukları konuydu.
5. Tam anlamıyla iki bölge arasındaki iletişim kopukluğu ve Taklamakan Çölü'nün Sincan'la Çin arasına girmesi, Sincan karayolu ticaretinin Çin'den ziyade Rusya ve Hindistan'la daha hızlı gelişmesinde itici bir güç olmuştur. Bu etken yerel askeri ve bürokratik zümrenin merkezi yönetimden bağımsız hareket edebilmesine de sebep olmuştur.
6. Dar tarım alanlarına rağmen yiyecek ve meyveler, nüfusun seyrekliği sebebiyle ucuz ve boldu. Hindistan pazarındaki yüksek esrar talebi, insanları Tarım Havzası'nda geniş ölçüde esrar üretmek konusunda cesaretlendirmiştir.
7. Yüksek hammadde ihracatı, yerel pazarda mal fiyatlarının sürekli artmasıyla sonuçlanmış, bundan dolayı mallar yoksul halkın eline geçmeden iade

edilmiştir. Rusya ve Hindistan'dan Sincan'a yapılan yüksek kapsamlı pamuk ve ipek ithalatı, yeli pamuk ve ipek dokumacılığı endüstrisini gelişiminin önüne geçmiştir. Buna karşın 19. yüzyılın sonuna doğru boyama teknikleri pamuk üreticileri tarafından kazanç getirecek şekilde geliştirilmiştir. Bu zamanlara kadar ülkenin Hindistan'dan aldığı deri ve işlenmiş deriye olan bağımlılığını azaltan yerel sepicilik yaygınlaşmıştır. Rus Orta Asyası'ndan ithal edilen daha kaliteli ipek tohumlarından ve Rus tüccarıyla üreticilerinden edindikleri teknik bilgilerden yerli ipek sanayisi de faydalanmıştır.

8. Teknik eğitim ve yerel üreticileri desteklemekle ilgili hükümet düzenlemelerinin, yerel ve Hintli tefecilerin yüksek faiz uygulaması, ithal mallara göre yerli mallardan alınan daha yüksek oranda vergiler yalnızca ülkedeki dış ticaretin gelişmesi ve iç ticaretin zarara uğraması sonucunu doğurmuştur. Bu olumsuz etmenlere rağmen, asıl olarak küçük ölçekli çiftçiliği yerli üretimle birleştiren toplum yapısından dolayı ev içi küçük ölçekli üretim sanayii hayatta kalabilmiştir.
9. Bu dönemde hükümetteki birkaç değişikliğe rağmen vergi kapsamı genellikle aynı kalmıştır. Çin yönetiminin arazilerden alınan onda birlik sistemi değiştirmemesine rağmen yerel bürokratların keyfi ve yolsuzca kesintiler yapması sebebiyle tarım ve ticaretten alınan vergiler daha fazlaydı. Sivil ve askeri personelin masrafları her ne kadar merkezi yönetim tarafından karşılanırsa da bu Çinli ve yerli bürokratları zengin edenler yerel çiftçiler ve çobanlardı. Ancak yine de Çin, halkın bir isyana sürüklenecek kadar sıkıştırılmasının da önüne geçmeye çalışıyordu. Çin, ilgili grupların ve alt-grupların beyleri ve hakimlerine bu sabit ücretleri toplama işini yükleyerek bu yerli memurları direkt olarak sorumlu göstermeden halktan haraç kesme işinde faydalı bir araç olarak kullanmaktaydı. Herhangi bir isyan veya ihtilaf durumunda halkın öfkesi yerli memurların günah keçisi ilan edilmesiyle kolayca dindirilmekteydi.
10. Uygurlar milli bir şurardan bariz şekilde yoksundu. Onlar çağdışı ve kendi kendilerine yeten sayısız vaha yerlileri arasında soyutlanmıştı. Her bir vaha, gerçekte kendi başkenti, küçük kasabaları, kırsal yerleşimleri, takas usulü ticaretin gerçekleştiği pazarları, ayrı bölgesel yönetimleri olan küçük devletlerdi. Böylece bu vahalar kendi benliklerini koruyabilmekteydi. Bu yerleşimlerdeki sosyal bölünmüşlük, ezici rejimlere karşı tek bir cephede birleşmeyi engellemiştir.

Halk zamanla korkak ve koyun gibi uysal bir hal alarak kendilerine yapılan saldırılar karşı koymak için bile birleşememiştir.

11. Çinli yöneticiler, bölgedeki zayıf otoritelerini devam ettirebilmek için halkın bir kesimini diğerine karşı kullandığı bilinçli bir politikaya başvurdu. Dolayısıyla Hocalara bağlı olan ve halk arasında başı çeken Ak Tagluklara karşı yine Hocalara bağlı Kara Tagluk kesimine pek çok destek verildi. Benzer şekilde Hami ve Turfan önderleriyle sadakatleri konusunda özel bir anlaşmaya vardılar. Mançular yerli Müslümanların dini duyarlılıklarını ciddi biçimde rahatsız etmeden Hocalar zamanında idari ve manevi otoritenin nimetlerinden faydalanan yerel ruhban sınıfını ellerinde tutmuştur. Çin, kendileri açısından yerel nüfustan soyutlanma politikası izlemiştir. Çinli tüccar, esnaf, asker ve memurlar kendilerini toprak evlerden oluşan küçük kasabalara kapatarak yerli halkla doğrudan bir ilişki içine girmek istememiştir.
12. Seyrek nüfustaki ayrışma ve havanın kuruluşu salgın ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemiştir. Halk arasındaki gelişigüzel cinsellik alışkanlığı, uygun tıbbi olanaklarının olmaması, çamurlu su depolarının yaygın olması, tozla kaplı dar yollar ve sokaklara rağmen bunların bir sonucu olarak normal koşullarda yaşanabilecek sorunlara sık rastlanmazdı.
13. Kendi yetki alanlarında otoritelerini sürdüren yerli beylerin, liderlerin, prenslerin ve önde gelenlerin altında bulunan ve ülkenin yönetim sınıfında yüksek bir tabaka oluşturmuş olan yabancı Çinliler ve Hokand'dan gelen Hoca göçmenleri; yerli ve gelenekçi Uygur, Kırgız ve Kalmuk alt bürokrat sınıfını makamlarından etmemiştir. Yerel Hoca sınıfının yanı sıra bu yerli memurlar, kendi makamlarını çok eski zamanlardan o döneme kadar gelen atalarından miras olarak almış ve genellikle merkezi hükümet değişikliklerine rağmen ayakta kalabilmişti. Birçoğu, bürokratik yapılarını sağlamlaştırmak ve Uygur toplumunu tek başına kontrol edebilmek için birbirlerini yok edecek sürtüşmelerin içine girmiştir.
14. Hem halk ve hem yöneticiler ülkedeki eğitim desteği, sağlık standartları, tarım, sanayi ve ticaret konusunda kayıtsızdı. Nüfusun seyrekliği, yiyeceklere kolay ve ucuz yoldan ulaşım, rekabet eksikliği; yemek ve çay içme konusunda iştahlı, keyif düşkün, müzik ve dansı, hacca gitmeyi, haftalık pazarlara ve panayírlara katılmayı alışkanlık haline getirmiş Uygurlar arasında sanayinin ve girişimciliğin eksikliğine yol açmıştır. 19. yüzyılda Çin bölgesindeki Türkistan'da durgun ve

sönük bir karakter sergileyen toplum ve ekonomi, çağ dışı, tarıma bağlı ve kır yaşayışına sahip olsa da halinden memnundu.

Kaynaklar

- Aitchinson, C.U. (1909) *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*. Calcutta, C.:9.
- Alder, G.J (1963). *British India's Northern Frontier 1865-95*. Londra: Longman for the Royal Commonwealth Society.
- Bellew, H. W. (1875). *Kashmir and Kashghar: A Narrative of the Journey of the Embassy to Kashghar in 1873-74*. Londra: Trübner & Co.
- Bellew, H. W. (1923). *The History of Káshgharia*. Calcutta.
- Carey, A.D. (1885). Report on A Trip Round Chinese Turkestan and Northern Tibet in 1885-1887. *Royal Geographical Society*. 3. 16-57.
- Chu, W.D. (1966). *The Moslem Rebellion in Northwest China, 1862-1878*. Paris: Mouton & Co.
- Deasy, H.H.P. (1901). *In Tibet and Chinese Turkestan*. Londra: T. Fisher Unwin.
- Forsyth, T.D. (1970). *Memorandum of Trade with Central Asia*. Calcutta.
- Forsyth, T.D. (1875). *Report on a Mission to Yarkand in 1873*. Calcutta.
- Forsyth T.D. (1987), *Autobiography and Reminiscences*, (Ed. E. Forsyth), Londra: R.Bentley.
- Hedin, S. (1898). *Through Asia*. Londra: Methuen & Co.
- Henderson G., 1873. *From Lahore to Yarkand*. Londra: L. Reeve.
- Hsieh, C. M. (1973). *Atlas of China*. New York: McGraw-Hill.
- Kuropatkin, A.N (1882). *Kashgaria: Eastern or Chinese Turkistan; Historical and Geographical Sketch of the Country, its Military Strength, Industries, and Trade*. (İngilizce'ye çev. W.E. Gowan). Calcutta.
- Kuznetsov, V.S. (1962). Tsin Administration in Xinjiang in the First Half of the Nineteenth Century, *Central Asian Review*. 10-3. 271-284.
- Lansdell, H. (1893). *Chinese Central Asia*. Londra: Sampson Low.

- Lattimore, O. (1950). *Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian Frontiers of China and Russia*. Boston: Little.
- Lattimore, O. (1962). Chinese Turkestan. *Studies in Frontier History: Collected Papers 1928-58*. 183-200.
- Macarthey, G. (1909, Mart). *Eastern Turkestan: The Chinese Rulers Over an Alien Race*. Proceeding of the Central Asian Society. Londra.
- Murray, C.A (The Earl of Dunmore) (1893). *The Pamirs: Being a Narrative of a Year's Expedition on Horseback and on Foot through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tartary and Russian Central Asia: Volume 1*. Londra: John Murray.
- Nakshbendi, Ahmad Shah (1846). "Route from Kashmir via Ladakh to Yarkand", *Journal of Royal the Asiatic Society*, 12, 372-385.
- Nung, Li Chen (1963) *Political History of China 1840-88*, (Ed. ve çev. Ssu Yu Teng ve J. Ingalls). New York: Standford Press.
- Prejevalsky N. (1879). *From Kulja Across the Tien Shan to Lob Nor*. (Çev. Delmar Morgan) Londra: Sompson Low.
- Rafiq Khan. M. (1963). *Islam in China*, Delhi: National Academy.
- Shabad, T. (1972). *China's Changing Map*. Londra: Praeger.
- Shaw, R. (1871). *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar*. Londra: John Murray.
- Shaw, R. (1897). The History of the Khojas of Eastern Turkestan. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*. 66 (1), Calcutta.
- Sladkovsky M.J. (1981). *The Long Road; Sino-Russian Economic Contracts from Earliest Times to 1917*. Moskova: Progress Publishers.
- Stein A. (1901). *Ancient Khotan*. Oxford: Oxford Press.
- Stein A. (1910). "Note on Buddhist Local Worship in Mohammadan Central Asia". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 839-845.
- Tikhvinsky, S.L. (1983). *Modern History Of China*. Moskova: Progress.
- Tregar, T.R. (1966). *Geography of China*. Londra: University of London Press.
- Toru, S. (1978). Kashgaria. *Acta Asiatica*. 34. 61-78.

Valikhanoff, *The Russians in Central Asia* (İngilizceye çev. John Michell, Robert Michell). Londra: Edward Stanford.

Younghusband, F.E. (1904). *The Heart of A Continent*. Londra: Charles Scribner's Sons.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 10-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 21-02-2020

Kitap İncelemesi / Book Review

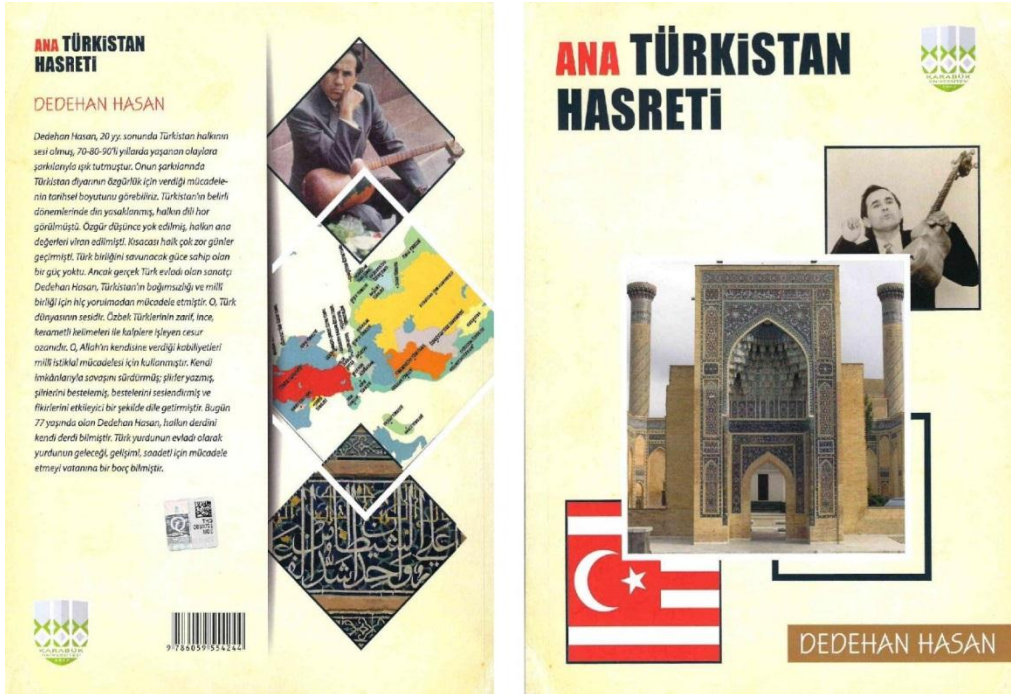
INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 213 – 218.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 213 – 218.

ANA TÜRKİSTAN HASRETİ

Dedehan Hasan (2018). *Ana Türkistan Hasreti*. Editör: Mustafa Kundakçı. Karabük Üniversitesi Yayınları, ebat: 23,5x16,5. 160 sayfa + 1 CD. ISBN: 978-605-9554-24-4

Selahittin TOLKUN*

Ana Türkistan Hasreti kitabının ön ve arka kapağı birlikte

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: stolkun@anadolu.edu.tr.

Sâbık Sovyetler Birliği Devleti, diğer ülkelerde komünizm propagandası amacıyla kullanılabilenler hariç, içeride olan bitenler hakkında hür dünyaya pek bilgi sızdırmayan bir sistemdi. Hele ki bu devletteki Türk yurt ve toplulukları söz konusu ise bu neredeyse imkânsız gibiydi. O dönemde Türk ülke ve toplulukları hakkındaki bilgiler ülkemize ancak Batı üzerinden ve Batılı bakış açısıyla alınabiliyordu.

Şahsım adına diyebilirim ki Sovyetler Birliği'nin yıkılma sürecinde, Kırım Tatar Türklerinin efsanevi denecek kadar inanılmaz bir süreç olan ana yurda dönüş mücadeleleri dışında, diğer Türk topluluklarının siyasi mücadelelerine dair hür Dünyadaki ilk haber Kazakistan'daki *Jeltoksan Ayaklanması* olmuştur. 17-18 Aralık 1986 tarihlerinde gerçekleşen bu ayaklanma, Sovyetler Birliği'nin son başkanı olan Gorbaçov'un Kazakistan'da bir Kazak Türkü olan Dinmuhammed Konayev yerine Rus Gennady Kolbin'i Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri olarak atanmasıyla başlamıştı (Başaran 2017, 63; Çelik-Çelik 2018, 743). Bu ayaklanmayla ilgili haberlerin Sovyetler Birliği dışında da duyulabilmesinin esas sebebi ise aslında dönemin başkanı Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu *Yeniden Yapılanma* (Perestroyka) ve *Açıklık* (Glasnost) siyasetiydi.

Kazakistan'da başlayan Sovyet karşıtlığı kısa zamanda Rus olmayan diğer bütün ülkelerde kendisini göstermiş ve öteki Türk ülkelerine de sıçramıştır.

Bu süreçte Özbekistan'da önce *Birlik Halk Hareketi* ardından *Erk Partisi* kurulmuştur. *Birlik Halk Hareketi* Özbekistan'daki ilk ve en kapsamlı hareket olmuştur.

Tanıtmak istediğimiz “Ana Türkistan Hasreti” kitabı, Özbekistan'daki bu sürecin öncülerinden Dedehan HASAN'ın seçilmiş şiirlerinden, bu şiirlerin Türkiye Türkçesine aktarılmasından ve şairle ilgili birtakım bilgilerden oluşmaktadır. Eser, Karabük Devlet Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır. Kitabın editörlüğünü Dr. Mustafa KUNDAKÇI, şiirlerin Türkiye Türkçesine aktarımını ise Yasemin İNAN yapmıştır.

Kitabın içeriğine geçmeden önce Dedehan HASAN'ı tanıtmak ve aslında bir şiir kitabı olan bu eseri önemli kılan sebeplerden kısaca bahsetmek istiyoruz.

Dedehan HASAN, 1941'de Özbekistan'ın Fergane ilinde dünyaya gelmiş, 1966'da Taşkent Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinin Gazetecilik Bölümü'nden mezun olmuştur. Hayatı boyunca basın-yayın dünyası içinde bulunmuş; ancak asıl faaliyetini şiir ve müzik alanında yürütmüştür. Özbekistan müzik literatüründe *hâfiz* kavramı bulunmaktadır. *Hâfiz* (Özbek Latin alfabesiyle *xofiz*) kelimesi, *Özbek Tilining İzâhli Luğâti*'nda *usta ses sanatçısı* olarak tanımlanmaktadır. Dedehan HASAN, hem bir *hâfiz* yani usta ses sanatçısı hem de şairdir.

Şairin, Özbekistan’da yayımlanan şiir kitapları şunlardır: *Şäydä Könglim* “Deli Gönlüm” (Taşkent, 1969), *Şähimärdän Säyläri* “Şahimerdan Irmağı” (Taşkent, 1980), *Çämänimdän Äyirmä* “Çiçek Bahçemden Ayırma” (Taşkent, 1984), *Bähâr Kelür Bağlärgä* “Bahar Gelir Bağlara” (Taşkent, 1990).

Dikkat çekici bir kişiliğe sahip olan Dedehan HASAN, henüz Sovyetler Birliği’nin yıkılmasının söz konusu olmadığı 70’li yıllarda, Özbekistan’daki değişik etkinliklerde Türkistan ve istiklali arzulayan şarkıları yüreklice terennüm etmiştir (bk. 8). Şairin ilginç bir yönü de bugün bile Özbek aydınlarının hemen tamamı isimlerinin sonunda +ov, +ev, +eviç gibi Rusça ekleri kullanırken o daha 1969’da basılan ilk kitabının kapağından da anlaşılacağı gibi soyadını her zaman HASAN olarak kullanmıştır (bk. 151-154).

Yukarıda anlatılan ve Özbekistan’daki ilk halk hareketi olan *Birlik Halk Hareketi*, 11 Kasım 1988’de bizzat Dedehan HASAN’ın evinde toplanan Abdurrahim Polat, Abdumannap Polat, Miraziz Azam, Zahir Alam, Kahraman Gulam ve Fahriddin Hudaykul gibi Özbek aydınlarınca kurulmuştur. Kaynaklar, bu aydınların önce “Özbekistan Tabiatı, Maddî ve Manevî Zenginliklerini Koruma Derneğini” kurduklarını, bu derneğin aynı zamanda *Birlik Halk Hareketi*’nin temellerini oluşturduğunu kaydetmektedir (Doğan-Acar 2015, s.7; Bozyel 2019, 61).

İşte Özbekistan’ın istiklaline giden yoldaki en önemli faallerinden birisi olan ve *Birlik Halk Hareketi*’nin kurulmasında öncülük eden Dedehan HASAN, o günlerde Türklük duyarlılığı olanların tanıdığı bildiği bir şahıs olmuştur. Böyle bir derneğin kurulmasının ne denli önemli olabileceği, Sovyetler Birliği gibi baskıcı düzenleri tanımayanların -Türkiye gibi zaman zaman sıkıntılı dönemler yaşasa da demokratik yönetimde yaşayanların- kavrayamayacağı bir olaydır. Dedehan HASAN, o günlerin bütün karmaşa ve kargaşasına rağmen bizzat kendi evinde böyle bir derneğin kurulmasına ön ayak olmuş bir şahsiyettir.

Olağan şartlarda bir şairin seçme şiirleri olarak kabul edilebilecek bu kitap, Dedehan HASAN’ın Sovyetler Birliği’nden müstakil Özbekistan’a geçiş sürecini, bu süreçte öncü rol oynayan bir şahsın eserlerinde bu durumun nasıl aksettiğini, yine bu şahsın düşünce ve ülkü dünyasını göstermesi açısından önem kazanmaktadır. Özbekistan’ın 1991’de istiklaline kavuştuğu göz önüne alındığında şairin daha 1976’daki *Türkistan* (s. 34), 1984’deki *Madaminbek* (s. 38), 1985’deki *Cihangir Atamız Emir Timur’un Huzurunda Yaptığım Yakarış* (s. 42), 1986’daki *İbrahimbek* (s. 49), 1988’deki *Ana Türkistan* (s. 58) vb. şiirlerinin ehemmiyeti daha da iyi anlaşılacaktır. Hele ki totaliter Sovyet düzeninde en ufak muhalif

söylemlerde bulunanların ölüm, sürgün veya hapisle cezalandırıldığı göz önüne alındığında şairin cesareti bir kez daha görülecektir.

Ana Türkistan Hasreti kitabının başında “Editörden” yazısı bulunmaktadır (s. 7-10). Burada kısaca modern Özbek Edebiyatından ve Dedehan HASAN’ın bu edebiyattaki yerinden bahsedilmektedir.

Ardından gelen “Ön Söz” kısmı, kendisi hem bir Türk milliyetçisi hem de edebiyatçı olan merhum Batır NARBAY tarafından kaleme alınmıştır (s.11-28). NARBAY, sözüne Özbekistan’ın önemli şairlerinden Rauf Parfi ÖZTÜRK’ün (1943–2005) Dedehan HASAN hakkındaki sözünüyle başlar. Belirtmek gerekir ki Rauf Parfi, Özbekistan’da yetişen önde gelen Türkçülerdendir.

Türk Dünyasının Yunus Emre, Vâkıf, Âşık Ömer, Mahtumkulu, Meşrep, Molla Nefes, Berdak, Avaz Öter, Turdi Firâğî, Gülhânî, Tohtağul, Hudaberdi Bahşı, Emin Yurdakul, Nihal Atsız, Çolpan, Tevellâ, Abdulla Avlânî, Hamza, Abdulla Tokay, Mağcan Cumabay gibi halkının feryadı ve sesi olan, eşsiz şair ve sanatkârları vardır. Lakin bütün ömrü boyunca halkının acı kaderini, sevincini ve elemi Dedehan Hasan gibi haykıran şair ve ozan yoktur dünyada (s. 11).

Batır NARBAY, bu bölümde istiklale giden süreçte, Özbekistan’da yaşananları ve bu süreçteki Dedehan HASAN’ın faaliyetlerini tarihe not düşmek şeklinde ele almıştır. Mesela bu süreçte Birlik Halk Hareketi’nin etkinliğini, bizzat sürecin içinde yer alan biri olarak NARBAY şöyle anlatmaktadır:

“Birlik” kurulduktan sonra Cumhuriyetin başkentinde, çok geçmeden neredeyse bütün vilayetler ve büyük şehirlerde “Birlik”in şubeleri açıldı ve Birlik’e yüz binlerce kişi katıldı... Ama bunlar kendiliğinden olmadı. “Birlik” yönetimi her bir vilayete sorumlular tayin etti ve onların faaliyet yaptıkları yerlerde halk hareketinin çalışmaları sürat kazandı. Dedehan Hasan ise “Birlik”in Fergana Vadisi sorumlusu oldu. Fergana, Andican, Nemengan vilayetlerini, şehirleri ve köylerini diğer omuzdaşlarıyla gece gündüz dolaşarak “Birlik”in şubelerini açtı, genel kurultaya kadar çalışacak temsilciler tayin etti (s. 13).

Batır NARBAY yazısında Dedehan HASAN’ın geçmişin karanlık dönemlerinde katledilenleri nasıl hatırladığını ve dillendirdiğini yine bu bölümde kısaca anlatmaktadır:

Ama hakikati yazanlar, söyleyenler ilk önce halk düşmanı, huzurumuzu çekemeyenler olarak medyada karalanıp, sonra mahkemelerde çeşitli cezalara

çarpıtılırdı. Bazılarının güpegündüz demir çubuklarla başları yarılr, bazıları hapishaneye atılır, bazılarıyla öldürölüp bir kenara atılırdı.

Örneğın halkımızın sevip saydığı evlatlarından Özbekistan milletvekili Şovruk Rozimuradov tutuklandı ve hapishanede öldürölldü. Şair Emin Usman katledildi. Fergana'nın gururu olan Kahraman Hakikatoğlu, Ahmethan Torahanbayoğlu gibi yürekli kişiler de hapishanelerde öldürölldü. Dedehan Ağabey neredeyse hepsi için şiir yazdı. Onlardan biri Kahraman Hakikatoğlu idi. Onu hatırlayan arkadaşlarının feryat ederek ağladıklarına şahidim. /.../

Gün gelir halkımızın gerçek kahramanları hakkında destanlar, romanlar da yazılır. Şimdilik bu kahramanlarımızı zalimin gözü önünde olsa bile yüceltebilen Dedehan Hasan'ın varlığına şükredelim. Zira o, sadece Kahraman Hakikatoğlu hakkında değil, halkımızın Özbekistan'da ve yurt dışında yaşayan onlarca kahramanı: Baymirza Hayit, Veli Kayumhan, Osman Hoca, Abdulhamit Çolpan, Abdurauf Fıtrat, Madaminbek, Feyzullah Hoca, Emin Osman, Şavruk Rozimurad... gibiler hakkında onlarca şiir yazdı ve besteledi. Onların düşmanlarını lanetlerdi, dostlarını methetti (s. 20-21).

Batır NARBAY önsözü şu şekilde bitirmektedir:

Özbekistan'da yüzlerce değil, binlerce türkücü var, ama siyasi ozan Dedehan Hasan tektir. Dedehan Hasan 80-90'lı yıllarda ve sonrasında söylediğı türküler Özbek halkının kalbinden fıskıran ateşli lavlardır. Bu lavlar gerçek azatlığa, hakiki bağımsızlığa susamış kalpleri daha da uzun yıllar ısıtıp duracaktır (s. 28).

Kitabın bundan sonraki bölümünde, şiirleri Türkiye Türkçesine aktaran Yasemin İNAN'ın "Aktarma Notları" bulunmaktadır (s. 29).

Kitabın asıl bölümünü oluşturan şiirler, 32-147. sayfaları kapsamaktadır. Burada şiirlerin önce Türkiye Türkçesine aktarımının yanında Özbek Latin alfabesiyle özgün biçimi verilmektedir. Kitapta şairin genelde Türkistan ve Türk dünyasının, özelde Özbekistan'ın değişik sorunlarını işlediğı sosyal içerikli toplam 83 şiirine yer verilmiştir.

Kitabın "Sonuç" (s.148) ve "Öz Geçmiş" (s. 149-150) bölümlerinin ardından kitapta, şairin basılan kitaplarının kapak resimleri (s. 151-154) ve şaire ait altlarında açıklamalar bulunan değişik fotoğraflar (s. 155-160) bulunmaktadır. Son olarak şairin kendi şiirlerinden bestelediğı 47 eserinin bulunduğu CD de kitaba eklenmiştir.

Ana Türkistan Hasreti, daha önce ülkemizde iki defa hakkında yüksek lisans tezi yapılan, Özbekistan'ın istiklali sürecinde Türkiye'de *Kıyam Kıvılcımları* adıyla Türkiye Türkçesi çevirili müzik kaseti çıkan, hakkında değişik makaleler yazılan Dedehan HASAN'ı daha yakından tanımak isteyenlere tavsiye edilebilecek bir eser niteliğindedir.

KAYNAKÇA

BAŞARAN, D. (2017). **Jeltoksan Ayaklanması ve Ayaklanmanın Kazakistan'ın Bağımsızlığındaki Rolü.** *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Mayıs 2017 1 (1) s. 57-88.

BOZYEL, Y. (2019). **Dedehan Hasanov'un Eserlerinde Dil ve Muhteva (Ana Türkistan İsimli Eseri Örneğinde).** T.C. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÇELİK, M. E. – ÇELİK R. (2018). **Soğuk Savaş'ın Bilinmeyen İsyanı: Jeltoksan Ayaklanması.** *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: 15 Sayı: 2. s. 735-749.

DOĞAN, S. – ACAR E. (2015). **Türkistan Milli Özgürlük Mücadelesinde Dedehan Hasan'ın Yeri ve Önemi.** *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Eylül-Ekim 2015, cilt: 111, Sayı: 218, s. 179-196.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 09-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 27-02-2020

Kitap İncelemesi / Book Review

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 219 – 224.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 219 – 224.

SOSYALİZMDEN TÜRKÇÜLÜĞE KAZANLI AYAZ İSHAKÎ

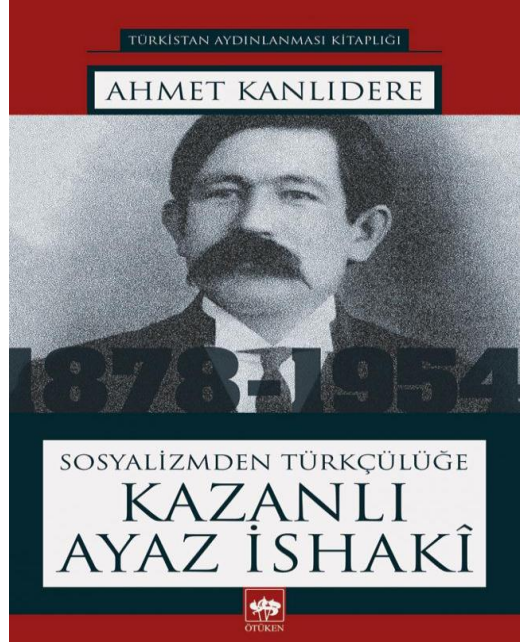
(1878- 1954)

Kanlıdere, Ahmet (2019). Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî, İstanbul:

Ötüken Neşriyat, 318 s., ISBN 978- 605- 155- 767- 0

Tuğçe Burcu DEMİR¹

Muhammed Ayaz İshakî, 23 Şubat 1878 yılında Çistay bucağına bağlı Yavşirma köyünde dünyaya gelmiştir. Babası köyün imamı İlaceddin İshakoğlu, annesi Kameriye Hanım'dır. Hem anne hem de baba tarafından nesiller boyu imamlık yapan bir aileye mensuptur (Kaçalın, 2000). İlk eğitimini babasının mektebinde tamamlamıştır. Daha sonra Çistay ve Kazan medreselerinde eğitim hayatına devam etmiştir. Ardından Emirhanovlar Medresesi'nde *usûl-i cedid* sistemine uygun olarak ders vermiştir (Kaçalın, 2000). 1902 yılında Tatar öğretmen okulunu bitirdikten sonra Hüseyiniye

¹Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, el-mek: tugceburcudemir@gmail.com.

Medresesi'ne Rus dili öğretmeni olarak göreve başlamıştır. Ancak uyguladığı eğitim tarzı yüzünden diğer hocalar ile anlaşamayarak okuldan ayrılmak zorunda kalmıştır. Babasının isteği üzerine köye dönerek imamlık yapmaya başlamıştır. Burada da çok fazla kalmamış ve Kazan'a geri dönmüştür. Öğrencilik yıllarında arkadaşları ile birlikte kurduğu *Şakirdlik* teşkilatı ve *Terakki* gazetelerinin gizli siyasi faaliyetlerine tekrar başlamıştır (Kaçalın, 2000).

Çar II. Nikola, 1905 yılında 17 Ekim Manifestosu'nu ilan etmiştir. İshakî bu manifesto ile birlikte verilen özgürlükleri halka anlatmak için köy köy dolaşarak mitingler yapmıştır. Mayıs 1906'dan itibaren *Tañ Yulduzu* adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır. *Şakirdlik* örgütünü geliştirerek *Hürriyet* adını verdikleri siyasî bir örgüt hâline getirmişlerdir. Rusya Sosyalist Revolüsyoner Partisinin programını Tatarlara göre düzenleyip Tañçılar adında arkadaşları ile birlikte siyasi bir parti kurmuşlardır (Kanlıdere, 2019). Tañçı Partisi, dini ve millî özerklik talep eden bir partiydi. Bu esnada Rusya Müslümanları Kongrelerine katılıp Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı gibi isimlerle önemli fikrî tartışmalarda bulunmuştur. Rusya'da 1907 yılından itibaren baskı rejimi oluşmuştur. Tañ Yulduzu gazetesi kapatılarak İshakî'de hapse atılmıştır. Kuzey Buz Denizi'ne kıyısı olan Arhangelsk vilayetine sürgün edilmiştir. 1913 yılında aftan yararlanarak sürgünden dönmüştür. Sürgün hayatından döndükten sonra İstanbul'a gitmiş ve oradan Avrupa'ya geçmiştir. Ayaz İshakî hayatı boyunca birçok dergi, edebî eser ve gazete çıkarmıştır.

Yukarıda hayatını özetlediğimiz Muhammed Ayaz İshakî'nin hayatını en kapsamlı şekilde ele alan *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî* adlı monografi çalışması Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü başkanı Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin çalışmasıdır.

Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî (1878-1954) adlı eser I. Bölüm: *İSHAKÎ'NİN FİKRÎ OLUŞUMU VE RUSYA'DAKİ HAYATI*, II. Bölüm: *İSHAKÎ'NİN OSMANLI TÜRK-DÜŞÜNCE HAYATINDAKİ ETKİLERİ*, III. Bölüm: *AVRUPA'DAKİ KÜLTÜREL VE SİYASİ FAALİYETLERİ*, ek: *AYAZ İSHAKÎ'NİN TÜRK BASININDA ÇIKAN MAKALELERİ*, bibliyografya, dizin ve fotoğrafları olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır.

Eserin Giriş bölümünde (11-16.sayfalar), Ayaz İshakî hakkında yazılan eserlerle ilgili bilgiler verilmiştir. İshakî üzerine ilk önemli değerlendirmeyi Yusuf Akçura yapmıştır. Eğitim hayatının ayrıntılarını *Zindan* adlı eserin biyografi kısmından elde etmekteyiz. Ayrıca Ayaz İshakî çıkardığı gazetelerde kendisiyle ilgili hatıralar kaleme almıştır. 1925 yılında Sovyetler Birliği'nde burjuva milliyetçisi olarak suçlanmıştır. Bu yüzden hakkında karalama kampanyası başlatılmıştır. 1988 yılından itibaren İshakî'yi aklamaya yönelik

eserler kaleme alınmıştır. Bu süre zarfında hakkında çok fazla sayıda biyografi eserler, makaleler yazılmıştır.

İshakî ile ilgili yapılan çalışmalar genellikle onun edebî yönüyle ilgilidir. Ama eserlerinin büyük bir bölümü fikir dünyasına aittir. Kanlıdere, eserinin amacını şu şekilde açıklamıştır; “*İshakî'nin Rusya'da muhaceret yıllarında yazdıklarının çok önemli bir kısmı siyasi, içtimai ve fikri yazılardır. Bunların bir kısmı polemik nitelikli olsa da diğer bir kısmı önemli analizler içeren, entelektüel kalitesi yüksek yazılardır. Dolayısıyla bu çalışmanın temel gayesi bu boşluğu doldurmak, Ayaz İshakî'nin özellikle Türk Dünyasının sorunları konusunda getirdiği açıklamaları gün ışığına çıkarmaktır.*”

Bu eser, Kanlıdere'nin daha önce Ayaz İshakî ile ilgili yazdığı üç makalenin içeriği etrafında genişletilerek kaleme alınmıştır. Rusya'da inkılapçı, halkçı fikir ortamında yetişen bir Tatar aydını olan İshakî, Türkçülük akımının önemli şahsiyetlerindedir.

I. Bölüm: İshakî'nin Fikrî Oluşumu ve Rusya'daki Hayati (17-44. Sayfalar)

Bu bölüm, *İshakî'nin Eğitimi, İshakî'nin İstanbul'daki Temasları, Milliyetçiliğe Doğru Evrilmesi, Bolşeviklik Rüzgârına Karşı, Edebî Eserleri* alt başlıklarından oluşmaktadır.

Burada İshakî'nin aldığı eğitimlerden, ailesinden ve edebî eserlerinden bahsedilmektedir. Eğitim hayatı boyunca oluşan fikirleri anlatılmaktadır. İshakî'nin aldığı eğitimler, bulunduğu toplum ve yaşadığı dönemdeki siyasî, sosyal ve kültürel düşünceler fikir dünyasını şekillendirmiştir. İshakî'nin fikrî gelişimleri incelendiği zaman *medrese eğitimi, Abdülkayyum Nâsîrî ve Tatar Öğretmen Okulu* onun fikrî tekâmülünü belirleyici olmuştur. Aynı zamanda 1901- 1918 yılları arasında çıkardığı gazetelerden bahsedilmektedir. Rusya Müslümanları Kongresinde yer alan konulara da değinilmiştir. Anlatılan olaylar İshakî'nin anekdotları ile de desteklenmektedir.

II. Bölüm: İshakî'nin Osmanlı Türk- Düşünce Hayatındaki Etkileri (53-88. Sayfalar)

Bu bölüm, *Kazan Tatarlarındaki Üstün Meziyetler, Tatar Edebiyatı ve Halkçılık Akımı, Abdülkayyum Nâsîrî'nin Yolunda, Türkiye, Türk Dünyasına rehberlik edecek mi?, Ortak bir Türk Dili Oluşturulabilir mi?, Rusya Türklerinde Birlik ve Dayanışma Duygusu, Türk Birliğinin Önündeki Engeller, Türk Birliği Fikrine İtirazlar, Türk Kadınının Özgürleşmesi Hakkında, Latin Alfabesine Geçme Meselesi, Hayal Kırıklığı ve Sessizlik Yılları* alt başlıklarından oluşmaktadır.

Bölüm içerisinde Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelen Ayaz İshakî'nin Türkiye basınında yer alan yazılarının içeriği incelenmiştir. Ele aldığı konulara yaklaşımı ve aldığı

olumlu olumsuz tepkilerden bahsedilmiştir. İshaki'nin yazılarında değindiği dilde sadeleşme, Türk birliği konularına Ankara'daki hükümet çevreleri tarafından büyük tepki gösterilmiştir. Meşrutiyet döneminde yazılarına gösterilen ilgi Cumhuriyet döneminde etkisini yitirmiştir. Bunun sebebi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu siyasi şartlardır.

III. Bölüm: Avrupa'daki Kültürel ve Siyasi Faaliyetleri (93- 135. Sayfalar)

Bu bölüm, *Ayaz İshakî'nin Millî Yul Dergisindeki Yazıları, İdil-Ural' da Bolşevik Siyasetlerine Yönelik Eleştirileri, Türk Birliği Hakkındaki Görüşleri, Tarihî Olaylara Ait Yorumları, Anma, Vefat ve Biyografi Yazıları, Seyahat Yazıları: Ortadoğu ve Uzakdoğu izlenimleri (1930 -1936), Avrupa'daki Gelişmelere Dair Yorumları (1936- 1939)* alt başlıklarından oluşmaktadır.

Bölüm içerisinde Ayaz İshakî'nin Avrupa'ya gittiği zaman çıkardığı *Millî Yul* dergisindeki yazılarından bahsedilmiştir. İshakî bu dergide kendi imzasıyla 141 makale yayınlamıştır. Bunların dışında çeşitli mahlaslar ile derginin hemen her sayısında birden fazla yazısı olduğu düşünülmektedir. Millî Yul dergisinin amacı, İdil-Ural Türk-Tatarını; Türkistan, Kırım, Kafkas ve Sibir Türkü ile birbirine bağlamaktır. Dergi de sadece Türk halklarının değil, Sovyet mahkûmu olan bütün halkların bağımsızlık mücadelelerini destekleyecekleri belirtilmiştir. İshakî kendisine karşı suçlamalarda bulunan kişilere ve yayınlara bu dergideki yazıları ile cevap vermiştir. Yazar, İshakî'nin anekdotlarına yer vererek anlatımı güçlendirmiştir. İshakî, Avrupa'da iken Kudüs, Filistin, Mısır, Finlandiya ve Uzakdoğu şehirlerine seyahat etmiş, bu sırada aldığı notları dergide ayrıntılı olarak yayımlamıştır.

Ek: Ayaz İshakî'nin Türk Basınında Çıkan Makaleleri (143- 274. Sayfalar)

Bu bölümde Ayaz İshakî'nin II. bölümde incelenen ve Türk basınında yer alan makaleleri bulunmaktadır. Bu makaleler ise şunlardır: *“Lisan Meselesi, Sırât-ı Müstakîm (1909), Lisan Meselesine Dair, Sırât-ı Müstakîm (1909), Rusya Müslümanları: Tatarlar, Sırât-ı Müstakîm (1909), Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir, Senin (1911), Tatar Edebiyatının Tarihçesi, Türk Derneği (1911), Hariçteki Türklerin Dileği, Yeni Kafkasya (1923), Berlin'de Hazin Bir Bayram, Tevhîd-i Efkâr (1924), İdil-Ural İlleri, Yeni Kafkasya (1924), Ruslar arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı, Türk Yurdu (1925), Abdülkayyum En-Nâsırî, Türk Yurdu (1925), Şimal Türklerinde Tiyatro, Türk Yurdu (1925), Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün müdür? Türk Yurdu (1925), İnkılapta Yeni Devir, Cumhuriyet (1925), Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek, Vakıf (1925), Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler, Vakıf (1925), Din ve Mezhep*

İhtilaflarının Tesiri Nedir? Vakit (1926), Şimal Türkleri Birlik Etrafında, Vakit (1926), Türk Kadını, Türk Yurdu (1926), Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese, Türk Yurdu (1926), Ayaz İshakî ile Söyleşi: Şimal Türklerinin Büyük Bir Edibi ve Âlimi, Cumhuriyet (1925)."

Bibliyografya (277. Sayfa)

Bibliyografya bölümü dört kısımdan oluşmaktadır. İlk iki bölümde Ayaz İshakî'nin kitap ve makaleleri kronolojik bir şekilde listelenmiştir. Ancak İshakî'nin takma adlarıyla yazdığı eserleri olduğu için burada sadece ulaşılabilen eserlerine yer verilmiştir. Üçüncü kısımda İshakî hakkında yazılanlar ve ondan bahseden kaynaklar listelenmiştir. Dördüncü kısımda ise yazarın yararlandığı kaynaklar bulunmaktadır.

Dizin (303. Sayfa)

Fotoğraflar (313. Sayfa)

Değerlendirme

Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî adlı eser İshakî'nin fikrî oluşumlarını ve nedenlerini tarafsız bir şekilde ele alan ilk eserdir. İshakî'nin sürekli fikir değiştirdiğini söyleyenlere ve ona yönelik karalama çalışması yapanlara karşı bu monografi çalışması çok önemlidir. Çünkü, Ayaz İshakî hayatı boyunca inandığı değerleri savunan birisi olmuştur. Onun fikir dünyasını eleştirmeden önce içinde bulunduğu dönemin siyasî, sosyal ve kültürel yapısının incelenmesi gerekmektedir. Sosyalist bir Tatar aydını olarak ilk kez karşımıza çıkan İshakî, millî gayesini sosyalizmde bulur. Çünkü o zamanın sosyalistleri Rus olmayan halklara da geniş özgürlükler verilmesini savunuyorlardı. Zaman içerisinde Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı gibi önemli kişilerle tanışıp, onlarla fikrî münakaşalara girdikten sonra Türkçü milliyetçiliğe yönelmiştir. Çünkü Bolşevikler güçlenmeye başlamış ve bir baskı politikası oluşturmuşlardır. İshakî ise bu durumda bütün Türk kabilelerinin birleşmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayaz İshakî, hayatı boyunca Kazan Tatarlarının ve Türk halklarının bağımsızlığı ve birliği için mücadele etmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin hazırladığı *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî* adlı monografi çalışması Türk dünyasının fikrî birikimine katkı sağlayan öncü ve önemli bir eserdir.

Kaynakça

Kanlıdere, A. (2019). *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kaçalin, M. S. (2000). “İDİLLİ, Muhammed Ayaz İshakî, TDV İslam Ansiklopedisi, 21.cilt, s. 474-476, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 24-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 26-02-2020

Kitap İncelemesi / Book Review

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 225 – 230.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 225 – 230.

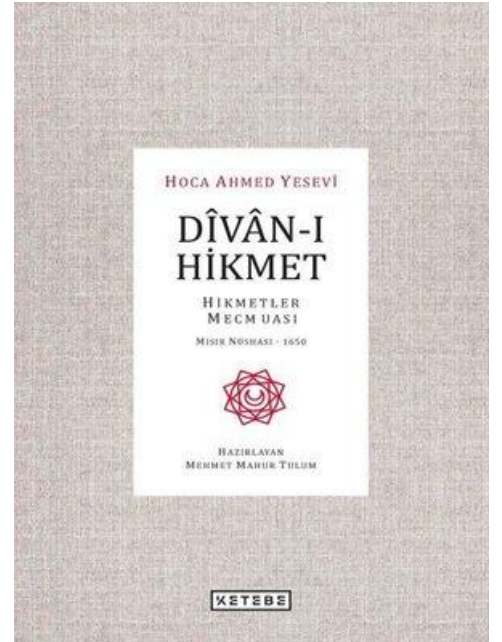
HOCA AHMED YESEVÎ DÎVÂN-I HİKMET HİKMETLER MECMUASI

MISIR NÜSHASI 1650

Mehmet Mahur TULUM. (2019). *Hoca Ahmed Yesevî Dîvân-ı Hikmet Hikmetler Mecmuası Mısır Nüshası 1650*. 1. Baskı. İstanbul: Ketebe Yayınları. Bez Cilt. Ebadı: 16,5x24,5. 350 sayfa + tıpkıbasım (toplam 560 sayfa). ISBN: 978-625-7014-05-2

Selahittin TOLKUN*

Müslüman Türk kimliğinin oluşmasında büyük rolü olduğu kabul edilen Hoca Ahmed Yesevî, düşüncelerini *hikmet* adını verdiği şiirleri vasıtasıyla yaymıştır. Bu büyük şahsiyet hakkında Türkiye’de ilk olarak Fuat Köprülü 1919 tarihinde *İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde ayrıntılı olarak incelemeyi yapmış; Yesevî’nin hikmetlerinin ilk neşrini ise Kemal Eraslan gerçekleştirmiştir. Daha sonra farklı araştırmacılar tarafından değişik yazmalara dayanarak hikmetlerin neşri yapılmıştır. Bunların dışında hikmetlerin Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan’da da değişik yazmalara dayanan yayımları bulunmaktadır.

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: stolkun@anadolu.edu.tr.

Prof. Dr. Mehmet Mahur TULUM'un tanıtmak istediğimiz bu çalışmasının esasını, Mısır'da bulunan bir yazma mecmuuda yer alan *hikmetler* teşkil etmektedir. Bu çalışma şu bölümlerden oluşmaktadır.

Çalışmanın *Ön Söz* (s. 9-10) bölümünde araştırmacı, Hoca Ahmed Yesevî'nin şahsının ve hikmetlerinin önemini kısaca belirttikten sonra şu önemli tespitlerde bulunur:

İlhamlarını asil köklerinden alan ve adını ihtişamlı şekilde Türk ve Türkçe tarihine altın harflerle yazdıran Dîvân-ı Hikmetler'in şiirlerini anlayıp yorumlayarak günümüz okuyucusunun beğenisine sunmak oldukça ciddi ve gerçekten üstesinden gelinmesi zor bir iştir. Öte yandan, Ahmed Yesevî *hikmetlerinin* yorumunu ihtiva eden bir eser üzerine birtakım yeni teklif ve değerlendirmelerde bulunmak ise -geniş bir dil, tarih, edebiyat, din, kültür bilgisi ve filolojik vukuf gerektirdiğinden- bir o kadar da zor bir görevdir. (s. 9)

Yesevî ve Yesevîlik, hikmetlerin dili ve muhtevasıyla ilgili hemen hemen hiçbir problemin ilmî olarak ele alınmamış olması karşısında çözüm bekleyen mühim meselelerin ciddi, ilmî kriterlerle tetkik edilmesi bir zaruret hâline gelmiştir (s. 10).

Kitabın bundan sonraki bölümü olan *Giriş* 11-21. sayfalarını kapsamaktadır. Bu bölümde *Mısır Nüshası* (s.13-15), *Sonuçlar* (15-16), *Bir Tenkit Notu* (s. 16-18), *Hikmetlerin Muhteva Tahlilinden Çıkan Önemli Sonuç* (s. 18-19), *Bir Temenni* (19-20), *Son Söz* (s. 20) alt başlıkları bulunmaktadır. Özellikle *Son Söz* bölümünde değinilen şu tespitler çalışmanın önemini ayrıca ortaya koymaktadır:

Yaptığımız karşılaştırma neticesinde, 49 *hikmet* ihtiva eden Mısır nüshasındaki 13 *hikmetin* bilinen yazma ve basma eserlerde bulunmadığını tespit ettik. Bunun Yesevîlik, araştırmaları için önemli katkı sağlayacağı şüphesizdir. Ayrıca nüsha tam ve eksiksiz olduğundan diğer eksik nüshaları tamamlayıcı özelliğe sahiptir; hatta bazen, diğer bütün nüshalar tarafından paylaşılan ortak manzumeler Mısır nüshasında -ya ilâve dörtlükler, ya da daha değişik ifadeler kullanılarak- zenginleştirilir (s. 20).

Sayın TULUM, çalışmasına esas aldığı yazma hakkında ayrıntılı bilgileri *Giriş* bölümünde *Mısır Nüshası* başlığı altında verir (s. 13-15). Bu bölümden anlaşıldığına göre yazma H. 1061/M. 1650 tarihine aittir. Bilindiği gibi, Ahmed Yesevî'ye ait hikmetlerin yayımlarında kullanılan önceki yazmaların hiçbirisinin istinsah tarihi bulunmamaktadır. Mehmet Mahur TULUM'un hazırladığı bu nüshanın istinsah tarihinin belirli olması bu manada bir ilktir.

Yazma hakkında daha önce Kurtuluş ÖZTOPÇU, Mertol TULUM ve Mehmet M. TULUM tarafından ABD'deki bir toplantıda yazmayı tanıtıcı bir bildiri sunulmuş; yine Mertol TULUM tarafından İlmî Araştırmalar dergisinin 7. sayısında yazmadan bir hikmetin tahlili yayımlanmıştır (s. 13).

Araştırmacı, bu bölümde yine Ahmed Yesevî'ye ait hikmetlerin yer aldığı mecmuayı tanıtırken mecmuada başka kişilere ait hikmetlerin de bulunduğunu belirtmekte ve mecmuadaki hikmetlerinin hangisinin Yesevî'ye ait olduğunun belirlenmesi meselesi üzerine şu notları düşmektedir:

Bu nüshada bulunan 49 hikmet arasında 5'i Şeydâ, Kul Ubeydî, Hakim Ata Kul Süleyman, Muhammed, Kul Umûrî mahlaslarını taşır. Bu durum başka hikmet mecmualarında da görülür; ama bu nüshada başka bir şeyle karşılaşılmaktadır: Kul Hoc'Ahmet mahlaslı bir hikmetin son dörtlüğündeki kafiyeye uyumsuzluğu. Bu uyumsuzluk çok dikkat çekicidir; çünkü bir değiştirme işlemine işaret eder, bu hikmetin yazarının başka biri olduğunu açıkça gösterir. Bu örnek, hikmetler üzerindeki çalışmalarda ne denli dikkatli davranılması, sağlam ve güvenilir bir metin yapısı inşa etmenin dayandırılacağı temellerle ipuçlarının neler olabileceği, ayrıca da gerekli dikkat ve titizlik gösterilmediğinde ne gibi tuzaklara düşülebileceğinin örneğini teşkil eder (s. 14).

Çalışmanın *Giriş* bölümünü takiben *A. Yazma Hakkında* (s. 21-24); *B. Yayım Metodu Hakkında* (s. 25-27), *C. Hikmetler Nasıl Değerlendirilmeliydi, Ne Yapıldı* (s. 28-38), *Çevriyazı Alfabeti* (s. 39-42) bölümlerine yer verilmektedir. Araştırmacı, bu bölümlerde çalışmanın nasıl ve niçin yürütüldüğü hususunda ayrıntılı bilgiler vermektedir.

A. Yazma Hakkında bölümü kendi içinde *Mısır Nüshasının Dili, Mısır Nüshasının Sunduğu Yeni İmkânlar* şeklinde; *B. Yayım Metodu Hakkında* bölümü ise *Tenkitli Metin Neşri, Noktalama İşaretleri ve Aktarılmış Metinde Tutulan Yol* şeklinde alt başlıklarla düzenlenmiştir.

Çalışmanın takip eden *C. Hikmetler Nasıl Değerlendirilmeliydi, Ne Yapıldı?* adlı bölümü oldukça dikkat çekicidir. Araştırmacı, bu bölümde *hikmetlerin* hakkında incelenemediğini tespitinde bulunurken bu durumun sebeplerini şöyle açıklamaktadır:

/.../ Hâl böyle olmasına rağmen bu konuda birinci dereceli kaynak olarak ortada duran *hikmetlerin* tahlilî bir değerlendirmesiyle tenkitli bir ilmî neşri bugüne kadar yapılamamış, başkaca söylenecek olursa *hikmetler* dinî, tarihî ve edebî belgeler toplamı olarak önemi açıkça ortadayken şimdiye kadar hak ettiği ölçüde incelenememiştir.

Bunun birçok sebebi arasında özellikle üç tanesi oldukça önemlidir. İlki hikmetlerin gerçekten Ahmed Yesevî tarafından mı, yoksa tarikatın mensupları tarafından mı yazılmış olduğunu tayin etmenin güçlüğü. (*Hikmetlerin* dilinin Karahanlı dönemi dil özelliklerini yansıtmaması bir yana elde türlü türlü mahlaslarla kaleme alınmış *hikmetler* mevcuttur). İkincisi, *hikmetlerin* hedeflediği didaktik gayelerin tasnif edilmesindeki güçlük. (Eldeki *dîvânlar* mürettep değildir. İçlerindeki *hikmetler* konuları bakımından serpiştirilmiş hâldedir). Üçüncüsü, Yesevî *hikmetlerinin* türlerini tayin etmekteki güçlük. (*Hikmetler* muhtevaca dinî-tasavvufî, şekilce millî-folkloriktir). (s. 28).

Araştırmacının bu bölümde, özellikle Türkiye’de *hikmetler* üzerine yapılan yayımlardan örnekler vermesi ve ilgili yayımlarda görülen hata ve eksiklikleri sebepleriyle birlikte ele alması, oldukça dikkat çekici ve tarihî metin naşirleri için bir uyarı mahiyetindedir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde yer alan *Çevriyazı Alfabeti* de ayrıca ilgi uyandırmaktadır. Araştırmacı, gerek Türkiye’de gerekse Türkiye dışında Doğu Türkçesi metinlerinin yayımında kullanılan çevriyazı sisteminden oldukça farklı bir uygulamaya gitmiştir. Harfleri Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelere göre sınıflandırmıştır. Bunların sesletimini aşağıdaki tabloda olduğu gibi göstermeye çalışmıştır. Bu uygulama alanda bir ilktir.

Çevriyazı Alfabeti

Ünlüler			
Dil/Diller	Karşılık olduğu harf/ işaret	Varsayılan ses değeri	Kullanılan işaret
Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	gürlük ünsüzlerinden sonra yazılmayan ünlü ve kapalı hecelerdeki uzunluk karşılığı	olağan (ortalama) a	a
Türkçe kelimelerde	ا ا ا (başta, ortada ve sonda)	olağan a	a
Arapça ve Farsça kelimelerde	ا ا ا (başta, ortada yazılmayan ve sonda)	a ile e arasında (æ)	á
Arapça ve Farsça kelimelerde	ا ا ا (başta, ortada ve sonda)	uzun a	ā
Arapça ve Farsça kelimelerde	ا ا ا için ve retrofleksif ünsüzler komşuluğu	uzun, a ile e arasında (æ)	ā

Bunların dışında yazar, Arap harfli metindeki Arapça veya Farsça kelimeleri -daha önce şahsımın “Afgan Türkistanı Edebiyatından Örnek Bir Şahsiyet: Üstad Metin -İnceleme-Şiirler-Sözlük” adlı çalışmada yaptığı gibi- büyük ölçüde Türkiye Türkçesindeki telaffuzuyla değil, Özbek Türkçesindeki telaffuzuna göre okumuştur: *rüsvā* yerine *rāsvā* (s. 184), *muhkem* yerine *māhkām* (s. 188); *molla* yerine *mulla* (s. 188); *rūşen* yerine *rāvşān* (s. 194) vb.

Çalışmanın asıl bölümü olan *hikmetler* ise *Çevriyazılı ve Aktarılmış Metin* bölümünde yer almaktadır (s. 43-348). Burada önce *hikmetler* kendi içinde şu şekilde bölümlendirilmiştir.

- I. Bölüm Yesevî Menâkıbnâmesi
- II. Bölüm İlâhî Aşk ve Âşık
- III. Zikir

IV. Şeriat, Sema, Raks, Hâl İlmi, Mansur

V. Gerçek Âlim, Sahte Şeyh

VI. Hamd, Şükür, Nedamet, Tövbe, İstiğfar, Dua, Dilek, Ölüm, Kendi Ahvali

VII. Bölüm Münâcât

VIII. Bölüm Muhtelif Konular

Araştırmacı; bu bölümlerde, *hikmetleri* tasnif ederek kendi içinde bölümlendirmekte ve bu çalışmadaki sırası Arap rakamı bölü işaretini ardından yazmadaki sırası Latin rakamı ile vermektedir: 1/I (s. 46), 2/XXVI (s. 56) vb.

Bu bölüm karşılıklı iki sayfadan oluşmaktadır. Çift numaralı sayfalarda çevriyazı sistemiyle özgün metnine, tek numaralı sayfalarda ise ilgi metinlerin Türkiye Türkçesi karşılıklarına yer verilmiştir. Özgün metinde geçen ıstılahları tırnak içinde belirtilmiştir.

Yine bu bölümde yer alan *hikmetlerin* Türkiye Türkçesine çevirisi meselesi özel öneme sahiptir. Çünkü TULUM, özellikle çalışmanın *C. Hikmetler Nasıl Değerlendirilmeliydi, Ne Yapıldı?* bölümünde örneklerle vurguladığı yanlışlara düşmekten dikkat ve titizlikle kaçınmıştır. Çevirilerden anlaşıldığı kadarıyla araştırmacı, şiir şeklinde çevirinin mümkün olmadığı durumlarda nesre başvurmuştur. Keza, aşağıda aldığımız örnekte de görüleceği üzere, çevirilerde gerektiğinde ayraç içinde açıklayıcı ibareler kullanmıştır.

54 • MEHMET MAHUR TULUM

24
Nâfîsim mâni yoldın üzüp har eyledi
[Têlmürtürüp halâyıkka¹⁷ zar eyledi]¹⁸
Zikr ayturmay şâytan bilen yar eyledi
“Hâzu-sên” dâp nâfs başını biçtim mên-e

25
Kul Hoc' Âhmât «gâflât» bürleñ 'umruñ ötti
Vâ hasrâtâ közdün tızdın kuvvât ketti
Vâ vâylâtâ «nâdâmâ»niñ vaktı yetti
' Âmâl kılmay karvan bolup köçtim mên-e

DİVÂN-I HİKMET • 55

24
Nefsîm beni azdıñp kötü yola sürdü.
“Şunun haline bakın” dedirtip, ele güne karşı maskara ederek yaş döktürdü.
Zikirden uzaklaştırarak şeytanla dostluk ettirdi.
(En nihayet) “(Yetti artık!) İste elimdesin” deyip nefsin başını kesip
kopardım ben hey!

25
(Ey) K u l H o c a A h m e d! Ömrün gaflet içinde geçti.
Yazık, yazık ki, gözün görmez, dizin tutmaz oldu.
Yazıklar olsun ki, pişmanlık vakti gelip çattı.
İyi işler işlemeyip kervan gibi göçüp gittim ben hey!

Metin ve çevirileri, *Teknik Terimler ve Açıklamalar* adlı bölüm izlemektedir (s. 281-348). Burada özgün metinde tırnak içinde gösterilen ıstılahlar açıklanmaktadır.

Bu bölümden sonra ise *Kaynakça* (s. 349-350) bulunmaktadır. Çalışmanın sonunda ise *Tıpkıbasım* yer almaktadır.

Sonuç

Doğu Türkçesi metinlerini anlamak ve yorumlamak için gerekli donanıma sahip olduğu çalışmasından anlaşılan Prof. Dr. Mehmet Mahur TULUM'un bu çalışması şu noktalardan önem arz etmektedir.

- Doğu Türkçesine ait bir metnin nasıl sesletileceği meselesi ilk defa sorgulanmış ve getirilen öneriler *hikmetler* üzerinde uygulanmıştır. Aynı şekilde Arapça ve Farsça kelimelerin Anadolu değil, Türkistan telaffuzu büyük ölçüde esas alınmıştır.
- Eserde yer alan 13 yeni hikmetin Yesevî araştırmalarına önemli katkısı olacaktır.
- Yazmanın bir gün kaybolma tehlikesi, tıpkıbasımın verilmesiyle ortadan kalkmıştır. Üstelik tıpkıbasımın verilmesi diğer araştırmacıların faydalanması yanında araştırmacının doğru okuyup okumadığını kontrole imkân sağlamaktadır.
- Ahmed Yesevî'nin *hikmetlere* göre hayatı, *hikmetlerin* tasnifi neticesinde sıraya sokulmuş, böylece diğer çalışmalarda görülen hatalara düşülmesi önlenmiştir.
- *Hikmetlerin* konularına göre tasnif edilmesi Ahmed Yesevî'nin değişik konulardaki görüşlerini araştırmak isteyenlere ayrıca kaynaklık edecektir.

Belli bir plan dâhilinde hazırlanan ve alana katkıda bulunacak bu önemli çalışma ile birlikte özellikle Ahmed Yesevî'nin Müslüman Türklük âleminde neden bu kadar önemli olduğu ve hikmetlerinin tasavvufî terbiyede ne gibi görevi ve etkisi bulunduğu meselesinin açık biçimde anlaşılacağı düşünülmektedir.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 09-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 21-02-2020

Kitap İncelemesi / Book Review

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 231 – 236.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 231 – 236.

Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri

Güzel, Sinan (2019). Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri, Çanakkale: Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım, 382 s. ISBN: 978-605-7691-11-8.

Beytullah KOCABAŞ¹

Genel olarak esmer, orta boylu, yuvarlak kafalı, saçları, sakalları ve gözleri siyah olan Çuvaşlar ticaret, zanaat ve ziraat konusunda oldukça ustalaşmışlardır. Özellikle ormanlarla kaplı olan ülkelerinde ağaç sanayi gelişmiş, bunun yanında tarım ve hayvancılık ülke ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Savaştan hoşlanmayan bir yapıları vardır. İsimlerinin de bu sebeple Tatarca'da “yavaş, sessiz, alçak gönüllü, barışsever” anlamına gelen Çıvaş (Cevaş) kelimesinden geldiği düşünülebilir (Yüce, 1994: 207; Gülensoy, 2000: 27). Kendilerine Çavaş, ülke topraklarına ise Çavaşyen “Çuvaş ülkesi” adını veren Çuvaşların etnik oluşumlarını üç

¹ Yeni Türk Dili A.B.D. Yüksek Lisans Öğrencisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi. KAYSERİ. El-mek: beyt67461@gmail.com

dönem hâlinde açıklanmaktadır. İlk dönem, III. yüzyılda Türkistan coğrafyasından Kuzey Kafkasya coğrafyasına gelen, bir kısmı İdil-Ural bölgesine göç etmiş olan Suvar Türkleri ve X. yüzyılda İdil Bulgar Devletini kurmuş olan Bulgar Türklerinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır. İkinci dönemi oluşturan olay XIII. ve XV. yüzyıllar arasında bölgede hüküm sürmüş olan Altınordu Devleti'nin resmî dilinin Kıpçak Türkçesi olması ve İslam dininin de bölgede yaşayan halkların ortak dini hâline gelmesidir. Kırsal kesimlerde yaşayan Çuvaş halkının esas kitlesini oluşturan Bulgar-Suvar unsurları Kıpçak Türkçesinin ve İslam dininin etkisi altına girmemişler, bu sebeple Fin-Ugor kavimleri ile kaynaşarak Çuvaş kimliğinin ikinci devresini oluşturmuşlardır. Günümüz Çuvaş kimliğinin üçüncü dönemi 1552 yılında Kazan Hanlığının Rus hâkimiyeti altına girmesiyle meydana gelmiştir. Çuvaşlar Türk-Tatar kimliğinden uzaklaşmak düşüncesiyle Ruslarla iyi ilişkiler içerisinde olmuşlar. Bu durum XVIII. yüzyıldan itibaren değişmiştir. Ruslar diğer Türk topluluklarına uyguladığı gibi Çuvaşlar'ı da zorla Hristiyanlaştırma politikasını uygulamıştır. Çuvaşlar, Yukarı Çuvaşlar ve Aşağı Çuvaşlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Viryal da denen Yukarı Çuvaşlar, Çuvaşistan'ın kuzeybatı bölgesinde yer alan Kozmodem'yansk, Çeboksarı, Yadrin, Kurmuş ve Tsivil'sk topraklarında Fin kavimleri ile bir arada yaşayanların bölgesidir. Anatri de Aşağı Çuvaşlar ise ülkenin güney bölgesinde yer alan Tsivil'sk bölgesinin güneyinden başlayarak Tetyuşi bölgesinden Ulyanovsk iline kadar olan bölgelerde yer alır (Yüce, 1994: 208; Özkan, 2014: 217-218). 1989'da Sovyetler Dönemi'nde yapılan nüfus sayımına göre Çuvaş nüfusunun 915.614'ü Çuvaşistan'da, 602.087'si Rusya'da, 118.500'ü Başkurdistan'da, 134.200'ü Tataristan'da, 20.395'i Ukrayna'da, 22.305'i Kazakistan'da, 10.074'ü Özbekistan'da, 3223 kişi Beyaz Rusya'da, 2281 kişi Türkmenistan'da, 2512 kişi Tacikistan'da, 2079 kişi Kırgızistan'da, 1509 kişi Letonya'da, 1204 kişi Moldova'da, 1178 kişi Estonya'da 687 kişi Litvanya'da, 542 kişi Gürcistan'da, 489 kişi Azerbaycan'da ve 123 kişi de Ermenistan'da yaşamakta olup toplam nüfus sayısı 1.842.300 olarak tespit edilmiştir. Çuvaşistan önceki dönemlerde Kazan ve Ulyanovsk eyaletlerine bağlı iken, 1920 yılında Sovyet Birliği içerisinde Çuvaş Muhtar Bölgesi, 1925 yılında ise Rusya Federasyonu'na bağlı Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti hâline getirilmiştir. 24 Ekim 1990 yılında egemenliklerini ilan etmiş olmalarına rağmen Rus egemenliği altında olmaktan kurtulamamışlardır. İlk başkanlık seçimleri 1993 yılında yapılmıştır. Çuvaşların ataları olarak kabul edilen İdil Bulgar Devleti Müslümanlığı kabul eden ilk Türk Devleti olmasına rağmen Çuvaş halkının büyük bir çoğunluğu Ortodoks Hristiyan'dır. Çuvaşistan'da az sayıda Müslüman nüfusu da vardır (Ersoy, 2007: 1287-1288).

Türk lehçelerini sınıflandırma denemeleri yapan Türkologlar Çuvaş Türkçesini Türk dili içerisinde farklı konumlarda değerlendirmişlerdir. Kloprath ve Schott Çuvaşçanın, Türk dilinin bir kolu olduğunu göstermelerine rağmen Radloff Çuvaşçayı Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili saymış ve Türk lehçeleri tasnif denemesinde Çuvaş Türkçesini değerlendirmemiştir. Németh, Çuvaş Türkçesinin Türkçe ve Moğolca özellikler taşıdığını; Gombocz ise Çuvaşçanın Türkçe ile Moğolca arasında bir geçiş dili olduğunu dile getirmiştir. Ramstedt Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu görüşünü savunmuştur. Ramstedt'in öğrencisi olan Poppe Çuvaşçanın Türkçe ile çok eski bağlantılarının olduğunu, Ana Türkçeden ilk farklılaşan Türk dili kolu olan Bulgar dalının ses sistemini ile aynı olduğunu düşünmektedir. Ferhad Zeynalov da, Çuvaşçanın VI. ve X. yüzyıllar arasında Bulgar ve Hazar dillerinin karışmasıyla teşekkül ettiğini ifade etmiştir (Özkan, 2014: 219-220).

Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri adlı eser İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'nden Dr. Öğretim Üyesi Sinan Güzel'in çalışmasıdır. Eser, Paradigma Akademi tarafından Eylül 2019'da yayımlanmıştır.

Eserde Fin-Ugor alanında önemli çalışmalar yapmış olan Heikki Paasonen'in Novoye Yakuşkino [Çuvaşça: Şinyakal] köyünden derlemiş olduğu masalların Çuvaş Türkçesinin tarihsel diyalektoloji çalışmalarının yanı sıra Orta İdil coğrafyasında yaşayan Türk veya Fin-Ugor kökenli halkların tarihî dilbilimsel açıdan da önem taşıdığı belirtilmiştir. Sovyet Dönemi öncesi henüz Çuvaş Türkçesinin yazı dilinin standartlaşmadığı bir dönemde yazılıp veya kayıt altına alınmış olan masallar Çuvaşçanın söz varlığı ve dil özellikleri bu metinlerde tespit etmek mümkündür. Araştırmacının bu masalları yayımlamasındaki bir diğer amaç Çuvaşçanın farklı ağızlarına ait söz varlığını ve bu söz varlığından hareketle dil özelliklerini tespit etmektir.

Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri adlı eser *Kısaltmalar, Giriş, Heikki Paasonen Hakkında, Çalışma Hakkında, Paasonen'in Yazı Çevrimi Dizgesi ve Çalışmada Kullanılan Yazı Çevrimi Hakkında, Dil İncelemesi, Metinlerdeki Diyalektal Söz Varlığı, Metinlerdeki Çuvaş Halk Kültürüne İlişkin Unsurlar, Sonuç, Metinler ve Kaynakça* bölümünden olmak üzere toplam on bir bölümden oluşur.

Çalışmanın *Kısaltmalar* bölümü (ss. III-V); eser kısaltmaları, masal adlarının kısaltmaları, yayınevi adlarının kısaltmaları, dergi adlarının kısaltmaları ve diğer kısaltmalar olarak tasnif edilmiştir.

Çalışmanın *Giriş* bölümünde (ss. 1-9) Çuvaşça ile ilgili yapılmış olan çalışmalardan ve Çuvaşça ilgili çalışma yapmış olan kişilerden bahsedilmiştir. Bu bölümde Sovyet Dönemi

öncesinde yapılmış olan saha çalışmaları ve bunlardan elde edilmiş olan malzemeler tanıtılmıştır. Paasonen'in derlemiş olduğu masallar Bolşevik İhtilali'nden önce kayda geçirilmiş olması sebebiyle araştırmacı Paasonen'in masalları derlediği döneme kadar yapılmış olan çalışmaları incelemiştir. Bu dönemde Çuvaşça üzerinde çalışma yapmış olan araştırmacılar genellikle derleme çalışmaları yaptıkları görülmüştür. Güzel, yapılan bu saha çalışmalarını kendi içerisinde Çuvaş ve Rus araştırmacıların gerçekleştirdikleri saha araştırmaları ve Rusya dışından katılım gösteren araştırmacıların gerçekleştirdiği saha çalışmaları olmak üzere iki grupta incelemiştir. İlk grupta yer alan bazı araştırmacıların kişisel merakları ve Orta-İdil halkına karşı ilgileri olmaları sebebiyle Çuvaşlar üzerine araştırma yapmışlardır.

Çalışmanın *Heikki Paasonen Hakkında* (ss. 10-61) bölümünde Heikki Paasonen'in kısa yaşamı ve bilimsel özgeçmişi, Fin-Ugor dillerinden Mordvince'ye, Marice'ye, Hantı'ya, Tatar Türkçesine ve Çuvaş Türkçesi ile ilgili olarak yapmış olduğu saha çalışmaları hakkındaki bilgilere ve bu yapmış olduğu saha çalışmalarının neticesinde ortaya koyduğu bilimsel yayınlar tanıtılmıştır. Ayrıca 1965 yılında Martti Kahla tarafından hazırlanmış olan Heikki Paasonen'in yayın listesine ek olarak 1965'ten sonraki yayınlar da dâhil edilmiş, böylece Paasonen'in eserlerinin tamamına yer verilmiştir.

Çalışma Hakkında (ss. 62-66) bölümünde de çalışmanın hangi amaç doğrultusunda yapıldığı, çalışmada yer alan malzemenin ne olduğu ve çalışmanın hangi yöntemle ve sınırlılıkla yürütüldüğü hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın, *Paasonen'in Yazı Çevrimi Dizgesi ve Çalışmada Kullanılan Yazı Çevrimi Hakkında* (ss. 67-70) adlı bölümünde Paasonen'in derlemiş olduğu masalların yayına dönüşmüş şekli olan *Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen* adlı eserde yer alan işaretleme sistemi ile Güzel'in çalışmasında esas almış olduğu işaretleme sistemi karşılaştırılarak tanıtılmıştır.

Çalışmanın *Dil İncelemesi* (ss. 71-127) bölümünde ses bilgisi ve biçim bilgisi hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın 71-94. sayfaları arasında *I. Ses Bilgisi* incelenmiştir. Bu bölümde normal, uzun ve kısa süreli ünlüler ve özellikleri, ünsüzler ve özellikleri, ünlüler ve ünsüzlerle ilgili olarak ses olayları, ünlü ve ünsüz ses uyumları üzerinde durularak ağızlarda ve incelenmiş olan masallarda geçen kelimelerden örnekler verilmiştir. Üzerinde durulan kelimenin hangi masallarda ve kaçınıcı satırlarda geçtiği parantez içerisinde gösterilmiştir.

Çalışmanın 94-127. sayfaları arasında *II. Biçim Bilgisi* incelenmiştir. Masallarda yer alan yapıların çoğunluğu Çuvaş Türkçesinin standart dilindeki yapılarla benzerlik göstermektedir. Bu bölümde standart dilde yer alan fakat biçim ve görev yönünden farklı özellikler içeren yapıların ele alındığı dile getirilmiştir. İsimlere gelen hâl ekleri, iyelik ekleri, çokluk eki şekilleri hakkında bilgiler verilmiştir. Zaman ekleri hakkında da örnekler üzerinden bilgi verilmiş ve farklı diyalektal biçimleri varsa incelenmiştir. Fiil kök ve gövdesinin karşıladığı hareketi zamana bağlayan kip ekleri ve türleri değerlendirilmiştir. Birleşik fiillerin oluşturulma şekilleri, hangi eklerle oluşturulduğu ele alınmıştır. Sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri örnekler üzerinden tasnif edilmiştir. Edatların hangi eklerden oluştuğu ve nerelerde kullanıldığı hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın *Metinlerdeki Diyalektal Söz Varlığı* (ss. 127-130) bölümünde derlenmiş olan masallarda geçen kelimeler ve kelimelerin hangi masalda yer aldığı gösterilmiştir. Doksan bir kelimelik bir liste verilmiştir.

Çalışmanın *Metinlerdeki Çuvaş Halk Kültürüne İlişkin Unsurlar* (ss. 131-136) bölümünde Çuvaş kültürünün geleneksel halk inancına ait unsurları ve Çuvaş kültürüne ait olan maddî unsurlar irdelenmiştir. Çuvaş halkının inancına göre Tur/Turı, Yumiş, Angel, Pulihś ĭ/Püh, Pihampar, Şuyttan, Kiremet, Vutiş ve Vupır gibi daha çok ritüellere bağlı kavramların açıklamalarına yer verilmiştir. Çuvaş kültürüne ait olan maddî unsurlardan sayılabilecek kımaka, munça ve süpürge vurmak, puslih ve tuh'ya gibi kavramlar açıklanmıştır.

Çalışmanın 137-144. sayfaları *Sonuç* bölümünden meydana gelmiştir. Bu bölümde Sergeyev ve Tsaplina'nın Çuvaş diyalekti üzerine yapmış olduğu çalışmalar ve derlenmiş olan masallardaki ses ve şekil bilgileri birleştirilerek incelenmiştir. Çuvaş Türkçesinin Anatri diyalekti ile kaydedildiği düşünülen masalların Viryal diyalektine özgü özellikler de içerdiği tespit edilmiştir. Metinlerde geçen kelimelerden hareketle on maddelik bir tespit yapılmıştır. Sergeyev ve Tsaplina'nın çalışmalarındaki bilgiler karşılaştırıldığında on yedi maddelik farklı dil özelliği belirtilmiştir. Metinlerde geçen bazı unsurların Çuvaş halk kültürüne katkı sunacağı ifade edilmiştir. Masallarda Rusça kelimelere nadir olarak rastlanması Rusça'nın Novoye Yakuşkino'da etkisinin henüz üst seviyede olmadığı sonucuna varılmıştır.

Çalışmanın 145-376. sayfaları *Metinler* bölümünden meydana gelmiştir. Bu bölüm kendi içerisinde Metinlerin Yazı Çevrimi, Metinlerin Türkiye Türkçesine Aktarımları ve Metinlerin Kiril Harfli Modern Çuvaşça Yazımları olmak üzere üç alt başlıkta değerlendirilmiştir.

147-221. sayfaları arasında metinlerin yazı çevrimi, 224-304. sayfaları arasında Türkiye Türkçesine aktarımları ve 307-376. sayfalar arasında ise metinlerin Kiril harfli Modern Çuvaşça yazımlarına yer verilmiştir.

Çalışmanın 377-382. sayfaları *Kaynaklar* bölümünden meydana gelmiştir.

Dr. Öğretim Üyesi Sinan Güzel'in hazırlamış olduğu bu eser Türkoloji camiasında Çuvaşça alanında yapılmış olan önemli bir çalışma niteliği taşımaktadır. Özellikle Türk lehçeleri alanında yapılacak olan çalışmalara da ışık tutabilir. Hazırlamış olduğu bu eseri Türkoloji camiasına kazandırdığı için hocamıza teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

ERSOY, Feyzi (2007). “Çuvaş Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), ss. 1285-1340, Akçağ Yayınları, Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer (2000). *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ÖZKAN, Nevzat (2014). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

YÜCE, Nuri (1994). “Coğrafya, Tarih, Halk Bilgisi, Dil ve Edebiyat Bakımından Çuvaşlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, ss. 205-229.